

Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус Таълим Вазирлиги

Тошкент Молия институти

Қосимова Гулёра Ахматовна

Ғазначилик фаолиятини ташкил қилиш

Тошкент Молия институти қошидаги Олий ўқув юртлараро илмий-
услубий Кенгаш томонидан ўқув кўлланма
сифатида тавсия этилган

Тошкент
«IQTISOD-MOLIYA»
2005

Қосимова Г.А. Ғазначилик фаолиятини ташкил қилиш. Ўқув қўлланма. «IQTISOD-MOLIYA». Т., 2005. -268 б.

Ўқувчиларга тақдим этилаётган ушбу ўқув қўлланмада ғазначилик тизимида бюджет ижросининг ўзига хос хусусиятларини очиқ берилган. Ушбу китобда бюджет ижроси жараёнларида ғазначиликнинг роли, ғазначилик органларига юклатилган вазифалар ва функциялар ҳамда ушбу жараёнларга автоматлаштирилган ахборот технологияларини татбиқ этиш масалалари ифода этилган.

Китобда ғазначиликнинг келиб чиқиш шарт-шароитлари, давлат бюджетини ғазначилик усули билан бошқариш, хориж мамлакатларидаги ғазначилик фаолияти каби масалалар ҳақида маълумотлар берилган.

Қўлланманинг мақсади - келгусида иқтисодчи-молиячилар учун ғазначиликни ташкил этишнинг назарий, ҳуқуқий, ташкилий асослари ҳақида, ҳозирги кундаги молия, бюджет соҳасидаги ислохотларнинг асосий йўналишларидан бири бўлган ғазначилик бўйича маълумотлар беришдан иборат. Мазкур китоб “Давлат молиясини бошқариш” йўналишидаги магистратура талабаларига мўлжалланган ҳолда тайёрланган.

Масъул муҳаррир:

**Шодиев Р.Х. -Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби,
иқтисод фанлари доктори, профессор.**

Тақризчилар:

Акрамов Э. А. -иқтисод фанлари доктори, профессор

Йўлдошев М. И. -иқтисод фанлари доктори, профессор

Шамсутдинов Ф.Ф. -иқтисод фанлари номзоди, профессор

Жамолов Х.Н. -иқтисод фанлари номзоди, доцент

Сўз боши

Мустақил тараққиёт йўлини танлаб, демократик давлат куриш йўлидан бораётган республикамизнинг бозор муносабатларига ўтиши шароитида, ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида бўлгани каби, молия тизимида ҳам чуқур ўзгаришларни амалга ошириш ҳозирги куннинг асосий талабидир.

Ўзбекистон Республикасида мустақиллик йилларидан эътиборан, молия, банк, солиқ тизимидаги бошланган ислохотлар давом этмоқда. Бугунги кунда бюджет-солиқ сиёсати борасида олиб борилаётган ўзгаришларнинг марказида бюджет даромадлари ва харажатларининг мувофиқлигини таъминлаш ҳамда уларнинг самарадорлигини ошириш масалаларини ҳал этиш тақозо этилаётган долзарб масаладир. Зеро, иқтисодиётнинг эркинлашуви ва ислохотларнинг чуқурлашуви жараёнида бюджет-солиқ тизимини ҳам мунтазам такомиллаштириб боришни тақозо этди.

Дарҳақиқат, республика Президенти И.А. Каримов таъкидлаганидек, «Иқтисодиётни ўсиш суръатларини таъминлаган ҳамда молиявий барқарорликка эришган ислохотлар ҳозирги даврда давлат молияси ва айниқса, бюджет тизими барқарорлигини мустаҳкамлашда муҳим стратегик вазифа ҳисобланади»¹.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси дунё мамлакатлари тўплаган тажрибанинг ижобий томонларини ўзлаштириш асосида ўзининг миллий тараққиёт моделини жаҳон жамоатчилигига ҳавола этди. Шунинг учун ҳам давлат молиясини бошқариш борасида хорижий давлатларда, шунингдек, МДҲ давлатларида олиб борилган ишларни ўрганиш ва улар тўплаган ижобий тажрибаларни мамлакатимизда қўллаш, албатта, фойдадан ҳоли бўлмайди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврининг характерли томони шундаки, молиявий ресурсларнинг жумладан, давлатнинг молиявий ресурсларининг чекланганлигидир. Ваҳоланки, Давлат бюджети маблағлари республикамизда бозор иқтисодиётига ўтиш дастурларини молиялаштиришнинг асосий манбаси ҳисобланади.

Давлат молиясини бошқариш доимо ривожланишда, янгиланишда бўлиб, янги ғоялар, қарашлар ва ёндашувларнинг пайдо бўлиши уни янада бойитмоқда. Давлат молиясини бошқаришни ислоҳ қилишнинг янада чуқурлаштириш борасида мамлакатимизда олиб борилаётган ишларда ривожланган давлатлар тажрибаси ва тараққиёт моделларидан нусха кўчирмаган ҳолда, янги механизмларнинг бугунги амалиётимизда ижобий самара берадиган томонларидан кенг ва унумли фойдаланиш жуда муҳимдир.

Ҳазначилик - давлатнинг молиявий ресурсларини бошқаришнинг янги усулидир, Давлат бюджетининг барча даромадларини жамлаш ва

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари.-Т. : Ўзбекистон, 1998. -86б

тақсимлашдаги янгича тамойил ва механизмларни амалда қўллашдир. Қолаверса, бу бюджетнинг ҳар бир сўмини оқилона ишлатишни таъминловчи янгича механизмдир. Бир қатор хориж давлатлари ўз бюджети ижросини ғазначилик тизими орқали амалга оширади, Швеция, АҚШ, Исроил, Австралия, Германия, Буюк Британия, Россия Федерацияси ва бошқа мамлакатлар шулар жумласидандир.

Жаҳон ҳамжамиятига дадил кираётган Ўзбекистон ҳам Давлат бюджетини ғазна ижроси асосида амалга ошириш мақсадида 2006 йил 1 январдан эътиборан амалга киритилган «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини қабул қилди ва фикримизча, унинг киритилиши ўтиш даври иқтисодиётимизда тарихий аҳамият касб этиб, унинг муҳим бурилиш нуқталаридан бири бўлади.

Маълумки, республикамызда иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида мустақил миллий молия-кредит тизими, бюджет ва солиқ сиёсатининг юритилиши, бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос ижтимоий ҳимояланган, босқичма-босқич йўли танланди. Натижада Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларининг шаклланишига оид туб иқтисодий ислохотларнинг ўтказилиши давлатнинг молия-бюджет ва солиқ сиёсати йўналишларини такомиллаштиришни талаб этмоқда. Бундай вазифаларни бажариш учун аввало ғазначилик соҳасида жаҳон андозаларига жавоб бера оладиган ходимларни тайёрлаш ва уларни амалиётга жалб этиш, ғазначилик тўғрисидаги ахборотлар билан хабардор қилиш муҳим ҳисобланади. Бунинг учун давлат тилида илмий мақолалар ёзиш, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини яратиш, илмий изланишлар олиб бориш, шу соҳа ходимлари учун махсус адабиётлар нашр этириш лозим бўлади.

Ўқувчиларга тақдим этилаётган ушбу ўқув қўлланманинг мақсади-ғазначилик тизимида бюджет ижросини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятларини очиб беришдир. Ушбу китобда бюджет ижроси жараёнларида ғазначиликнинг роли, ғазначилик органларига юклатилган вазифалар ва функциялар ҳамда ушбу жараёнларга автоматлаштирилган ахборот технологияларини тадбиқ этиш масалалари ифода этилган.

Китобда ғазначиликнинг келиб чиқиш шарт-шароитлари, давлат бюджетини ғазначилик усули билан бошқариш, хориж мамлакатларидаги ғазначилик фаолияти каби масалалар ҳақида маълумотлар берилган. Мазкур қўлланма давлат молиясини бошқаришга доир ватанимиз ва чет эл адабиётларидан, матбуотда эълон қилинган мақолалардан фойдаланган ҳолда тайёрланди. Шунингдек, қўлланма интернет тармоғи орқали олинган маълумотлар билан ҳам бойитилди.

Қўлланманинг ҳар бир боби сўнигида талабанинг билимини мустаҳкамлаш ҳамда мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантириш мақсадида ўзини-ўзи текшириши учун саволлар берилди. Шу билан биргаликда «Ғазначилик фаолиятини ташкил қилиш» ўқув қўлланмаси Ўзбекистонда иқтисодиётнинг ушбу соҳасидаги адабиётларнинг тўнғичи

бўлиб, мамлакатимизда ғазначилик тизими фаолият кўрсатиш механизмининг назарий асосларини ишлаб чиқишдаги бўшлиқларни тўлдириши мумкин.

Қўлланмани тайёрлашда ўз ёрдамларини берган тақризчилар и.ф.д., профессор Э.А. Акрамов, и.ф.д., профессор М.И. Йўлдошев, и.ф.н., профессор Ф.Шамсутдинов, и.ф.д., профессор А.В. Ваҳобовга ҳамда нашр муҳаррири Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, иқтисод фанлари доктори, профессор Р.Ҳ. Шодиевга алоҳида миннатдорчилик билдирамиз.

Ўқув қўлланма республикаимиз олий ўқув юртлари олимлари ва профессор-ўқитувчилари томонидан яратилаётган дарслик ва қўлланмалар қаторидан ўз ўрнини топади ва ҳамда уларни мазмун ва маъно жиҳатидан тўлдиради, давлат молиясини бошқаришни ўрганишга қизиқувчиларга эса зарур билимлар манбаи бўлиб хизмат қилади, деган умиддамиз.

Мазкур ўқув қўлланма бўйича барча фикр-мулоҳаза ва таклифларни Тошкент Молия институтининг илмий-услубий кенгашига юборишингизни сўраймиз. Бу келгуси нашрларда мазкур қўлланмани янада мукамал тарзда ўқувчиларга дарслик сифатида тақдим этилишига ёрдамлашади.

Муаллиф

«Ғазначилик фаолиятини ташкил қилиш» фанининг предмети ва асосий вазифалари

Мустақил ҳаётимизнинг ўтган ўн тўрт йиллик даври республикамизда бошланган ислохотлар, аввало, бозор иқтисодиётига ўтиш, демократик жамият қуришдаги йўлимиз нақадар тўғри эканлигини кўрсатди.

Республикамизда молия сиёсатини ишлаб чиқиш ва ҳаётга татбиқ этиш жараёнида, молиявий ресурслардан аҳолининг моддий ва маънавий даражасини ошириш, ижтимоий-маданий тадбирларга маблағларини кўпайтириш, халқ исътемоли моллари ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қаратилган чора-тадбирлар амалга оширилади. Илмий асосларга таянган ва иқтисодий қонунлар талаби асосида тўғри ташкил қилинган молия, бюджет сиёсатининг аҳамияти шундаки, бунда жамият ва унинг замирида юридик ҳамда жисмоний шахсларининг фаровонлиги ошади, аҳолининг турмуш даражаси яхшиланади.

Маълумки, давлат бюджети иқтисодий ислохотларни ҳаётга татбиқ этишда ҳал қилувчи омилдир, бошқача қилиб айтганда, бюджет - ислохотларнинг энг муҳим дастакларидан бири вазифасини ўтайди, чунки киримга қараб чиқим қилиш иқтисодиётнинг олтин қويدаси ҳисобланади.

Маҳаллий бюджетлар орқали ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини молиявий маблағлар билан таъминлашда, республикамизда қабул қилинган ижтимоий дастурларни, биринчи навбатда, аҳолининг ижтимоий ночор табақаларини аниқ тарзда қўллаб-қувватлаш, соғлом авлодни тарбиялаш асосида аҳоли фаровонлигини оширишга қаратилган кучли ижтимоий сиёсатнинг таъсирчанлиги ва аниқ тарзда молиявий қўллаб-қувватлашни кучайтиришда маҳаллий бюджетларни самарали ижросининг аҳамияти катта.

Бозор иқтисодиётида давлатнинг молиявий ресурсларни бошқариш аҳамияти бекиёс ҳисобланади, шу сабабли республикамизда Давлат бюджети ижросини амалга оширишда ғазначилик тизимига ўтиш зарурияти пайдо бўлмоқда.

Зеро, Ўзбекистон демократик давлат қуришни ўз олдига вазифа қилиб қўяр экан, бунда давлат бюджетини шакллантириш муҳим ўрин тутди. Республикамизда бозор муносабатлари ривожланиб бораётган бир пайтда давлатнинг доимий иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий ва экологик вазифаларини бажариши учун марказлашган молиявий маблағларга эга бўлиш зарурияти кучайиб боради.

Бозор иқтисодиёти ривожланган давлатларда молияни бошқариш асосан ғазначилик тизими орқали амалга оширилади. Давлат бюджети ижросининг янги механизмини амалиётга киритиш бугунги кунда бюджет ислохотларининг йирик йўналишларидан бири десак хато бўлмайди, чунки давлат молиясини самарали бошқариш зарурияти бюджет маблағларидан тўғри фойдаланиш учун бюджет харажатларининг назоратини кучайтириш талаб этилади.

«Ғазначилик фаолиятини ташкил қилиш» фанини ўқитишнинг мақсади - келгусида иқтисодчи-молиячилар учун ғазначиликни ташкил этишнинг назарий, ҳуқуқий, ташкилий асослари ҳақида, ҳозирги кундаги молия, бюджет соҳасидаги ислоҳатларнинг асосий йўналишларидан бири бўлган ғазначилик бўйича маълумотлар беришдан иборат. Мазкур фан “Давлат молиясини бошқариш” йўналишидаги талабаларга мўлжалланган ҳолда ўқитилади.

«Ғазначилик фаолиятини ташкил қилиш» фанининг предмети Ўзбекистон Республикасида Давлат бюджети ижросининг турли механизмларини ва дастакларини ўрганишдир.

Мазкур фанда Ўзбекистон Республикасидаги давлат молиясини бошқариш, бюджетнинг кассали ижросини амалга ошириш ишларини ташкил этиш амалиёти ҳамда ғазначилик фаолиятидаги тараққий этган давлатлар илғор тажрибалари билан боғлиқ масалалар моҳияти акс эттирилади.

«Ғазначилик фаолиятини ташкил қилиш» фани ғазначилик тизимининг моҳияти ва мамлакатимизда ғазначиликни ташкил этиш ва амалиётга киритиш борасида олиб борилаётган дастлабки ишлар тўғрисида етарли маълумотлар беради. Мазкур фанда ғазначилик тизимининг фаолияти ва унинг вазифалари, давлат бюджети даромадлари ва харажатлари режасининг кассали ижроси, ғазначилик тизимида қарзларни бошқариш масалаларининг назарий жиҳатлари ёритилади.

Маълумки, замонавий кадрлар - тараққиётимизнинг муҳим омилидир. Бозор иқтисодиётининг назарий асосларини чуқур ўрганиб, унинг замонавий ютуқлари ва хорижий мамлакатлар тажрибасини умумлаштириб, давр тақозоси шароитида ишлай оладиган, рақобатга бардош берадиган мутахассисларни тайёрлашни талаб этилади, бу ишлар ўз-ўзидан юз бермайди, албатта.

Талабаларни замонавий илғор билимлар билан қуроллантириш учун ўқитувчи янги билимларни ўзлаштирган бўлмоғи керак. Талабаларни янгиликка интилувчан ва бунёдкор инсон сифатида тарбиялаш учун эса ўқитувчиларга янги дарсликлар, ўқув қўлланмалари зарур.

«Ғазначилик фаолиятини ташкил қилиш» фанидан олинган билимлар молия соҳаси мутахассисларини давлат молиясини бошқаришда ғазначилик амалиётига оид фаолиятда учрайдиган долзарб масалаларни ечишда ҳамда давлат молиясини бошқаришдаги ғазначиликка доир адабиётларни ўрганишда ва ўз малакаларини оширишларида ҳам қўл келади.

1-боб. ҒАЗНАЧИЛИК ТИЗИМИ ФАОЛИЯТИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1 Ғазначиликнинг келиб чиқиш шарт-шароитлари

Бозор муносабатлари ривожланиб бораётган бир пайтда давлатнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий вазифаларини бажариши учун марказлаштирилган молиявий маблағларга эга бўлиш зарурияти кучайиб боради. Илмий асосларга таянган бюджет сиёсатининг асосий йўналишлари молиявий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни барқарорлаштириш мақсадида, давлат ихтиёридаги молия ресурсларини марказлаштиришдан иборат бўлади.

Мамлакатда бюджет-солиқ тизимини тузиш билан бирга, давлат молиясини самарали бошқариш асосий масала ҳисобланади. Маълумки, бошқарув - бу маълум бир ижобий натижага эришиш учун услублар ва тамойиллар йиғиндиси орқали бир объектга мақсадга мувофиқ таъсир этишдир, десак бўлади. Инсон фаолиятининг барча соҳаларига, жумладан, молия соҳасига ҳам бошқарув жараёни тааллуқлидир.

Давлат молиясини бошқариш-давлат ўз вазифаларини бажаришини таъминлаш, молия ресурсларини мобилизация қилишда маълум самарага эришиш, бир тизим асосида молия ресурсларни тақсимлаш ва ишлатиш ва ниҳоят иқтисодий барқарорлаштириш ва жамият ривожини учун шароит яратиш борасида давлат томонидан кўрилган тадбирларининг йиғиндисидир.

Қадимий манбалар шуни кўрсатадики, жамият ҳаётида мустақкам ўрин тутган пул ҳисоб-китоби билан боғлиқ молиявий муносабатлар минг йиллар аввал пайдо бўлди. Молия-бюджет соҳасида, солиқ-бож соҳасида тўғри сиёсат юритилиши жамият тараққиётининг муҳим шартини ҳисобланди.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Греция, Хитой, Хиндистон, Италия, Қадимги Рим империяси қонунларида бож-хирож, солиқлар тўплаш, давлат ғазнаси ҳисоб-китоби масалаларига алоҳида эътибор берилди. Ғазначиликнинг келиб чиқиш тарихи узоқ даврни ўз ичига олиб, дастлабки куртаклари Қадимги Рим империясининг ҳукмронлик даврига тўғри келди.

Аввалом бор, ғазначилик тўғрисида сўз юритилганда унинг маъносини тушунтиришга ҳаракат қиламиз. «Ғазна» инглизча “treasure trove” сўзидан олинган бўлиб, инсонлар томонидан маълум бир мақсадларда ерга кўмилган олтин ва кумушнинг топилиши ҳамда бу топилма подшоларга тегишли бўлганлигини англатади»².

Аҳоли учун юридик маълумотномада кўрсатилишича, ғазна деб ҳар қандай мулк эмас, балки фақат пуллар, яъни олтин ва кумуш тангалар,

² Англо-русский толковый словарь - М. ИНФРА. 1998 г., -стр.427

валюталар, ва чет эл валюталари ёки бошқа қимматбаҳо предметлар, яъни қимматбаҳо тошлар, марваридлар, қимматбаҳо куйма металллар, улардан ясалган буюмлар ва буюм парчалари ҳисобланади. «Ғазна» ва «ғазначилик» сўзлари маъно жиҳатидан ҳар хил мамлакатларда турлича қабул қилинди. Албатта, бу сўзнинг ҳар хил тушунилиши турли мамлакатларнинг анъанавий ва маданий меросларнинг эволюцион ривожланиш даражасига боғлиқдир.

Агар тарихга назар солсак, илгари молиявий ресурсларни бошқариш давлатларнинг ғазна ва ғазначилик ишлари билан шуғулланувчи махсус ходимга юклатилган. Унинг мажбуриятларига давлат ғазнасига молиявий ресурслар тушишини ва уларнинг сарфланиши устидан маълум даражада назорат ўрнатиш киритилган. Тор маънода эса “ғазна” пул тушадиган ва аниқ мақсадлар учун тўлов ўтказиладиган, яъни масъул мансабдор шахслар пулни сақлайдиган жой деган тушунчани англатган.

Рим империяси бошқарувида республика муассасаларининг ташқи кўриниши сақланиб қолган пайтда давлат ғазнасига “фиск” “fiskus calvaris”, яъни императорнинг фуқаролик ҳуқуқлари бошланишига туртки бўлган хусусий ғазнаси қарши қўйилган, вақт ўтиши билан “фиск” давлат даромадлари манбаларини ўзига тобе қилиб олди. Тўла маънода кейинчалик ҳуқуқий томондан, ғазнани – “algarium” ютиб юборди ва давлат ғазнаси мақомига эга бўлди. Ўз навбатида, бундан давлат бошқарувчисининг мулки ажратиб олинди (partimonium pringipis). Бу янги давлат ғазнаси хусусий шахслар билан мулкрий муносабатларга кириши, фуқаролик ҳуқуқларининг тан олиншини тақозо қилар эди. Лекин мулкрий ва процессуал ҳуқуқлар бўйича берилган асосларга кўра, унинг ҳуқуқий мақоми яққол ажралиб турар эди.

Молиявий монополияларнинг активлари ортиб бориши билан, ғазналар, уларнинг акцияларини омонот тариқасида қабул қила бошлади. Шу тариқа ғазнада герб қоғозлари, почта маркалари, олтин ва бошқа иккинчи даражали активлар пайдо бўла бошлади.

Марказий банкнинг пайдо бўлиши ва тижорат банклари тизимининг такомиллашуви ғазначилик тизимининг қуйидаги ўзгаришларига олиб келди:

1. Тангалар ясаш ва пул эмиссияси Марказий банклар зиммасига ўтди.
2. Қарз мажбуриятларини тасдиқловчи қимматбаҳо қоғозлар миқдорини бошқаришни ҳам Марказий Банка берилди.
3. Банк тизимининг пойтахтдан бошқа савдо ва саноат марказларига тармоқ ёйиши, давлат томонидан тўловлар олиш ва бериш функциялари ҳам банкларга топширилди.
4. Баъзи ҳолларда “Ғазна” аҳоли омонотларини қабул қила олувчи банк муассасасига айланди.

Биз биламизки, ҳар бир давлатнинг ривожланиши давлат молияси ва давлатнинг молиявий ресурслари ҳақида тезкор ва тўғри ахборот олиши ҳамда улардан оқилона фойдаланиши каби омилларга тўғридан-тўғри

боғлиқдир. Россия тарихига назар соладиган бўлсак, 1796-1806 йиларда Алексей Иванович Василевнинг давлат ғазначиси лавозимида ишлаган даврида жуда кўп ишлар қилинган, унинг давлат даромадлари ва харажатлари режаларини тузиш, ғазначилик ҳисоботи, шунингдек, бухгалтерия тузилиши бўйича ёзган китоблари алоҳида эътиборга лойиқдир.

Қадимги Хитойдаги иқтисодий ғоялардан бири—Конфуцийлик ғояси муҳимдир. Ёшларнинг қарияларга ҳурматидир, уларга қарши чиқмаслик ғояси асос қилиб олинган. Давлат бу катта оила, подшо эса халқлар отасидир. Жамиятда бойликлар нисбатан текис тақсимланиши керак, солиқларни меъёрда сақлаш, ер ишларини яхши бажариш, ҳаммани ўз вазифасини бажонидил адо этиши зарур, дейилади. Давлатнинг иқтисодий сиёсати учта асосий тамойилга асосланиши керак: харажатларни иқтисод қилиш, яъни тежаб-тергаб сарфлаш, халқ фаровонлигини таъминлаш, ортиқча маҳсулотларни сақлаш зарур.

XI асрда яшаб ижод этган буюк шоир ва мутафаккир Юсуф Хос Ҳожиб Боласоғуний ҳам иқтисодий фикрларнинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган. Унинг фикрига кўра, давлатнинг қудрати нафақат армияда, балки ғазна маблағларида ҳамдир. Лекин давлат қимматбаҳо буюмларни жамғариш билан қизиқиб кетмаслиги, давлат маблағларининг бир қисмини халқ манфаатлари йўлида сарфлаши лозим.

Атоқли давлат арбоби, илк туркий дostonнавис Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” (Қутга-бахт-саодатга эриштирувчи билим) асарида берилган ғоялар ўз даври учун ҳам, ҳозирги давр учун ҳам ниҳоятда қадрлидир. Айниқса, иқтисодиёт масалалари, давлатни молиявий бошқариш ва раият муносабатлари синчиклаб ўрганилган. Таниқли иқтисодчи Адам Смитнинг (18 аср) иқтисодий таълимотига кўра, мамлакатни иқтисодий бўҳрондан чиқариш учун тинчлик-осойишталик, меъёрдаги солиқлар, иқтисодий эркин фаолият юритиш имкони талаб этилади. Ана шу ғоя аслида бизнинг мутафаккир томонидан етти аср аввал баён этилган.

Ўзбекистонда давлат молиясини бошқаришда ғазначилик доимо асосий рол ўйнаган. Амир Темур давлат ва иқтисодиётни бошқаришда ўзига хос мактаб яратган. Буюк Соҳибқирон «Амир Темур тузуклари»да «амр этдимки, раиятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни кашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш керак»лигини таъкидлайди.

“Негаки, раиятни хонавайрон қилиш давлат ғазнасининг камбағаллашувига олиб келади. Ғазнанинг камайиб қолиши эса сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги эса салтанатнинг кучсизланишига олиб боради», дея солиқларнинг, молиянинг давлат ва жамият ҳаётида муҳим рол ўйнашини таъкидлаб ўтди. Маълумки, хирож ер солиғи учун ва умуман даромад солиғи учун қўлланилган. Хирож айрим ҳолларда даромаднинг учдан бирини ташкил этган. Шунингдек, хирожни «мол» деб ҳам аташган. «Фатҳ этилган ерлик фуқаро азалдан

бериб келган хирож миқдоридан рози бўлсин, уларнинг розилиги билан иш кўрсинлар. Хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар. Раиятга ҳақ-ноҳақ жарималар солувчи вазир салтанатни бузади», - деган эдилар соҳибқирон.

Соҳибқирон Амир Темур шундай деган эдилар, «Амр қилдимки, садрлар садри(садр, «вақф ерлар»³ ва вақф этилган бошқа мулкнинг ҳисоб-китобини олиб борувчи мансабдор) саййидлар ва бошқа арбобларга суюрғол тариқасида берилган ерлар ва вақфларнинг аҳволини, уларнинг вазифаларини қай даражада адо этаётганликларини текшириб, менга арз қилиб турсин .. Салтанатнинг ҳар бир идорасида кирим-чиқимларни, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун бир китоб тайинлансин».

Давлат тақдирини подшо, ғазна, аскар ҳал қилади, дейилган. Ғазнанинг камайиб кетиши эса сипоҳларнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. «Фатҳ этилган ҳар бир мамлакатнинг мол-мулкни, буюмларини талон-тарождан сақлансинлар, ўша мамлакатдан тушган ўлжа молларни ҳисоб-китоб қилсинлар» деб кўрсатиб берган⁴. Соҳибқирон давлатида ҳар бир вилоятда Девон деб аталувчи бошқарма бўлган. У давлатнинг буткул ишларини: солиқ йиғиш, тартиб сақлашни, ижтимоий бинолар-бозорлар, ҳаммомлар, йўллар, сув иншоотлари тармоқларини назорат қилган, ходимларни текшириш ва тафтиш ишларини олиб борган.

А. Темур даврида солиқ ва жарималарни йиғиш ва сарф қилишга алоҳида эътибор берилган. Темур салтанатини идора қилиш учун турли вазирлар фаолият кўрсатган. «Темир тузуклари»да «Хирожни йиғиш вақтида икки вазир тайинлансин. Бири тўпланган молни ёзиб, раият аҳволини текшириб турсин. Бож олувчилар фуқарога зулм қилиб, уларнинг аҳволига хароблик етказмасинлар. Вилоятларда йиғилган барча мол-мулкни кирим дафтарига ёзишлари лозим. Иккинчи вазир эса, чиқим дафтарига ёзиб, йиғилган моллардан сипоҳ маошига тақсим қилсинлар»⁵ – деб уқтирилади.

Учинчи вазир эса эгасиз қолган, ўлиб кетган ва қочганларга тегишли молларни, келиб-кетаётганлар, савдогарлар мол-мулкидан олинадиган закот ва божларни, мамлакат чорвасини бошқариб, буларнинг барчасидан тўпланган даромадларни омонат тарзида сақлаган. Агар ғойиб бўлганлар ва вафот этганларнинг мол-мулки бўлса, улрани ўз меросхўрларига топширган.

Тўртинчи вазир салтанат ишларини юритувчи вазир бўлиб, у салтанатдаги жами идораларнинг кирим-чиқимлари, ғазнадан сарф қилинган харажат, ҳатто отхона ва саройдаги бошқа жонзотларга

---

³ Қаранг. Вақф ерлар-масжид, мадраса, хонақоҳ, қабристон ва шу сингари жойларга доир ерлардир. Вақфда ер, сув, бозор, кул, пуллар ва бошқалар мол-мулки билан инъом этилади. Аҳмад Яссавий ва бошқа авлиёлар, дин пешволарининг мақбаралари учун вақфдан маблағ ажратилган. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Тошкент. Молия. 2002. -80б.

⁴ Исломов А., Эгамов Э. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Ўзбекистон. 2003. -33б.

⁵ Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз. Т. Ўзбекистон. 1996. -39б.

қилинган харажатлардан огоҳ бўлиб борган. Демак, кўриниб турибдики, ҳозирги давр тили билан айтганда, ҳисоб-китоб ишлари тўғри йўлга қўйилиши талаб этилган.

Умуман, Девонбеги ва вазирлар давлат томонидан бериладиган маошларнинг тўлиқ маълумотларини Амир Темурга билдириб турганлар. Сўнгра танҳо тайинланган. Танҳо бу-сарой хизматчилари, лашкарбошилар ва аскарлар учун махсус ғазнадан бериладиган маош, баъзида алоҳида хизмат кўрсатган бекларга ер-сув берилган.

Амир Темур даврида пиёдалар, калакчилар, ясовуллар, чопавулларнинг бир йиллик маошларини ҳисоблаб, белгиланган маблағни девонхонага келтириб, шу ерда уларга тарқатилган. Сипоҳийлар ва баҳодирларнинг ярим йиллик маошлари ҳам ҳисобланиб, танҳо ғазнадан олиб берилган. Ўнбоши, юзбошиларга маош шаҳар аҳолисидан олинадиган солиқлардан йиғилган ғазнадан ва подшолик мулки даромадидан нақд пул ҳисобида олинган. Мингбошиларга вилоят ичидаги ерлардан тиюл -хирож ва солиқ йиғиб олиш ҳақи билан инъом этиладиган ер-мулклардан берилган. Амирлар ва амр-ул-умароларга вилоятлардан бири тиюл этиб тайинланган.

Темур вилоятлардан тушган даромадларни тақсимлаш ҳақида шундай деган эди: «Вилоятлар ва мамлакатлардан олинган жами даромадни тақсимлаб, маош бериш ерликларига бирига кам, бирига ортиқ қилиб ёзсинлар. Сўнг ерликлар девонхонага келтирсин, амирлар, мингбошилар шу ерликлардан бирини чиқариб олсин.

Амирлар, мингбошилар раиятдан молу-жиҳот (нақд пул ва маҳсулот билан тўланадиган солиқ) йиққанларида, хирождан ортиқча соварий (подшо ва хонлар ўз вилоятларидан ўтаётганларида халқдан талаб қилинадиган тортиқлар, кўналға (чопарлар ва элчиларга кўноқ бериш солиғи) ва шилон (подшо ва амирларнинг овқати учун йиғиладиган солиқ) талаб қилинмаган.

Тиюл қилиб берилган ҳар бир мамлакатга тайинланган вазирларнинг бири вилоятдан йиғилган молларни ёзиб, раият аҳволини текшириб туриб, тиюл эгаси (жоғирдор)нинг фуқароларга зулм етказмаслиги учун уларнинг ҳолидан хабардор бўлиб турган, йиғилган бутун мол-мулкларни кирим дафтарига ёзган. Иккинчиси даромаднинг харж этилган қисмини чиқим дафтарига ёзиб, йиғилган моллардан сипоҳийларнинг маошига тақсим қилинган.

Амир Темур бу ҳақда шундай ёзган: «Қайси амрга тиюл берилар экан, уни уч йилганча ўз холига қўйсинлар. Уч йилдан кейин уни текшириб кўрсинлар, Агар мамлакат обод, раият рози экан, шу холича қолдирсинлар. Агар аҳвол бунга ғилоф равишда бўлса, ул вилоят холисага (давлат ихтиёридаги барча солиқлардан озод этилган ер-сув) ўтказилиб, уч йилгача ўша жоғирдорга улуфа берилмасин.

Европадан анча илгари бу давлатда бюджет тушунчаси бўлган. Давлат ғазнаси, кирим, чиқим, ҳисоб-китоб қатъий олиб борилган, тафтиш йўлга қўйилган, бунинг учун маълум масъул шахслар ажратилган ва

улар соҳибқиронга доим ҳисоб бериб борганлар. А. Темурнинг давлат, иқтисодиёт ва молия соҳасидаги асосий фикрлари «Темур тузуклари»да тўла баён этилган.

Бозор аҳлидан солиқ олиш қалъа бошлиғи зиммасига юкланган. Солиқ солиш Қуръони Карим таълимотига мувофиқ эди. Исломи динининг муқаддас китоби-Қуръони Каримда қарз олиш ва бериш, меросни тақсимлаш, етим-есирларга мурувват, хайр-эҳсон қилиш, ўзаро ёрдам бериш ҳақидаги ғоялар ҳамда солиқ турлари ва миқдорлари тўғрисидаги тушунчалар катта аҳамият касб этади. Ҳадис ва Ҳидоя китобларида бу тўғрида тўла маълумотлар берилган.

Буюк аждодларимиздан бири, дунёга машҳур мутафаккир Ибн Синонинг 280 дан ортиқ асарлари тиббиёт, математика, астрономия, кимё, фалсафа, иқтисодиёт ва бошқа соҳаларга бағишланган. Ибн Сино нафақат оила доирасидаги, балки, шаҳар ва ҳатто, давлат миқёсидаги даромад ва харажатлар баланси тўғрисида ҳам фикр юритади. Олимнинг тиббиётга оид асарларида иқтисодиёт билан боғлиқ муҳим ғоялар илгари сурилган. Унинг фикрича, давлат табиий офат ёки уруш бўлиш эҳтимолини ҳисобга олиб, унга маблағ ажратган ҳолда даромад ва харажатлар балансига эришиши зарур.

Абу Насир Ибн Муҳаммад Фаробийнинг “Фозил одамлар шаҳри” асари катта аҳамиятга сазовор бўлиб, унда мамлакатни молиявий бошқариш, ҳокимлар фаолияти, иқтисодиётни олиб бориш билан боғлиқ бўлган муҳим ғоялар келтирилади. Масалан, шаҳар тартиботида энг асосий нарса, мулк, ноз-неъматларни тўғри тақсимлаш қайд этилган. Арасту ғоялари ривожлантирилиб, аввало, ер ва жойларнинг миқдори, кейин уларнинг эгалари ва тутган ўринлари, сўнгра ниҳоятда зарур ҳисобланувчи озиқ-овқат, экин экиладиган ерлар, сарой ва шахсий уйларнинг миқдори ҳисобга олиниши кераклиги кўрсатилади.

Алишер Навоий ўз даврининг сиёсий иқтисодий аҳволини яхшилаш, мамлакатнинг иқтисодий кудратини баркамоллаштириш учун мамлакат ҳукмдори фанларни, айниқса, иқтисодиёт, тарих, фалсафа ва сиёсий фанларни мукамал билса, у бошқараётган мамлакат обод ва бадавлат бўлади. Агар тескариси бўлса, мамлакат қашшоқ ва хароб бўлади, дейди. Феодал жамиятда ирригация иншоотларини куришни кенгайтириш ўша давр иқтисодиётини ривожлантиришга кенг таъсир кўрсатар эди.

Алишер Навоий фикрича, миллий даромаднинг асосий қисмини қишлоқ хўжалигида етиштириладиган ҳосилдан олинадиган даромад ташкил этади. А. Навоийнинг бевосита раҳнамолиги остида 70 дан ортиқ каналлар ва ариқлар қазилди. А. Навоий 1482 йилда ёзган “Вақфия” асарида шахсан ўзининг ерларидан олинган даромад мисолида даромаднинг ўз харажатлари ва оилада аҳлига етарли қисмини олиб қолиб, қолган қисмини аҳолининг фойдали меҳнатига сарфлашга чақирган. “У олинган ва тўпланган бойликни уч қисмга бўлиб, биринчи қисмини кетган харажатга, иккинчи қисмини ўзининг ва оиласининг

эхтиёжларига, учинчи қисмини эса аҳолининг ижтимоий манфаатлари учун сарфлашга ундайди”.⁶

Шунинг учун мазкур фан манбаларини аввало, жаҳон цивилизациясининг бешиги бўлган қадимги Шарқдан изламоқ мантиқан тўғридир.

Эрамиздан аввалги 18 асрда Бобил (Вавилион)да подшолик қилган Хаммурапи қонунлар тўплами давлатнинг мамлакатни иқтисодий бошқариш соҳасидаги дастлабки тажрибасини кўрсатди. Сақланиб қолган ёдгорликда иқтисодий ғоялар мавжуд, солиқ тўловчилар ва ҳарбийлардан ажралиб қолиши мумкин бўлган давлатнинг кучсизланиши, унда мустақил ишлаб чиқарувчининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва тартибга солиш йўллари берилган.

Давлатнинг иқтисодий ишларига аралашуви қўллаб-қувватланган. Давлат молияси соҳасида даромад солиғига катта эътибор берилган. Давлат баъзи ишларни ривожлантириш учун моддий ва маънавий ёрдам бериши керак, дейилган. Маҳсулотга баҳо белгилаш, давлатнинг бойишини таъминлаш, фойдани ошириш, сарф-харажатни камайтириш, ҳисоб-китобни тартибга солиш, ҳар хил ўғирликларга қарши курашиш кераклиги белгиланган, шу тамойилларни амалга ошириш туфайли жамиятдаги норозилик, тенгсизлик йўқолади, дейилган.

Йирик дин пешвоси Низомулмулк “Саёҳатнома” асарида ҳукмдорлар, амирлар, амалдорлар, ва қозиларнинг мансабни суиътемом қилишини, солиқларнинг оғирлиги, давлат маблағларини сақлаш ва сарфлашда ҳисоб-китоб зарурлигини қайд этган. Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарида закот масаласига катта эътибор берилган, унга махсус боб ажратилган. Мазкур асарда закотни тақсимлаш қонун-қоидаларини ҳам баён этилади. Аҳолининг айрим тоифа вакиллари: фақир, мискин, закот йиғувчилар, қарздорлар йиғилган закотдан фойдаланиш имкониятларига эгаллиги ҳақида ҳам қимматли фикрлар билдирилган.

Тарихий меросимизнинг ноёб ёдгорликларидан бири-“Алпомиш” достонидаги иқтисодий муносабатлар таркибини қуйидагича гуруҳлаш мумкин.

1. Иқтисодий муносабатларнинг негизини ташкил этувчи закот ва жузья тўловлари билан боғлиқ масалалар.

2. Меҳнат тақсимотини ривожлантириш йўллари.

3. Товар-пул ва молия тизими муносабатлари.

Достонда келтирилишича, қалмиқлар давлатида даромад ва харажатларни тартибга солиш муҳрдор (ғазначи) лавозими орқали юритилган. Муҳрдор даромад ва харажатлар бўйича ҳисоб-китоблар қилишда оқсоқоллар томонидан йиғиб топшириладиган солиқ ва йиғимларга таянади, уларнинг маоши тўпланган солиқлардан бир қисмини ташкил этади. Солиқларнинг манбаи бир томондан ер солиғи

---

⁶ Қаранг. В.Захидов. Мир идей и образ А.Навоий.

бўлса, иккинчи томондан эса савдо карвонлари ва ички бозордан олинадиган йиғимлар ҳисобланади.

Давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари томонидан ижтимоий иқтисодий ва ҳуқуқий масалаларда катта ишлар амалга оширилганлиги маълум. Хусусан, Бобурнинг “Бобурнома” асарида “Мубаййин” каби тўпламларида иқтисодиётга оид маълумотларга, шу жумладан, солиқ сиёсатига катта ўрин берилган. Муҳаммад Бобурнинг “Закоат тўғрисидаги катта китоб”ида эса ўша даврдаги солиқ, унинг турлари тўғрисида қимматли фикрлар билдирилган. Бу асарларни ўқир эканмиз, улардан мамлакатимизнинг бугунги ҳаётида рўй бераётган иқтисодий ислохотларни, ўзгаришларни таҳлил қилиш, хулосалар чиқариш ва амалиётда фойдаланиш учун янги фикрлар топамиз. Айниқса, иқтисодиётга оид, унинг асоси бўлмиш ишлаб чиқариш, шунингдек, савдо ва тижоратга оид, давлат ғазнаси, солиқ ва бож тўловлари билан боғлиқ бўлган қарашлари бизни хайратлантиради.

Эътироф этиш керакки, бизнинг ҳаётимизда Бобурнинг давлатни молиявий бошқариш, ишлаб чиқариш ва савдони ташкил этиш масалаларига доир манбаларга суянган ҳолда, шундай хулосага келамизки, у қомусий олим сифатида иқтисодий қонунларнинг моҳиятини, иқтисодиётнинг жамият ва давлат ҳаётидаги белгиловчи аҳамиятини чуқур тушунган.

Бутун ислом мамлакатларидек, Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳам закоат маълум миқдорда ва муайян шарт-шароитларда олинадиган солиқ маъносида қўлланилади ҳамда нақд пул ва савдо йиғими шаклида тўпланади. Солиқни ҳисоблаш учун солиқ олиш объектининг “нисоби”-яъни мол-мулкнинг закоат беришга лаёқатли бўлиш учун белгиланган миқдори аниқланади, ҳисобдан кам мулкдан солиқ олинмайди. Хирож, яъни ер солиғи икки тоифага бўлинган: муқассам ва муваззар. Биринчиси, олинган ҳосилнинг миқдорига боғлиқ бўлиб, учдан бирдан-яримгача тенг бўлган, иккинчиси эса, солиқ солинадиган ернинг майдонига боғлиқ равишда олинган. Агар ердан икки ҳосил олсанг, хирожни ҳам икки марта тўла, деб ёзади Бобур.

Умуман олганда, бу даврда солиқ ва бошқа йиғимлар тамомила исломий шариатга тўла риоя қилинган ҳолда олинган. Нисобга етган миқдордаги мол-мулкдан Куръони Карим, Муҳтасар, Хидоя ва бошқа манбаларда қатъий белгилаб қўйилган қисми ихтиёрий равишда мискинларга берилган.

Шарқда ерни суғориш масалалари ўта муҳим эди, чунки об-ҳаво ниҳоята қуруқ ва иссиқ, ер-тупроқ шароити сунъий суғоришни талаб этилганлигидан суғориладиган ерлар, табиийки, лалмикол ерлардан кўп ҳосил берган. Шу сабабли сув солиғи ҳам бўлган. Сув солиғи қуйидагича олинган: агар суғориш даврида чиғир курсанг, олган ҳосилнинг ўндан бирининг ярмини (5%) солиқ учун тўлашинг керак, яъни суғориладиган ерларга сарф-харажат ҳисобга олинган ва бу мантиқан тўғридир.

Бобурнинг “Закоат тўғрисидаги катта китоб”, “Мубаййин”,

“Акбарнома” китобида солиқ тартиби ҳамда давлат ғазнасига оид мураккаб иқтисодий муаммолар ечимига қаратилган қатор фикрлар илгари сурилган.

Ўн саккизинчи асрнинг ўрталарида Францияда иқтисодий таълимотлар тарихида физиократизм оқимининг асосий вакиллари Ф.Кенэ ва А. Тюрго мамлакатдаги ўша давр иқтисодий ҳолатини ҳар томонлама таҳлил қилиб, давлат молиясининг муҳим категориялари бўйича қимматли фикрларни бердилар.

Олим ва давлат арбоби А.Тюргонинг иқтисодий ғоялари анча мукамал бўлиб, ўша даврдаги жамият, молия ҳамда иқтисодиётдаги жараёнларни анча изчил таҳлил этади. У биринчи бўлиб давлат молиясини соғломлаштиришга ҳаракат қилди, бу соҳада узок муддатли дастур тузиб чиқди, унга кўра ер эгалигидан тушадиган даромадлардан олинган солиқлар тизими тугатилиши керак эди. А. Тюрго “Солиқлар тўғрисидаги эсдаликлари”да кўрсатилишича, у саноат ва савдодаги одил бўлмаган солиқларни тартибга солишга киришди. А.Тюрго бюджет чиқимларини чеклашга интилди, бундан сарой ходимларининг ортиқча сарф-харажатларини кескин камайтириш мўлжалланди ва бу соҳада маълум ютуқларга эришилди. А.Тюрго давлат арбоби, аниқроғи, молия вазири сифатида ҳам бир қанча иқтисодий ислохатларни ўтказишга эришди.

Шотландиялик буюк иқтисодчи Адам Смитнинг «Одамлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисида тақиқот» асари замонавий иқтисодий фаннинг бошланиши ҳисобланади. Адам Смитнинг бу асари беш қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида қиймат ва кўшимча даромад муаммолари тадқиқ этилди, иккинчисида-капитал жамғарилиши ва унинг функциянал шакллари, учинчисида-капитализм ривожланишининг тарихий шарт-шароитлари кўрсатиб берилди, тўртинчисида-унинг меркантилизм ва физиократларнинг таълимотига бўлган муносабатлари акс эттирилди, бешинчи қисмида давлат молиясини бошқариш масалалари кўриб чиқилади.

Адам Смитнинг фикрича, давлатни фаравонликнинг энг қуйи босқичидан энг юқори босқичига кўтариш учун фақатгина тинчлик, солиқлар ва бошқарувчилик керак, қолганларнинг барчаси табиий ҳаракат туфайли бўлади. А. Смитнинг бу буюк асари дунёдаги иқтисодий таълимотларнинг ривожланишига ва, албатта, кўпгина мамлакатларнинг иқтисодиётига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди. А. Смит давлатнинг айрим функцияларини ижобий баҳолади, масалан, мамлакат ички тартибини сақлаш, ташқи ҳарбий хавф-хатардан асрашни хўжалик ривожининг зарурий шартлари деб ҳисобланади. Давлатнинг молиявий фаолиятига алоҳида аҳамият берилган.

А. Смит ўз асарининг бешинчи, охириги китобини давлат бюджети ва давлат қарзларига бағишланган. У фақат бутун жамият манфаатларига мос келадиган давлат харажатларинигина қўллаб-қувватлади, “арзон давлат” тезисини илгари сурди. Смит замонавий давлатнинг солиқ

сиёсатининг назарий асосларини яратди, унинг фикрича, солиқлар фуқароларнинг кучи ва имкониятига мос келиши, ишга яроқли ҳар бир кишига алоҳида белгиланиши керак, солиқ имкони борича арзон, унинг шакли ва олиниш вақти эса тўловчи манфаатига мос келиши зарур бўлади.

Турли мамлакатларда иқтисодий ва молиявий муносабатларнинг янада ривожланиши улардан сиёсий мақсадларда фойдаланиш, солиқ, бож, кредит каби воситалар ёрдамида ички ва ташқи сиёсатда муайян ютуқларга эришиш имконини яратди. Бундай шароитда давлатнинг молиявий тизимни вужудга келтириш, уларнинг бир маромда ишлашини таъминловчи қоидаларни яратиш, ғазнани тўлдириш, давлатнинг молиявий фаолияти тамойилларини ишлаб чиқиш масалаларини ечиш долзарб муаммолар бўлган.

1.2. Ғазначилик тизимини жорий этишда чет эл мамлакатларининг тажрибалари

Жаҳон тажрибалари кўрсатадики, турли мамлакатлар ғазналарига ҳар хил вазифалар юклатилган эди, уларнинг маҳаллий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, янги вазифалар юклатилиб ёки олиб ташланар эди. Узоқ давом этган урушлар сабабли давлат бойлигининг камайиши оқибатида ғазналарга янги вазифа, ички ва ташқи қарз мажбуриятларини ишлаб чиқиш юклатилган эди. Баъзи мамлакатларда ғазначилик тасдиқланган бюджет асосида бюджет ташкилотларига фақатгина ресурслар ажратиш билан чекланган тақдирда, бу ғазначиликнинг роли суут бўлиши мумкин. Агар ғазначиликнинг роли фаол бўлганда харажатларни тўлаш мажбуриятларининг лимитларини олдиндан кўзда тутилган мезонлар асосида белгилайди.

Ғазначилик давлат қарзларини бошқаришда турли босқичларда қатнашиши мумкин ва ғазначилик бажарилган ҳисоб-китоб операциялари учун жавоб беради. “Лекин шуни айтиб ўтиш керакки, давлат молиясини бошқаришнинг ва ташкилий тузилиши бир хил бўлган ғазначилик тизимининг ягона модели мавжуд эмас. Ҳар бир мамлакатда ғазначиликни бошқармалари ва бўлинмаларининг тузилиши ҳамда уларнинг аниқ функциялари турлича белгиланади. Бундан ташқари, ғазначилик тизимининг вазифалари вақт ўтиши билан, албатта, ўзгаради.”⁷

Ғазначиликни ташкил этишнинг асосий мақсади шундан иборатки, давлатнинг молиявий ресурсларини самарали бошқаришга таъсир этади. Ғазначилик деб аталадиган органлар давлат молиясини бошқаришга тааллуқли турли вазифаларни бажарадилар. “Ҳукумат томонидан молиявий операцияларни бошқаришдаги унинг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланган”⁸.

1. Давлат молиясини бошқариш.
2. Бюджетни ижро этиш.
3. Бухгалтерия ҳисоб-китобини юритиш.
4. Назорат қилиш ва баҳолаш.

Давлат молиясини бошқаришни ўзи турли йўналишларга эга:

- а) Нақд маблағларни бошқариш.

Бюджет даромадларини ижросидаги бу фаолиятни йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- солиқларни ва бошқа тушумларни йиғиш;
- даромадларнинг тушумларини тушишини назорат қилиш;
- тушумларни йиғишда банк билан бўладиган муносабатларни амалга ошириш;

⁷ Иванова Н.Г, Маковник Т.Д. Казначейская ситема исполнения бюджетов. -СПб: Петер, 2001. 51с.

⁸ Тереза Тер-Минасян, Педро П. Паренте, Педро Мартинес-Мендес. Создание казначейства в странах с переходной экономикой. МВФ. 1995.

- давлат бошқарув органларининг турли даражалари ўртасида даромадларни тақсимлаш;
- ресурсларни тақсимлаш ёки лимитларни белгилаш;
- харажатларни молиялаштириш учун талабномаларни тасдиқлаш ва уларни тўлаш.

б) Молиявий режалаштириш.

Давлат харажатларини молиялаштириш учун керак бўладиган ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамига тушадиган тушумларни тахминлаштиришни кўзда тутди.

в) Давлат қарзларини бошқариш.

г) Давлатнинг молиявий активлари устидан назорат қилиш.

Биз мазкур бўлимда давлат тузилиши турлича бўлган АҚШ, Япония, Франция, Австралия, Буюк Британия, Россия Федерацияси, Қозоғистон Республикаси каби мамлакатлар мисолида ғазначиликнинг функцияларини қандай тақсимланишини таҳлил қилиб кўрамиз.

Австралияда вазирлик мақомига эга бўлган ва тўғридан-тўғри ҳукуматга бўйсинадиган Ғазначилик департаменти мавжуд. Унинг асосий вазифаларидан бири тушумларни йиғишдан иборат. Ғазначилик департаменти таркибида Солиқ бошқармаси жойлашган бўлиб, Ғазначилик департаменти шу бошқарма орқали солиқ тўловчилар билан муомалада бўлади ва ташқи тушумлардан ташқари барча солиқ тўловларни йиғиб олади, ташқи тушумларни йиғиш билан эса божхона хизмати шуғулланади.

Бюджетнинг харажатлар қисмининг ижроси бюджетдан маблағ олувчиларнинг сўрови асосида амалга оширилади. Мамлакатда бюджетдан маблағ олувчиларни бюджет мажбуриятларининг аниқ ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлари қабул қилинган, шунингдек, бюджет маблағларини мақсадли ва самарали ишлатишнинг назорат усуллари мавжуд бўлиб, улар тармоқ вазирликлари томонидан амалга оширилади. Бунда Ғазначилик департаменти фаол ғазначилик ролини ўйнайди. Австралияда давлат қарзларини бошқариш ғазначиликка юклатилган. Ғазначилик департаменти муомалага қимматли қоғозлар чиқаришни, уларнинг ҳажмини, таркибини ва тўлов муддатини назорат қилади.

Австралияда ғазначилик вазифасини Ғазначилик Департаментидан ташқари Молиявий Департамент бажаради. Мамлакатда давлатга қарашли маблағлар ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамида тўпланади. Молиявий Департамент банкда ягона ҳисобрақамни амал қилиш механизми учун шарт-шароит ва усулларни белгилайди.

Австралияда давлатнинг молия-ахборот тизими фаолият кўрсатади. Бунда бюджетни тайёрлаш, уни ижро этиш ва йиғилган тушумларнинг ҳисоби юритиш амалга оширилади. Мазкур ахборот тизими орқали Ғазначилик Департаменти билан Молиявий департамент бўлимлари билан мустаҳкам алоқа ўрнатилган, бундан ташқари, тармоқ департаментлари билан алоқа боғланган. Мамлакатда бундай тизимнинг мавжудлиги ҳар доим давлатнинг молиявий ресурслари тўғрисидаги тезкор умумий ахборотларни олиш имконини беради.

Францияда ғазначиликнинг ташкил қилиниши XII-XIV асрларда тўғри келади, шу пайтга келиб, биринчи марта давлат пули ва қиролнинг мулки бир-биридан ажратиб олинди. Ҳарбий ва йирик капитал чикимлар катта молиялаштиришни талаб қилганлиги сабабли тармоқланган тизим орқали пулни йиғиш ва марказлаштириш эҳтиёжи тутилди. XX асрларда ғазна бирлиги, яъни Марказий банкда ягона ғазна ҳисоби тамойили таркиб топди, ғазнанинг маъмурий тизими шакллантирилди, унга давлат ҳисоб-китоби тармоғи ва пул назорати берилди ҳамда Молия вазирлигига бўйсиндирилди.

Францияда Ғазначилик функциялари Давлат Ғазнаси ва Давлатнинг ҳисоб-китоб юритиш бош дерекцияси ўртасида бўлинган. Ҳар иккала ташкилот юқори ташкилотларнинг иккинчи поғонаси ҳисобланади: Давлат Ғазнаси Молия Вазирлигининг, Давлатнинг ҳисоб-китоб юритиш бош дерекцияси Бюджет вазирлигининг таркибига киради.

Францияда барча молиявий ресурслар Ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамида йиғилади, бу маблағларнинг миқдори Марказий Банкда жойлашган барча тушумлар ва тўловлар йиғиладиган шу ҳисобрақам билан назорат қилинади. “Давлат Ғазнаси қуйидаги ҳуқуқларга эга”⁹:

- - бюджет маблағлари тақсимловчиларининг тақдим қилган кирим ордерларини, шартномаларда белгиланган қарз талабномаларини ижро қилиш учун қабул қилади, шунингдек, қарз мажбуриятлари бўйича нақд пулларни ва давлат ташкилотларининг ҳуқуқи бўлган бошқа шаклдаги тушумларни олади;

- - буйруққа асосан, кредиторларнинг талаби бўйича тақдим қилинган ҳужжатлар асосида харажатларни тўловини амалга оширади, шунингдек, суд қарорларини ижро қилади;

- давлат муассасаларини ёки уларнинг ишончли вакилларига қарашли пул маблағларни ва моддий бойликларни сақлашни ва қўриқлашни таъминлайди;

- нақд пуллар билан амалга ошириладиган операцияларни бажаради;

- амалга оширилган молиявий операцияларни тасдиқлайдиган бухгалтерия ҳисоб-китоби бўйича юритиладиган ҳужжатларни сақлайди;

- бухгалтерияда уларга юклатилган бухгалтерия ҳисоб-китобини олиб боради.

“Мамлакатда ғазначилик органлари Давлат бюджетини тўлдириш ва ижро қилишни таъминлайдиган 4000 дан ортиқ бўлимларига эга. Ғазначилик органлари давлатнинг солиқли ва солиқсиз даромадларини йиғиб олади ва керакли назорат ишларидан кейин давлат маблағларини сарфланишини амалга оширади.

Ғазначилик органлари даромадлар тушумининг ва Давлат бюджети харажатларининг ҳисоб-китобини юритади. Бу вазифа ҳар бир географик

---

⁹ Содержащий общее положение по учету государственных финансовых операций. Декрет № 62-1587 от 29 декабря 1962г. Глава II. Государственный Казначей. Статья 11. Журнал Офисьель от 30 декабря 1962г.

департаментда тайинланган Бош ғазначига юклатилган. Уларнинг амалга оширган молиявий операциялари тўғрисидаги маълумотлар ҳар куни Ғазначиликнинг Марказий Ҳисоб агентлиги Бош бухгалтериясида ишлов учун йиғилади.

Бундан ташқари, Ғазначилик органлари давлат ташкилотларини-таълим муассасаларини, ижтимоий таъминот ва бошқарув органларини ҳамда ижтимоий турар жой ташкилотларини молиявий фаолиятини текширади ва назорат қилади¹⁰. Бош Ғазначи жойлардаги 27000 муассасаларни (давлат бухгалтерларини, давлат ташкилотларини-таълим муассасаларини, ижтимоий таъминот ва бошқарув органларини ҳамда ижтимоий турар жой ташкилотларини) назорат қилиши шарт. Давлат бухгалтерлари минтақалар, департаментлар, коммуналар, шунингдек, маҳаллий давлат ташкилотлари бўйича ҳисоб-китоб юритадилар.

Давлат бухгалтерлари бюджет маблағлари тақсимловчиларини молиявий маслаҳатчиларидир.

Давлат Ғазначи куйидагиларни назорат қилади:

1. Даромадлар соҳасида:

а) давлатнинг қарз талабномаларини ундиради;
б) давлат муассасаларининг ҳар бир гуруҳи учун қабул қилинган амалдаги қонун ҳужжатларида ва низомларда кўзда тутилган даромадлар олишга рухсат беради.

2. Харажатлар соҳасида:

а) бюджет маблағларини тақсимловчиларининг ваколатларини назорат қилади;
б) кредитларни мавжудлиги назорат қилади;
с) қарз мажбуриятларида кўрсатилган муддатларни назорат қилади;
д) харажатларни аниқ бюджет таснифи бўйича амалга оширилиши назорат қилади.

3. Мол-мулк соҳасида:

а) мулк эгаларининг ҳуқуқларни, имтиёзларини, ипотекаларни ва назорат қилади;
б) бухгалтерия ҳисоб-китоби олиб бориладиган мол-мулкни сақланиши назорат қилади.

Ғазначилик куйидаги даромадларни йиғилишини таъминлайди:

◆ тўғри солиқлар (даромад солиғи ва тўғри маҳаллий солиқлар, корхоналар даромадига солиқ);
◆ аудио воситаларидан фойдаланганлиги учун йиғим;
◆ давлатнинг солиқсиз тўловлари (масалан, жарималар), маҳаллий ҳокимият бошқарув органлари ва маҳаллий давлат ташкилотларининг солиқ йиғимлари.

Ушбу функцияларни бажариш учун солиқли тўловлар ва тўловларни йиғишнинг автоматлаштирилган процедуралари ишлаб чиқилган. Қўшимча

---

¹⁰ Практика государственного управления во Франции: Государственное Казначейство. Сборник документов Франко-российского сотрудничества №8. стр11.

қиймат солиғини тўлайдиган 2000 га яқин солиқ тўловчилар тўловларни тўғридан-тўғри Марказий банкнинг ягона ҳисобрақамга ўтказди, қолган солиқларнинг 50 фоизи Тушумлар Деректорати томонидан, 35 фоизи Давлатнинг ҳисоб-китоб юритиш бош дерекцияси томонидан, 15 фоизи Божхона хизмати томонидан йиғилади. Қуйидаги жадвалда Франциянинг Давлат даромадлари ва харажатлари тўғрисида маълумот берилган.

1-жадвал

**Франциянинг Давлат даромадлари ва харажатлари тўғрисида
маълумот**

(млрд. франкда)

Давлат даромадлари	Миқдори	Давлат харажатлари	Миқдори
Жами тушумлар	1281	Маҳаллий ҳокимият органлари бюджетининг тақсимланиши	1194
Давлат бюджети	870	Коммуналар	38.4%
Маҳаллий ҳокимият органлари бюджети	366	Давлат ташкилотлари	11.9%
Аудио йиғимлар	13	Департаментлар	19.9%
Ижтимоий йиғимлар	31	Минтақалар	6.6%
		Давлат соғлиқни сақлаш муассасалари	23.2%
Давлат харажатлари	2055	Бош ғазначилар 108та	
Жорий харажатлар	1887	Ғазначилар 3800 та	
Капитал харажатлар	168	30та минтақавий ахборот марказларида 58 000дан ортиқ ходим	
Ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами	580	Пенсияонерлар сони 2227404	
Пенсия тўловлари	198	Харбий пенсияонерлар 486362	
Бошқа тўловлар	432	Бошқа пенсияонерлар 1741078	

Манба. Практика государственного управления во Франции: Государственное Казначейства. Сборник документов Франко-российского сотрудничества №8. стр19.

Бюджетнинг харажатлар бўйича ижроси Бюджет директорати томонидан назорат қилинади. Бюджет деректорати ўз тизимига қарашли

молиявий назоратчилар ёрдамида маблағларни харажат қилиш суръатларини назорат қилади. Харажатлар жуда қаттиқ назорат қилинади. Франциядаги Ғазначилик Австралиядаги Ғазначилик каби давлатнинг ички ва ташқи қарзларини бошқаради, юқорида айтиб ўтганимиздек, муомалага қимматли қоғозларни чиқаришни назорат қилади, уларни ҳажмига, тўлов муддатига ва таркибига боғлиқ масалаларни ечади.

Францияда ҳам давлат молия ахборот тизими самарали фаолият кўрсатади. Мазкур тизимда бюджетни тайёрлаш, бюджет хужжатларини нашр қилиш ва бюджет ижроси амалга оширилади. Шунингдек, Бюджет директорати ва тармоқ вазирликларини боғлайдиган бошқа тизимлар ҳам мавжуд. Бухгалтерия ёзувлари (проводкалар) асосида ягона ҳисобрақамдаги маблағлар тўғрисида тўлиқ ахборот олиш учун бир кун кетади, ҳар ҳафта тўлиқ кенгайтирилган маълумотлар олиш мумкин.

Давлат молиясини бошқариш уни ҳисоб-китобини юритиш маблағ жалб қилиш билан олиб борилади. У давлат мажбуриятларини бошқаради, ички ва ташқи маблағни жалб қилади, уларнинг ҳисоб-китобини юритади ва ҳар йилги давлат қарзлари тўғрисидаги ҳисоботни тайёрлайди.

Франциядаги ғазначилик тизими фаолиятининг энг муҳим томонларидан бири шундаки, кадрлар масаласига алоҳида эътибор берилади. Франциядаги Давлат Ғазнаси органларида 58000 ходим ишлайди, ўтган йиллар мобайнида Давлат Ғазнаси Бош Бошқармаси кадрларни сифатли танлаш ва ходимларни самарали бошқаришга алоҳида эътибор беради. 1998 йили талаб даражасида касб ходимларини тайёрлашга йўналтирилган кадрларни тайёрлаш тизимини модернизациялаш амалга оширилди.

Ходимлар гуруҳларга қараб тақсимланди:

- ◆ А гуруҳи: раҳбарлик функцияларини бажаришга тайёрланаётган даражали (лицензияга эга) давлат хизматчилари;
- ◆ Б гуруҳи: ўрта махсус маълумотга эга, ўрта раҳбарлик функцияларини бажаришга тайёрланаётган давлат хизматчилари;
- ◆ С гуруҳи: махсус касб маълумоти тўғрисида дипломга эга давлат хизматчилари.

Давлат Ғазнаси Бош Бошқармаси Ғазначилик органларининг малакали ходимлари тўғрисида ахборотларни тарқатилиши бўйича фаол равишда иш олиб бормоқда. Шу мақсадда уч йўналишда иш олиб борилади:

- Давлат Ғазнаси хизматида келган ходимларни бошланғич касбга тайёрлаш;
- Давлат Ғазнаси хизматида ишлаётган ходимларни касб маҳоратини ошириш;
- хизмат поғоналаридан кўтарилишни хоҳловчи ходимларни конкурс асосида танлаб, уларни раҳбарликка тайёрлаш.

Ҳар бир ходимга ва “деонтология”¹¹га бағишланган ахборот бюллетеннинг 1995 йилги “Давлат Ғазнасининг янгиликлари” номли махсус сони нашр қилинди. Бундан ташқари, турли меъёрий ҳужжатларда ходимларга юклатилган вазифаларни бажариш жараёнидаги талаблар, касбий маҳорат этикасининг қонун-қоидалари бериб борилади.

Шунингдек, деонтологияга бағишланган бошланғич ўрганишга мўлжалланган дарслар тизимли равишда олиб борилади. Инспектор-стажёрлар, Давлат ғазнаси ишларини бажарувчилар учун Ғазначиликнинг Миллий Мактабида шу мавзуларда махсус маърузалар ўқилади. Ғазначилик органлари ходимларини касб маҳоратини ошириш мақсадида деонтология мавзусида ўқув дастурлари тузилади.

Мазкур тизимда маблағлар ҳаракати ва улардан мақсадли фойдаланиши устидан жорий ва кейинги назоратни кучайтиришга оид қонунларни, меърий ҳужжатларни, йўриқномаларни билмасдан туриб, ғазначилик органларидаги мутахассисларнинг касбий тайёргарлигисиз ишни ташкил этиш мумкин эмас. Шу боис республикамизда ҳам ғазначилик бўлимларидаги кадрлар масалаларини ҳал этишда молия, солиқ, банк соҳасида иш тажрибасига эга бўлган мутахассислар танлаб олиниши ва касбий малакаси оширилиши зарурдир.

Японияда ғазначиликни бажарадиган функцияларининг ташкилий схемаси ўзига хос хусусиятга эга. Бу мамлакатда ғазначиликни бажарадиган функциялари Ғазначилик бўлимига, Қарзларни бошқариш бўлимига, Молия бўлимига, Бюджет бўлимига, Ҳуқуқий бўлимга ва Бюджетни ижро этиш бўлимига юклатилган. Бу бўлимлар Бюджет ва Молия бюроси таркибига киради, бу бюрлар Молия вазирлигининг бўлинмалари ҳисобланади. Бўлинмаларнинг номидан кўриниб турибдики, Японияда давлат молиясини бошқариш махсус ихтисослашган кичик бўлинмаларга (подразделения) юклатилган.

Японияда Ғазначилик бўлими кунларга бўлинган молия режасини тайёрлайди, шунингдек, Бюджетни ижро этиш бўлими билан давлатнинг Япония банкдаги ҳисобрақамдан тўланадиган тўловларни ва тушумларни назорат қилади.

Барча тушумларни йиғилишига Молия Вазирлиги таркибидаги Миллий Солиқ хизмати ва Божхона департаменти жавоб беради. Солиқлар тўғридан-тўғри Япония банкига ёки ваколат берилган тижорат банкларига, Миллий Солиқ хизмати ва Божхона департаментининг маҳаллий бўлимларида почта тизими асосида тўланиши мумкин.

Қарзларни бошқариш бўлими Япония банкининг агенти сифатида қимматли қоғозларни чиқариш, уларнинг таркиби, ҳажми ва муддатига тааллуқли масалаларни ҳал этади. Бюджетни ижро этиш бўлими бюджет

---

¹¹ Қаранг. Обычно понятие профессиональной этики или деонтологии определяется как совокупность правил и обязанностей, которые определяют ту или иную профессию. Деонтология часто ассоциируется с некоторыми категориями регламентированной деятельности. Катрин Дано-Эвено, Жак Орте Профессиональная этика: постоянная и главная задача Государственного Казначейства. стр 49.

вазирликларининг маблағлари доирасида уларнинг харажатларини тўлаш графигини тасдиқлайди, айрим харажатларни моддаларини тўлаш мажбуриятларини олишда Молия Вазирлигининг рухсати талаб этилади. Япония банки бюджет вазирликларининг маблағларини ишлатилишини ва уларнинг мавжуд лимитларини назорат қилади. Ҳукуматнинг барча давлат маблағлари Япония банкининг йиғма ҳисобрақамида тўпланади.

Мамлакатда иккита асосий ахборот тизими мавжуд. Бунда бюджетни тайёрлаш, уни ижро этиш, бюджет ҳужжатларини нашр қилиш ва бухгалтерия ҳисоби амалга оширилади. Умумий ахборотни тайёрлаш муддати ҳисоботнинг мураккаблигига боғлиқ. Касса операциялари бўйича умумий ахборот ҳар куни тайёрланади, тармоқ вазирликларидан кенгайтирилган ахборотни олиш мумкин.

Буюк Британияда давлат молиясини бошқариш қуйидаги тартиб асосида тузилган. Ғазначилик қарзларни бошқаришни амалга оширади, Ғазначиликни бош идораси ҳисобрақамларни рўйхатдан ўтказди ва ҳисоб-китоб юритади. Бюджетга тушумлар солиқ ва божхона хизмати орқали, солиқдан ташқари йиғимлар эса департаментлар орқали йиғилади.

Ғазначилик асосий функцияси ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами ҳисобланган консолидациялашган фонддаги барча тушумларни назорат қилади. Шунингдек, консолидациялашган фонддан тўланган барча тўловлар ҳам унинг назоратида бўлади. Ғазначилик даромадларни ва харажатларни баланслаштириш мақсадида ҳар ойда молия режасини ишлаб чиқади, бу режа қисқа муддатли молиялаштиришдаги талабни аниқлашда ишлатилади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, давлат қарзларини бошқариш ғазначилик функциясига киради. Шунинг учун у давлатнинг қимматли қоғозларини чиқаришни, уларнинг хажмини, таркибини ва тўлов муддатини аниқлайди.

Бир сўз билан айтганда, Англия банкининг агенти сифатида намоён бўлади. Ғазначиликни бош идораси тасдиқланган бюджет параметрлари доирасида департаментларнинг тўлов қоғозлари асосида пул маблағлари ажратади, у тўловлар ҳисоб-китобини олиб боради. Ички назорат ва аудитни вазирлик ўзининг кучлари билан ўтказди. Ғазначилик давлат корхоналарини ташқаридан молиялаштиришда лимитлар орқали назорат қилади, хусусийлаштирилган тармоқлардаги маълум департаментларга қарашли “олтин” акциялардан ташқари молиявий активларни бошқарувчиси ҳисобланади.

Давлат молия ахборот тизими Ғазначилик раҳбарлигида фаолият кўрсатади. Мазкур тизим орқали бюджет тайёрланади, ва тасдиқланган бюджет маблағлари даражасида харажатлар рўйхатга олинади, тушумларнинг рўйхатга олиниши алоҳида амалга оширилади. Вазирликлар давлат молия ахборот тизимига боғланган, бундан ташқари, ўзларининг хусусий ахборот тизимларига эга.

АҚШда Ғазначилик тўғридан-тўғри Президентга бўйсунди ва кенг доирадаги иқтисодий ва молиявий функцияларни бажаради. Бюджет

жараёнида бюджетни тайёрлашга жавоб берадиган Маъмурий-бюджет бошқармаси, аудитга ва назоратга, ҳисоб-китоб ишларига жавоб берадиган Бош бюджет-назорат бошқармаси каби муассасалар қатнашади, Солиқ бошқармаси ва Божхона бошқармаси Ғазначиликнинг бир қисми ҳисобланади.

Ғазначилик барча тушумларни ва тўловларни Нью-Йоркдаги Федерал резерв банкида ўзининг бош ҳисобрақаи орқали назорат қилади. Ғазначилик барча солиқларни ва бож тўловларни йиғади, марказлашган ҳолда барча йиғимларни йиғилишини ва баъзи муассасаларга хизматлар кўрсатишни таъминлайди. Тушумларни йиғишда банк тизимидан фойдаланилади.

Тармоқ департаментлари маблағларни тўғри ва самарали ишлатилиши бўйича назоратни амалга оширади. Барча харажатлар тасдиқланган бюджет параметрлари доирасида бюджетдан маблағ олувчиларнинг сўрови асосида Ғазначилик томонидан тўланади, бунда чеклардан ва электрон пул ўтказиш воситаларидан фойланилади.

Бюджетдан ажратилган маблағлар таркиби ҳам Ғазначилик томонидан, ҳам Маъмурий-бюджет бошқармаси томонидан назорат қилинади. Шунингдек, АҚШда Ғазначилик бошқа мамлакатлардаги каби давлатнинг қимматли қоғозларини чиқаришни ва ҳисобини назорат қилади ҳамда уларнинг тўлов муддатларини белгилайди ва аукционларда уларни жойлаштиришни назорат қилади. Шу билан бирга Ғазначилик давлатнинг қимматли қоғозларини иккиламчи бозорининг қоидаларини белгилайди, Ғазначилик қисқа муддатли касса талабларини қоплаш учун доимий ҳафталик қимматли қоғозларни чиқаради.

Ғазначилик бухгалтерия ҳисоб-китобига жавоб беради, ойлик ва йиллик молия ҳисоботларни тайёрлаш учун маълумотлар йиғади ва муассасалар учун меъёрий хужжатлар тайёрлайди. Ички назорат ва аудит функцияларини тармоқ департаментларидаги бош инспекторлар бажарадилар. Федерал ҳукумат федерал маблағлари ҳисобидан молиялаштирилладиган маҳаллий дастурлар бўйича текширувни амалга оширади. АҚШда Ғазначилик ва Бюджет департаментлари фаолияти аниқ мувофиқлаштирилган. Ғазначилик бюджет тушумлари тўғрисида хужжатларни тайёрлайди ва макроиқтисодий асосларни ишлаб чиқишда қатнашади. Маъмурий-бюджет бошқармаси Президент Конгрессига тақдим қилинадиган харажатлар сметасини тайёрлайди, шунингдек, турли даражадаги бюджетларни умумлаштиради.

Ғазначилик пул оқимлари бошқарувини ва қарз мажбуриятлари ҳисоб-китобини амалга оширади. Ғазначилик ва тармоқ департаментлари ўртасида диалог тартибида ахборотлар алмашуви амалга оширилади. Ғазначилик тизимида ягона федерал тизимдаги ҳисоботларни тайёрлаш учун баъзи бир функциялар бирлаштирилади. Тармоқ департаментлари ўзларининг хусусий ахборот тизимига эга, шунингдек, Ғазначиликка диалог тартибида ахборотлар беради ва қабул қилади. Ҳисоботларни турларига қараб уларни тайёрлаш вақти турличадир, нақд пул оқимлари

тўғрисидаги умумий ахборот ҳар куни тайёрланади.

«Латвияда бюджетнинг асосий мақсади-давлат учун қанча маблағлар кераклигини аниқлаш, бошқа давлат хизматлари, молиявий институтлар ва ўз-ўзини бошқариш органлари билан қонун ҳужжатларига мувофиқ кўрсатилган харажатларни даромадлар билан таъминланишни тўғри асослашдир»¹². Мазкур вазифалар ғазначилик хизматидан фойдаланган ҳолда амалга оширилади.

Латвиянинг 2005 йил бюджет ижроси бўйича асосий норматив актлар:

- Молия ва бюджетни бошқариш тўғрисидаги қонун.
- Бюджет ташкилотининг молия режасини тузиш ва ҳисобини юритиш тўғрисидаги Низом.
- Ҳисоб рақамлар хизматининг қоидалари.
- Бюджет харажатларининг иқтисодий таснифи.
- Бюджет даромадларининг таснифи.
- Бухгалтерия ҳисобини юритиш ва статистик ҳисоботларни тузиш тўғрисидаги меъёрий ҳужжат.

Мамлакат бюджети икки асосий бўғинга бўлинади: Давлат бюджети ва ўзи-ўзини бошқариш органлари бюджети. Давлат бюджети асосий бюджет ва махсус бюджетдан, ўз-ўзини бошқариш органлари бюджети ҳам асосий бюджет ва махсус бюджетдан иборат.

Латвиянинг 2005 йил бюджет жараёнларини тартибга солишнинг асосий норматив актлари:

1. Ҳар йили тасдиқланадиган Бюджет тўғрисидаги қонун.
2. Ўз-ўзи бошқариш органлари бюджети тўғрисидаги қонун.
3. Ўз-ўзини бошқариш органлари бюджетларини тенглаштириш ва молиявий фаолиятини назорат қилиш тўғрисидаги қонун.
4. Молиявий дастаклар тўғрисидаги қонун.
5. Солиқлар тўғрисидаги қонун.
6. Молия вазирлигининг норматив актлари.
7. Ғазначиликнинг норматив актлари.

Мамлакатда бюджетни шакллантириш, тузиш жараёнлари 1997 йилдан бошлаб мақсадли дастурлаштириш усулига ўтилган. Вазирлик ва идоралар келгуси йилларда амалга ошириладиган харажатлар учун дастурлар ишлаб чиқади ва мазкур дастурларни молия вазирлиги кўриб чиқади. Бюджет жараёнининг энг асосий хусусияти шундаки, дастурларнинг самараси ва қандай натижага эрилиши эътиборга олинади. Латвияда 2002 йилдан бошлаб ўрта муддатли бюджетларни режалаштириш жараёни бошланган. Ўрта муддатли бюджетни режалаштиришда келгуси йил учун кутилаётган ялпи ички маҳсулотни ишлаб чиқаришдаги ўсиш суръати, ишсизлик, инфляция даражасининг ўсиши ва камайиши асос қилиб олинади.

---

¹² Лукашина Ольга. Рекомендации по изучению налогового законодательства. Рига. 2005.

Россияда давлат молиясини бошқаришда Император Александр 2 ҳукмронлик қилган даврда ягона касса масаласи қўйилган. Молия вазирлиги учун касса шунинг учун керак эдики, бир томондан тушаётган давлатнинг барча даромадларини бирлаштириш, иккинчи томондан ғазнадан тўғридан-тўғри кредит бериш йўли билан давлат харажатларини молиялаштиришни амалга оширишдан иборат.

1872 йилда Империядаги ғазначиликнинг ягона меъёрий хужжати ишлаб чиқилди, ундаги қоидаларнинг мазмуни қуйидагилардан иборат эди: ғазначилар томонидан турли хилдаги тангалар ва кредит қоғозларини ғазнага қабул қилиш тартиби, бир йўла ва доимий бериладиган пенсия ва нафақаларни тўлаш тартиби, ғазначиликдан қимматли қоғозлар учун фоизлар тўлаш тартиби берилган.

Ўша даврдаги мамлакатнинг иқтисодиётини жуда тез ривожланиши ва унинг маъмурий қайта тузилишдаги ўзгаришлар молияни ролини янада оширишни талаб этар эди. Император Николай 2 ҳукмдорлик қилган даврда Молия вазирлиги фаолиятида, жумладан, Бош Ғазначилик Департаментида жуда кўп таркибий ва сифат ўзгаришлари қилинди. 1890 йилга келиб ғазначиликнинг таркибини ўзгариши билан штатлар сони етарли миқдорда ошди, бу фақатгина кирим-чиқим моддаларининг умумий сонини ошиши билан эмас, балки ғазначиликнинг бухгалтерия китобининг алоҳида ҳисоб-китоб ҳисобрақамларнинг сонини ошиши билан боғлиқ эди.

Россия Федерациясининг бюджет тизимини барча босқичларида бюджет ижроси «ягона касса» тамойили асосида амалга оширилади. «Ягона касса» тамойили Россия Федерацияси қонуний хужжатларига мувофиқ, бюджет даромадларини барча тушумини, бюджет тақчиллигини манбаларини жалб этиш ва молиялаштиришни ва бюджетнинг ягона ҳисобрақамидан барча харажатларни амалга оширишни кўзда тутди.

Федерал бюджетнинг даромадлар қисми ижроси ҳақида гапирадиган бўлсак, солиқ органларининг Молия вазирлиги бўйсунувидан чиққанлиги Федерал бюджет ижроси жараёнларини тезкор бошқариш учун зарур бўлган ахборотларни узатишни бўлинишига олиб келди. Давлат солиқ хизмати каналлари бўйича барча солиқ тўловларнинг амалга оширилганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд. Лекин шунга қарамасдан, Россия Молия вазирлиги ўзининг ҳудудий органларидан ҳақиқатда федерал бюджетнинг даромадлар қисмига тушган миқдори тўғрисида тўлиқ ахборот олиш имкониятидан четлатилган, бу эса бюджет амалиётидаги молиялаштиришнинг кечикишига олиб келди.

Давлатнинг молиявий ресурсларини бошқариш, ҳимоялаш, назорат қилиш ва ҳисобга олишни таъминлаш катта муаммо бўлиб қолди. Давлатнинг молия тизими бошқаруви бўйича давлат талабларини амалда бажарилишини таъминловчи ижро бошқаруви органини тузиш зарурияти юзага келди.

Маълумки, Россияда 1928 йилдан 1917 йилгача «барча кирим ва чиқимларни ҳисоблаш» мавжуд бўлган, бу вазифаларни Давлатнинг

Ғазначилик Депортаменти амалга оширган. Россияда бюджет ижросини таҳлили шуни кўрсатадики, 90-йиллар бошида Россияда давлат ғазнасини тўлдириш билан боғлиқ ва унинг ресурсларини харажат қилишнинг назоратини таъминлашга зурурият туғилди.

Россия Федерацияси 90-йилларнинг бошидан яқка тизимли молия бошқарувидан воз кечди, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида молиявий манфаатни ҳимоя қилишни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Шундай қилиб, федерал бюджет ижросини амалга ошира оладиган тезликда янги молия органини тузиш масаласини ҳал қилиш керак эди.

Россия Федерациясида 1992 йили федерал миқёсда ҳудудий ғазначилик тизими вужудга келди. Федерал Ғазначилик органи Россия Федерацияси Молия Вазирлиги таркибига киради, марказлашган тизим ҳисобланади ва у ҳудудий тамойилларга асосланади. Бунга ҳуқуқий асос бўлиб Россия Федерацияси Президентининг Фармони, «Ғазначилик тўғрисида»ги Низом хизмат қилди.

Мамлакатда давлат бюджет сиёсатини олиб бориш мақсадида Россия Федерацияси Президентининг 1992 йил 8 декабрдаги 1556-сонли Фармони федерал бюджет даромадлари ва харажатларини самарали бошқариш, давлат дастурларини молиялаштиришда тезкорликни ошириш, тушумлар устидан назоратни кучайтириш, давлат маблағларини мақсадли ва иқтисод қилиб ишлатиш мақсадида Россия Федерацияси Молия Вазирлигига бўйсинувчи Федерал Ғазначилик органларининг марказлаштирилган тизими шакллантирилди.

Мамлакатда янгиланиш бошланиши билан янги бюджет қонунчилиги яратилди, яъни қонуний органларнинг тасдиғидан кейин бюджет ижроси бошланди. Ҳозирги пайтда бюджет ижросининг асосий мезонлари РФнинг Бюджет Кодексига асосланади. Россия Федерацияси Бюджет Кодексининг 215-моддасида таъкидланишича, Россия Федерациясида бюджет ижроси ғазначилик тизими орқали амалга оширилади. Шу моддага асосан ҳокимият ижроя органларига бюджетнинг ижроси ва уни ташкил этиш, шунингдек, бюджет маблағларини ва бюджет ҳисобрақамларини бошқариш юклатилади. Худди шу органларининг ўзи барча тақсимловчиларнинг ва бюджетдан маблағ олувчиларнинг кассирлари ҳамда бюджет ташкилотлари номидан бюджет маблағлари ҳисобидан тўловни амалга оширадилар.

Ҳудудий Ғазначилик органлари уч босқичга бўлинади:

Биринчи босқич. Федерал Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси Молия Вазири ўринбосари миқёсидаги бошлиқ томонидан бошқарилади. Доимий равишда йиғма, тўлиқ ва стандартлаштирилган ҳисоб-китоб ва ғазначилик ҳисобини олиб боради, маҳаллий бюджетни кирим-чиқим тўғрисида юқори ижро ва қонун чиқариш органларига ахборот беради. Ғазначиликнинг қуйи органлари ишини назорат қилади, Федерал бюджет тушуми тўғрисида улардан тезкор ахборотлар ва ҳисоботлар йиғади, бюджет ижросининг қонунчилик асосида ижросини таъминлайди.

Иккинчи босқич. Федерал Ғазначиликнинг Бошқармаси Санкт-

Питербург, Москва шаҳарлари, автоном уюшма, область ва Россия Федерацияси ичидаги республикаларидан иборат. Худудлардан Ғазначиликнинг органлари томонидан федерал бюджетнинг кирим-чиқим қисмини шакллантиришда барча қабул қилинган қарорлар ижросини таъминлайди.

Учинчи босқич. Федерал Ғазначилик бўлинмалари. Шаҳар, туман ва шаҳар туманлари, туманга қарашли шаҳарлардан ташқари бюджетдан маблағ олувчилар томонидан қилинадиган харажатларни мақсадли ишлатилишини таъминлаш ва худудларда федерал бюджетнинг даромадлар қисмини шакллантиришни таъминлайди. Федерал Ғазначилик бўлинмалари худуддаги федерал бюджетнинг тушум ва харажатлари ижроси тўғрисида юқори ташкилотларга ахборот беради.

Барча Федерал Ғазначилик органлари юридик шахс мақомига эга бўлиб, ижро ҳокимлик органларига тегишли ва ўз фаолиятида Россия Федерацияси Молия Вазирлиги, Россия Федерацияси Ҳукуматининг Президенти томонидан тасдиқланаган меъёрий ва қонун ҳужжатларига таянади. Россия Федерацияси Президентининг 1992 йил 8 декабрдаги 1556-сонли Фармони, Россия Ҳукуматининг 1993 йил 27 августдаги 864-сонли Қарори чиқиши билан Федерал Ғазначилик шакллантирилди.

Федерал бюджет ижроси Россия Федерацияси Марказий банки ёки унинг шохобчаларида очилган ҳисобрақамларида ғазначилик органлари томонидан амалга оширилади ёки Россия Федерацияси Молия вазирлиги билан келишилган ҳолда тижорат банклари ҳам амалга оширади. Россия Федерациясининг Бюджет кодексининг 155-моддасида таъкидланишича, Россия Марказий банки муассасаларида ғазначилик органларининг ҳисобрақами мавжуд. Худудларда Россия Федерацияси Марказий банки муассасалари бўлмаса, ғазначилик ҳисобрақами ваколат берилган хусусий тижорат банкларида бўлади.

Хориж тажрибалари кўрсатадики, ғазначиликнинг худудий бўлиниши ҳар бир давлатнинг маъмурий бўлинишидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқилган. Масалан, Қозоғистон Республикасида 1994 йилда Қозоғистон Республикаси Молия вазирлиги таркибида ғазначилик тизими жорий қилинди. 1995 йилнинг охирида эса Қозоғистон Республикаси Молия вазирлигида Ғазначилик Бош бошқармаси Ғазначилик Қўмитаси ташкил этилди. 1996 йилда бюджет Миллий банкнинг ҳисоб-касса марказида республика ва маҳаллий бюджетларнинг ҳисоб-кассасига хизмат қилувчи Бюджет банки ташкил этилди. Бунда Ғазначилик идораларига нақд пул операцияларидан бошқа банк операцияларини ўтказиш ҳуқуқи берилди. Шу билан бирга даромадлар ва харажатлар учун Ғазначиликнинг ягона ҳисоби Миллий банкда очилиб, унинг худудий идоралари билан корреспонденция ҳисоблари тартиби жорий қилинди. 1997 йилда Бюджет банки бекор қилиниб унинг функцияси ғазначиликнинг худудий идораларига берилди. 1995 йилда ғазначиликнинг худудий идоралари вилоятларда, туман ва шаҳарларда ташкил этилди. Айни вақтда Қозоғистон Республикасида 16 та вилоят ва

184 та туманда мавжуд босқичининг барча бўғинларида ғазначилик фаолият кўрсатмоқда.

Қозоғистон Республикаси ғазначилик тизимининг таркиби қуйидагича тузилган:

1. Ғазначилик қўмитаси-Марказий ғазначилик.
2. Ғазначиликнинг вилоят бошқармалари.
3. Туманлардаги Ғазначилик бўлимлари.

Қозоғистон Республикаси Ҳукуматининг 1999 йил 24 майда 626-сон «Қозоғистон Республикаси Молия вазирлигининг Ғазначилик Қўмитаси масалалари тўғрисида» қарор қабул қилинди. Қарорда Қозоғистон Республикаси Ғазначилик қўмитаси тўғрисидаги Низом белгиланди ва Қозоғистон Республикаси Молия вазирлигининг Ғазначилик Қўмитасининг таркибий тузилиши аниқланди.

Қозоғистон Республикаси Ғазначилик Қўмитаси Молия вазирлигининг бошқармаси бўлиб, Қозоғистон Республикаси Молия вазирлиги унга берган ваколат чегарасида ўзига юклатилган махсус ижро ва назорат текширув функцияларни бажаради, шунингдек, республика бюджетини ижро этилишида минтақалараро мувофиқлаштириш ишини амалга оширади, Давлат бюджетига ва бюджет ташкилотларига ҳисоб-касса хизматини кўрсатади ҳамда Давлат бюджетни маблағларини мақсадли ишлатилишида дастлабки ва жорий назоратни амалга оширади. Ғазначилик қўмитаси Қозоғистон Республикаси Конституциясига, Қозоғистон Республикаси қонунларига, Президент актларига, Қозоғистон Республикаси Ҳукуматининг ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларига, шунингдек, мазкур Низом асосида фаолият кўрсатади.

Ғазначилик қўмитаси қуйидаги асосий вазифаларни бажаради:

- республика бюджетни қассали ижросини ташкил қилиш ва назоратни амалга оширишни яхшилаш;
- давлат бюджетининг, хусусан, давлатнинг ва давлат ташкилотларининг кўрсатадиган пуллик хизматларидан тушган тушумларни, депозит суммаларини, беғараз ёрдам ва ҳомийликдан тушган маблағларнинг ҳисоб-кассасига хизмат қилишни яхшилаш;
- бюджет тизимида бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ҳисоботини тайёрлашни ривожлантириш ва такомиллаштиришда қатнашиш;
- республика бюджетни маблағларини самарали ва мақсадли ишлатилишининг назоратни таъминлаш;
- Ғазначилик Қўмитасида давлатни ахборот тизимининг фаолиятини таъминлаш.

Ғазначилик қўмитасига қуйидаги функциялар юклатилди:

- республика бюджетни, маҳаллий бюджетларни ижросида ҳисоб-кассасига хизмат қилиш ҳамда ўзининг ваколати доирасида давлат бюджетни ижросини назорат қилиш;
- келгуси йил бюджет лимитлари доирасида, ғазначилик рухсатномаларини бериш асосида республика бюджетни харажатларини молиялаштириш;

➤ республика бюджетининг нақд пул оқимларини прогнозини қилиш;

➤ давлат ташкилотлари харажатларининг, шунингдек, давлатнинг ва давлат ташкилотларининг кўрсатадиган пуллик хизматларидан тушган тушумларни, депозит суммаларини, ҳомийлардан тушган маблағларнинг ҳисоб-қиссасига хизмат қилишни яхшилаш.

Ғазначилик Қўмитаси ташкилий-ҳуқуқий тузилиши жиҳатидан давлат ташкилоти, ҳуқуқий шахс сифатида миллий тилдаги муҳрига, белгиланган нусхадаги бланкаларига эга. Ҳуқуқий фуқаролик муносабатларида Ғазначилик Қўмитаси ўз номидан иш кўради. Қонун ҳужжатлари бўйича ваколат берилганда, ҳуқуқий фуқаролик муносабатларида Қозоғистон Республикаси Ғазначилик қўмитаси давлат номидан иш кўради.

Ғазначилик давлат муассасаси бўлиб, унинг тўлиқ номи Қозоғистон Республикаси Молия вазирлигининг Ғазначилик қўмитаси дейилади. Ғазначилик қўмитаси фаолиятини республика бюджетидан молиялаштирилади. Ғазначилик қўмитасининг тузилиши ва штатлар сони лимити Қозоғистон Республикаси Ҳукумати томонидан тасдиқланади.

Ғазначилик Қўмитаси белгиланган қонун ҳужжатларига мувофиқ, Қозоғистон Республикаси ҳудудида мажбурий кучда бўлган буйруқларни чиқаради. Ғазначилик Қўмитасининг мулки ишлатишга берилган Республика умуммиллий бойлиги ҳисобланади, Ғазначилик қўмитасига уни тақсимлаш учун ҳуқуқ берилмаган. Ғазначилик қўмитаси агар қонуний актлар асосида фаолиятида даромад келтирадиган фаолият амалга оширилса, бу фаолиятдан тушган даромадлар республика бюджети даромадларига йўналтирилади.

Қозоғистон Республикаси Ғазначилик Қўмитаси Молия вазирлигининг тавсиясига мувофиқ, Қозоғистон Республикаси Ҳукумати томонидан тайинланган Раис раҳбарлик қилади. Ғазначилик Қўмитаси Раисининг учта ўринбосари бўлиб, Раиснинг тавсиясига мувофиқ, Қозоғистон Республикаси Молия вазирлиги уларни тайинлайди ва лавозимидан озод қилади. Ғазначилик қўмитасининг Раиси Ғазначилик қўмитасини ташкил этади ва раҳбарлик қилади ва Ғазначилик қўмитасига юклатилган вазифаларни ва функцияларни бажарилишига жавобгар ҳисобланади.

Шу мақсадда ўзининг ўринбосарларини, Ғазначиликнинг ташкилий бўлинмаларини раҳбарларини мажбуриятларини ва ваколатларини аниқлайди, тасдиқланган таркибий тузилиш чегарасида штатлар жадвалини ва штатлар сонинг лимитини белгилайди. Ғазначилик органлари ходимларини ишга қабул қилиш ва ишдан озод қилиш тўғрисидаги буйруқларга имзо чекади. Ғазначилик органлари минтақавий ва ташкилий бўлинмаларининг таркибий тузилиши тўғрисидаги Низомни тасдиқлайди.

Қозоғистон Республикасининг Ғазначилик қўмитасини ўзига юклатилган вазифаларни ва функцияларни бажариши учун унга қуйидаги

ҳуқуқлар берилган:

- Ғазначилик кўмитасини миллий ва чет эл валютасидаги Ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамини очади;

- давлат ташкилотларидан, давлат бюджетидан маблағ олган ташкилотлардан, шунингдек, республика ва маҳаллий бюджетлардан маълумотларни ва бухгалтерия ҳисоботларини олади ҳамда уларни ўз вақтида тақдим этилишини талаб этади;

- Қозоғистон Республикасининг Миллий Банки томонидан берилган лицензияга асосан, миллий ва чет эл валютасида банк операцияларини амалга оширади;

- доимий ҳаракатдаги таркиби давлат бошқарув органлари, олимлардан, мутахассислардан ва бошқа ташкилот вакилларида иборат Услубий Кенгаш ҳамда вақтинчалик ишчи гуруҳини тузади;

- Ғазначилик тизими ходимларини қайта тайёрлаш ишларини ташкил қилишда қатнашади;

- Ғазначилик органларидаги бюджет тизими ва ички аудит, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи ишларида услубий раҳбарликни амалга оширади;

- республика бюджети, маҳаллий бюджетларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тайёрлайди ва маҳаллий бюджетларни ахборотлар билан таъминлайди;

- давлатнинг молиявий прогнозларини шакллантиради;

- Ғазначилик органлари фаолиятида ва уларнинг ўз вазифаларини бажаришида меъёрий-ҳуқуқий базасини такомиллаштириш бўйича таклифлар беради;

- бюджет ижросидаги ноқонуний ҳолатларда, бюджет маблағлари мақсадсиз ишлатилган ҳолатларда, давлат бюджети учун маблағларини қайтариб туширади ва бюджет маблағлари билан амалга ошириладиган банк операцияларини тўхтатиб қўяди;

- Ғазначилик органлари ўзларига берилган ваколатлар доирасида ҳуқуқий шахслар томонидан молиявий интизомга риоя этиш, шунингдек, бюджет маблағларинг ишлатилишида жавобгарликни ошириш учун назоратни ва текширувни амалга оширади;

- давлатнинг молиявий маблағларидан мақсадли ишлатилишининг дастлабки ва жорий назоратини амалга оширади.

Қозоғистон Республикаси Хукуматининг 1999 йил 28 сентябрдаги 1464-сон «Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан иш ҳақи, стипендия, пенсия, нафақа ва бошқа пуллик тўловларни Қозоғистон Республикаси Миллий Банкнинг лицензиясини олган, шу кўринишдаги банк операцияларини бажара оладиган Банк-Агентлар иккинчи босқичдаги банклардан, тўлаш тартибини такомиллаштиришнинг чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорига мувофиқ йўриқнома ишлаб чиқилди ва Қозоғистон Республикаси Молия вазирлигининг 2000 йил 17 ноябрдаги 488-сон буйруғи билан тасдиқланди. Мазкур йўриқнома Қозоғистон Республикаси Адлия вазирлигида 2000 йил 18 декабрда 1333-сон билан рўйхатдан ўтди.

Қозоғистон Республикасининг Конституциясига ва Қозоғистон Республикасининг «Меҳнат тўғрисидаги» қонунига мувофиқ, Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан иш ҳақи, стипендия, пенсия, нафақа ва бошқа пуллик тўловларни Банк-Агентлар орқали олувчиларнинг хоҳишига асосан маблағларни уларнинг шахсий ҳисобрақамига ёки карт-счётларга ўтказилади.

Иш ҳақи, стипендия, пенсия, нафақа ва бошқа пуллик тўловларни олувчи ўзига ҳисобланган суммани шахсий ҳисобрақамига ёки карт-счётларга ўтказилиши тўғрисида яқка ҳолда, Банк-Агентлар билан шартнома тузади. Шартнома икки нусхада бўлади, биринчиси Банк-Агентларда қолади, иккинчиси олувчига берилади. Банк-Агентлар мазкур тартиб бўйича олувчиларнинг барча саволларига жавоб беради.

Банк-Агентлар орқали иш ҳақи, стипендия, пенсия, нафақа ва бошқа пуллик тўловларни олувчи ўзига ҳисобланган суммани шахсий ҳисобрақамига ёки карт-счётларга ўтказилишидаги хизматлар учун тўлов давлат бюджетидан тўланади. Олувчи давлат ташкилотига ўзининг иш ҳақи, стипендия, пенсия, нафақа ва бошқа пуллик тўловларини Банк-Агентларга ўтказиш тўғрисида тузилган шартноманинг санасини, рақамини ва Банк-Агентнинг реквизитларини кўрсатган ҳолда, ариза тақдим қилади.

Мазкур давлат ташкилотлари олувчига хизмат кўрсатиш учун Агентлик Келишувини тузади ва унга имзо чекишга ҳуқуқи бўлган раҳбар лавозимдагиларни имзосининг нусхасини тақдим қилади. Улар ўртасида электрон имзолар ҳам алмашади. Бунда олувчининг индивидуал шахсий ҳисобрақами номери, унинг фамилияси, исми ва отасининг исми, ҳисобланган сумма каби реквизитлар мавжуд. Мазкур давлат ташкилотларининг раҳбарлари олувчиларни иш ҳақи, стипендия, пенсия, нафақа ва бошқа пуллик тўловларни Банк-Агентлар орқали уларнинг шахсий ҳисобрақамига ёки карт-счётларга ўтказилиши тўғрисидаги ахборотлар билан таъминлайдиган жавобгар шахсларни аниқлайди. Мазкур давлат ташкилотлари Агентлик Келишувини тузгандан кейин иш ҳақи, стипендия, пенсия, нафақа ва бошқа пуллик тўловларни ўзига ҳисобланган суммани шахсий ҳисобрақамига ёки карт-счётларга ўтказишни хоҳлаган олувчиларнинг рўйхатини тақдим қилади.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, бюджетнинг ижроси жараёнида ғазначиликдан фойдаланиш алтернатив усулларида биридир. Ғазначилик асосида бюджет маблағларидан фойдаланишда уларни иқтисод қилиш, назоратни кучайтириш, солиқ тўловчиларнинг пулини талон-тарож қилиш ҳолларининг олдини олади. Шунингдек, бюджет ташкилотларининг раҳбарларини ажратилган бюджет маблағларидан самарали фойдаланишга рағбатлантиради. “Бошқа мамлакатлардаги ғазначилик тизимини жорий этилиши ва ривожланишида давлат молия-ахборот тизимини жорий этиш давлат молиясининг ҳолати тўғрисида тезкор ва ишончли ахборотлар олиш имконини берадики, бу эса

давлат молиясини самарали бошқаришни таъминлайди.»¹³

Мазкур тизимни жорий этиш билан бюджет бажарилишини кузатиш, бошқарув қарорларини қабул қилишда қулайлик яратиш, бюджет маблағларини максадсиз сарфланишидан ҳимоялаш ва бюджетни режалаштириш ва прогнозлаштириш сифатини ошириш мумкин. Шу сабабли, яқин келажакда давлат бюджетини ижро этишнинг ғазначилик тизимини изчил жорий этишни таъминлайдиган чора-тадбирларини амалга ошириш муҳим аҳамиятга эгадир.

«Давлат молиясини бошқариш тузилишини тарихий ривожлантиришда наинки илмий, балки амалий тажрибаларга ҳам таянилади, умуман олганда, тарих шу қилинган хатоларни кўрсатиб бериши билан келгусида катта мактаб яратади, дейиш мумкин, албатта, давлат молиясини бошқариш ва уни тузилиши учун бу қимматли мактаб бўлиши лозим.»¹⁴

---

¹³ Иванова Н.Г, Маковник Т.Д. Казначейская ситема исполнения бюджетов. -СПБ: Петер, 2001. 58-59 с.

¹⁴ Блех И. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. –СП. 1895. с3.

1.3 Бюджет жараёнида ғазначиликдан фойдаланишнинг ижобий томонлари

Давлат молия тизимида ўтказилаётган ислохотлар давлат харажатларини бошқариш самарадорлигини оширишни назарда тутди. Давлат иқтисодий ислох қилиш ва бозор муносабатларини ривожлантириш жараёнида ҳал қилувчи рол ўйнайди. Давлат молиясини бошқариш ислохотларининг яна бир йўналишини мақсади - бюджетнинг бажарилишини автоматлаштирилган ғазначилик тизимини республикада жорий қилишдан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонунининг ишлаб чиқилиши давлат маблағларини тақсимлаш ва улардан фойдаланишни тартибга солувчи навбатдаги қадам бўлди. Ғазначиликни жорий этиш бюджетнинг даромадлар қисмида тушумларнинг тўлиқ ва ўз вақтида тушишини ва харажатлар қисмида бюджет маблағларининг мақсадли сарфланишининг назоратини кучайтириш ва пул оқимларини самарали бошқариш имконини беради.

Бунда Давлат молиясини бошқарув шакллари ва усулларини такомиллаштириш фан-техника тараққиёти ютуқлари, электрон ҳисоблаш машиналари ва бошқа техник воситалар ёрдамида ахборотни жамлаш, ишлаб чиқиш, узатиш қонунлари ва усулларини ўрганиш билан шуғулланувчи ахборотлаштиришни янада ривожлантириш асосида ўтади. Зотан, ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек, эурсан шоҳ, агар огоҳсен-сен, агар огоҳсен-сен, шоҳсен-сен. Яъни инсон аниқ, долзарб ва тезкор ахборотга эга бўлса, бошқаришни ва унинг фаолиятини тўғри йўлга қўйишнинг асосий замини бўлиб хизмат қилади.

Ривожланган мамлакатлар амалиётидаги ғазначилик тизимини Ўзбекистонда ҳам жорий этиш ва ривожлантириш, давлатнинг молия ахборот тизимини жорий этиш, давлат молиясининг ҳолати тўғрисида тезкор ва ишончли ахборотлар олиш имконини берадики, бу эса давлат молиясини самарали бошқаришни таъминлайди.

Иқтисодий адабиётлардан бири А.И. Романенковнинг китобида ғазначилик тизимида қуйидагича таъриф берилди, «ғазначилик тизими бюджетдан маблағ олувчиларнинг мажбуриятини ижрога қабул қилади ва кейин тақдим қилинган маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматлар учун ғазначилик уларнинг номидан ва уларнинг топшириғига асосан ваколатни ўзига олади ва бюджет маблағларини мақсадли ишлатилишини таъминлаш асосида тўловни амалга оширади.»¹⁵

Ғазначилик тизимида бюджетни ижро қилиш жараёни деталлаштирилган. У қуйидаги кўрсаткичларни аниқ назорат қилиш имконини беради:

- ◆ бюджет маблағларининг ҳажми;
- ◆ молиялаштиришнинг кафолатланган лимити;

---

¹⁵ Романенков А.И. Федеральное казначейство и бюджетная реформа. Псков: Псковский педагогический институт им. С. М. Кирова. 2000. 58-59с.

- ◆ ҳақиқий тузилган шартномаларнинг ҳажми;
- ◆ тузилган шартномалар асосида берилган аванс тўловларнинг ҳажми;
- ◆ товар-моддий бойликлар ва бажарилган ишлар ҳажми қабул қилинганлиги тасдиқлангандан кейин тақдим қилинган ва счёт-фактураларнинг тўғрилигини текширилганидан сўнг тўланадиган иш ҳақи ва бошқа турдаги пул маблағлари суммаси;
- ◆ тўловга тақдим этилган ҳисобрақамлар суммаси;
- ◆ бюджет маблағлари ҳисобрақамидан ҳақиқий ўтказилган маблағлар миқдори.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Давлат молиясини бошқаришни ислоҳ қилиш лойиҳасини амалга оширишга тайёрланиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2002 йил 26 апрелда 144-сон Қарори қабул қилинди. Мазкур лойиҳани амалга оширишга Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки томонидан 400,0 минг АҚШ доллари миқдорида маблағ ажратилди. Қарорда айтилишича, Япония ҳукумати томонидан Ўзбекистон Республикасида молия ахборот тизимининг функционал ва техникавий тузилмасини ишлаб чиқишга 500,0 минг АҚШ доллари миқдорида грант берилиши билдирилди.

Мазкур қарорнинг мақсади давлат молиясини бошқаришни такомиллаштириш, замонавий компьютерлар ва ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда бюджет маблағларининг самарали сарфланишини таъминлаш, бюджет ижросининг янги тизимини яратишдир.

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки томонидан мазкур лойиҳани тайёрлашга 400,0 минг АҚШ доллари миқдорида маблағ ажратилди. Япония ҳукумати молия ахборот тизимининг функционал ва техникавий тузилмасини ишлаб чиқишга 500,0 минг АҚШ доллари миқдорида грант беришни маъқуллади. Кўрсатиб ўтилган лойиҳани тайёрлашни ташкил этиш ва уни амалга оширилиши юзасидан масъулият Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига юклатилди.

Лойиҳани тайёрлаш ва амалга ошириш мақсадида Мувофиқлаштирувчи кенгаш тузилди. Бу кенгашнинг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланди:

- кўрсатиб ўтилган лойиҳани тайёрлаш ва амалга ошириш бўйича мониторинг олиб бориш;
- лойиҳа доирасида жалб этиладиган ваколатли органлар, консалтинг компаниялари фаолиятини мувофиқлаштириш;
- лойиҳани тайёрлаш ва амалга ошириш учун жалб этиладиган маблағлардан самарали фойдаланиш устидан назоратни таъминлаш;
- тендер савдолари ўтказиш бўйича қарорлар қабул қилиш ва уларнинг натижаларини маъқуллаш, тегишли тендер комиссиялари таркибини тасдиқлаш;
- экспертизалар ўтказиш ва жалб этилаётган консультантлар ва

экспертлар ҳисоботини маъқуллаш.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги лойиҳани тайёрлашга Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки авансини ва Япония ҳукумати грантини олиш юзасидан битим хатни Ўзбекистон Республикаси ҳукумати номидан имзолашга вакил қилинди. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги лойиҳани тайёрлашга доир тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун 4 кишидан иборат вақтинчалик ишлайдиган ишчи гуруҳи тузишга, уларга Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки маблағлари ҳисобидан миллий валютада иш ҳақи тўлашга рухсат берилди.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг, Ички ишлар вазирлигининг буюртмаларига бинон, лойиҳани тайёрлаш ва амалга оширишда қатнашувчи хорижий мутахассисларга давлат божи ундирмасдан кўп марталик визалар берилиши ва уларнинг муддати узайтирилиши таъминланди. Бу амалга оширилаётган тадбирлар натижасида 2005 йилда дастлабки лойиҳа Самарқанд, Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳрида ғазначилик тизимининг фаолият кўрсатиши синаб кўрилади.

«Давлат бюджети ижросининг ғазна тизимига ўтиш чора-тадбирларини ўз вақтида амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига Самарқанд вилоятида, жумладан, республика бюджетидан молиялаштирилдиган айрим бюджет ташкилотлари иштирокида, тажриба лойиҳасини 2005 йилдан бошлаб амалга оширишга рухсат берилди»

Давлат молиясини бошқариш ислохотлари лойиҳасининг мақсади бюджетнинг бажарилишини автоматлаштирилган ғазначилик тизимини республикада жорий қилишдан иборат.

Ўзбекистон Республикасида Ғазначиликни лойиҳасини тайёрлаш жараёнида, албатта, унинг ташкилий тузилишини ишлаб чиқиш лозим. Ғазначиликнинг функцияларини ва бажарадиган вазифаларини аниқлаш керак. Ўзбекистон Республикасида Ғазначиликнинг марказлашган тизимини ташкил этиш кўзда тутилган. Ғазначилик Молия вазирлигида юридик шахс мақомига эга бўлади Ўзбекистон Республикасида бюджет ижросининг кўзда тутилаётган Ғазначилик тизими марказлашган ҳолда бўлади ва қуйидагиларни ўз ичига олади:

Ғазначиликнинг бош бошқармаси;

Вилоят, Тошкент шаҳри ва Қорағалпоғистон Республикаси ғазначилик бошқармаси;

Ғазначиликнинг туман бўлимлари.

Ғазначилик асосан:

- ◆ кассадаги нақд пулларни бошқариш;
- ◆ ойлик касса лимитларини ўрнатиш;
- ◆ бюджет ташкилотларининг шартномаларини рўйхатга олиш;
- ◆ бюджет ташкилотларининг молиявий сарф харажатларини жорий назорат қилиш(тўлов қоғозлари назорати);

◆ бюджет бажарилишининг ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисоботи;

◆ давлат қарзи ва ва ҳукумат активлари ҳисобини олиб боради.

Мазкур ғазначилик тизими нақд маблағнинг ягона ғазначилик ҳисоб варақасида марказлашган ҳолда қайд этилиши, ҳисоби ва бюджет бажарилишини назорат қилишни кўзда тутди. Ғазначиликнинг ягона ҳисоб варақаси кассадаги нақд маблағлар оқимларини бошқариш ва пул операцияларининг мавжуд турли концепцияларидан қуйидаги вариантини Ўзбекистонга мос деб ҳисобланади.

Ғазначиликнинг актив ягона ҳисобрақами ва марказлашган ҳисобчилик назорати олиб борилади. Барча бюджет маблағлари ғазначиликнинг ягона ҳисоб варақасида йиғилади, тўловни амалга оширишни сўровномаси ва уни тасдиқловчи ҳужжатлар ғазначиликка жўнатилади, ғазначилик тўловларни режалаштиради ва назорат қилади.

Ғазначиликнинг бош китоби-ғазначилик усулининг асосий элементларидан биридир. Ғазначилик тизимининг бу ҳисоботи давлат молиявий бошқаруви самарадорлиги ва сифатини аниқлаш имконини бермоғи шарт. Ғазначилик тизимининг молиявий ҳисоботи тузишни асосий тамоиллари- ахборот тўлаллиги ва тўғрилиги, шакл ва фарматларнинг стандартлиги, фойдаланишга қулайлиги ва тезлигидан иборат бўлади.

Биринчи навбатда, давлат маблағларини тақсимлаш ва улардан фойдаланишни тартибга солувчи Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуни қабул қилиниши билан давлат молияси соҳасидаги фаолиятларда электрон ҳужжатлардан кенг миқёсда фойдаланиш учун, давлатнинг бошқарув ва молия-кредит соҳасида замонавий ахборот телекоммуникация технологиялари билан таъминлаш учун, умумий қонуний база шакллантирилди.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги 2004 йил 29 октябрда қабул қилинган Қонуннинг мақсади, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг, бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағларни бошқариш муносабатларини ғазначилик тизими билан тартибга солишдан иборат.

Давлат бюджети маблағларини бошқариш шундан иборат бўладики, Ғазначилик ягона ғазна ҳисобрақамидан ва Ғазначиликнинг бошқа банк ҳисобрақамларидаги Давлат бюджети маблағларини, Давлат бюджетининг харажатларини белгиланган муддатларда амалга ошириш учун йўналтириш, шунингдек, Давлат бюджети бўш маблағларини банк депозитлари ва бошқа активларини вақтинча жойлаштириш ҳамда улар ҳисобидан республика бюджетига, Қорағалпоғистон Республикаси бюджетига, маҳаллий бюджетга, шунингдек, давлат мақсадли жамғармаларига бюджет ссудалари бериш йўли билан бошқариб боради. Ғазначилик томонидан дотациялар ва ссудаларни ўтказиш ягона ғазна ҳисобрақамидан ёки Ғазначиликнинг бошқа банк ҳисобрақамларидан Давлат бюджетига маблағлар ажратиш назарда тутилган юридик ва

жисмоний шахсларнинг банк ҳисобрақамларига ўтказилади.

Мазкур Қонунда кўрсатилишича, “Давлат бюджетининг ғазна ижроси Давлат бюджетининг барча даромадларини ягона ғазна ҳисобрақамига киритишдан, шунингдек, Давлат бюджетининг харажатларини шу ҳисобрақамдан тўлашдан иборат”¹⁶. Давлат бюджети ғазна ижросининг асосий тамойиллари - кассанинг ягоналиги ҳамда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этишнинг ягоналигидан иборат. Давлат бюджетининг ғазна ижроси қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган махсус ваколатли молия органи ҳамда унинг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлардаги ҳудудлар бўлинмалари томонидан амалга оширилади.

Ғазначилик билан давлат солиқ, божхона хизмати органлари, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки, тижорат банклари, давлат мақсадли жамғармалари маблағларини тақсимловчи органлар, Давлат бюджети даромадларида назарда тутилган юридик шахслар, шунингдек, бюджет жараёнининг бошқа иштирокчилари Давлат бюджетининг ғазна ижроси соҳасидаги маълумотларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда алмашиб туради.

Давлат мақсадли жамғармалари маблағларини тақсимловчи органлар, Давлат бюджетидан маблағлар назарда тутилган юридик шахслар, шунингдек, бюджет жараёнининг бошқа иштирокчилари Ғазначиликка тақдим этиладиган маълумотларнинг тўғрилиги ва асослиги учун жавобгар бўладилар.

Давлат бюджети харажатлари ягона ғазна ҳисобрақами ёки Ғазначиликнинг бошқа банк ҳисобрақамларидан белгиланган муддатларда, республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети маҳаллий бюджет, давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг ҳамда бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари жамғармалари маблағларининг қолдиқлари доирасида амалга оширилади. Ягона ғазна ҳисобрақами белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкида Ғазначилик томонидан очилади. Ғазначилик Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкида ва тижорат банкларида банк ҳисобрақамини очиш ҳуқуқига эга, сўзсиз равишда Ғазначиликнинг ягона ғазна ҳисобрақамидан маблағларни ҳисобдан чиқарилишига йўл қўйилмайди.

Давлат бюджетига тўланадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар ягона ғазна ҳисобрақамига киритилиб, улар тегишлича, республика бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, маҳаллий бюджет, давлат мақсадли жамғармалари даромадларида акс эттирилади.

Бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари ягона ғазна ҳисобрақамига киритилиб, улар мазкур ташкилотларнинг

---

¹⁶ Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуни. 4-модда. \ \ Халқ сўзи. 2004. 29 октябр.

даромадларида акс эттирилади. Давлат бюджетига чет эл валютасида тўланадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар, шунингдек, бюджет, давлат мақсадли жамғармалари даромадларида акс эттирилади.

Бюджет ташкилотларининг чет эл валютасида тушадиган бюджетдан ташқари маблағлари, агар қонун ҳужжатларида бошқа қоидалар назарда тутилган бўлмаса, ғазначиликнинг банкдаги ягона ғазна ҳисобрақамига киритилади. Молия Вазирлигида бюджет маблағларининг ҳолати ва ҳаракати тўғрисида барча кўрсаткичлар бўйича маълумотларни мавжудлиги маблағларни бош тақсимловчиларига бюджет маблағларини тезкор бошқариш учун имкониятлар беради. Бюджетни ижро қилишда ғазначилик тизимида ўтилиши давлат ҳокимияти билан хўжалик субъектлари ўртасидаги бюджетга тааллуқли ваколатларни тақсимлашнинг белгиланган тартиби ўзгармайди. Давлат бюджетининг кассали ижроси Ғазначиликка бириктирилади. Бюджет маблағларини бош тақсимловчиларнинг ҳуқуқи, бюджетдан маблағ олувчиларнинг вертикал бўйсиниши, иқтисодий ва ташкилий назорат-ғазначилик органларининг фаолиятдан ташқаридадир.

Бюджетни ғазначилик тизими билан ижро этишнинг қуйидаги ижобий томонлари мавжуд:

- ✚ қисқа фурсатларда давлатнинг молиявий ресурсларининг реал ҳажмини ва унинг истиқбол кўрсаткичларини аниқлаш;
- ✚ давлат молиясининг ҳолати тўғрисидаги тезкор ахборотларни йиғиш, ишлов бериш ва таҳлил қилиш;
- ✚ давлат бюджетининг ҳам даромадлари, ҳам харажатлари қисмини кассали ижросининг ҳар кунги деталлаштирилган мониторингини ўтказиш;
- ✚ тасдиқланган бюджет маблағлари доирасида бюджет ташкилотларини товарлар ва хизматлар етказиб берувчилар олдида мажбуриятлар қабул қилиш босқичида (шартномалар, контрактлар тузиш) дастлабки назорат қилиш;
- ✚ молия органлари томонидан бюджет харажатларини ўз вақтида ва адресли молиялаштириш билан бюджет маблағларини бош тақсимловчилари томонидан суъистемол қилишни ва нотўғри ишлатишни олдини олиш мақсадида жорий назорат қилиш;
- ✚ бюджет ташкилотлари мажбуриятларини олгандан кейин пул маблағларини ғазначилик ҳисобрақамидан тўғридан-тўғри таъминотчиларнинг ҳисобрақамига ўтказиш натижасида пул оқимлари ҳаракати бўйича жараёнларни қисқартириш;
- ✚ ғазначилик тизимининг бир поғонасидан иккинчи поғонасига пул маблағларини ўтказишни соддалаштириш натижасида ғазначилик тизимидаги бюджет маблағларини тезкор ишлатиш мумкин.

Бу соҳадаги навбатдаги вазифалар марказлаштирилган ғазначилик тизимини шакллантириш учун керак бўлган молия, бюджет ва солиқ тизимида боғлиқ қонунларга ва давлат бюджети даромадлар ва харажатлар

таснифига ўзгартиришлар киритиш, йўриқномалар, меъёрий хужжатлар ва кўрсатмалар ишлаб чиқилиши ва амалиётга киритилиши керак бўлади.

Таянч сўз ва иборалар

Деонтология, ғазначиликнинг ягона ҳисоб рақами, давлат молия-ахборот тизими, солиқ, хирож, тиюл, бюджет кодекси, ғазначилик тизими, бюджетнинг касса ижроси, бюджетдан маблағ олувчилар, ягона касса тамойили.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар

1. «Ғазначилик фаолиятини ташкил қилиш» фанини ўқитишнинг мақсади нималардан иборат?
2. Ғазначиликнинг келиб чиқиш сабабларини тушунтиринг.
3. Хориж мамлакатларидаги ғазначилик тизими фаолиятидаги ўхшашликларни ва фарқларни аниқланг.
4. Иқтисодий адабиётлардаги ғазначилик атамасига берилган таърифларни келтиринг.
5. Бюджет жараёнида ғазначиликдан фойдаланишнинг ижобий томонлари нималардан иборат?
6. Ўзбекистондаги ғазначилик фаолиятини бошланиши шароитида қандай чора-тадбирлар амалга оширилади?

2-боб. Ғазначиликнинг функциялари ва вазифалари

2.1 Ғазначиликнинг асосий функциялари

Маълумки, бюджет жараёнининг асосий босқичларидан бири давлатнинг молиявий назорати ҳисобланади. Бюджетни иқтисодиётнинг турли тармоқлари билан кўпқиррали алоқаларини бюджет кўрсаткичларининг аниқ адресли характери ифодалайди ва иқтисодиётнинг турли тармоқларида тўғри ишлатилишини назорат қилишга асос яратади. Бюджетни даромадлари ва харажатларининг кўрсаткичлари тизими орқали назорат қилинади.

Бугунги кунда молия, бюджет, солиқ интизомига етарли даражада риоя қилинмаётганлиги ва бюджет маблағларини мақсадсиз ишлатилишида кўпсонли ҳолатларнинг мавжудлиги барча мамлакатларда давлат назоратини кучайтиришни зарурлигини кўрсатмоқда. Иқтисодиёти ривожланган ҳеч бир мамлакат йўқки, молия соҳасида давлатнинг назорат органлари мавжуд бўлмасин.

Жаҳон тажрибалари шуни кўрсатади, қонунийлик, объективлик, эркинлик ва мустақиллик молиявий назоратнинг тамойиллари ҳисобланади. Молиявий назорат институти давлатнинг назорат органларининг умумий тузилишини ўзида мужассамлаштиради ва молиявий механизмнинг асосий элементи сифатида намоён бўлади. Молиявий назоратнинг моҳияти унинг бажарадиган вазифалари ва функцияларида кўринади.

Давлатнинг молиявий назоратининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ◆ Бюджетни тўғри тузишни ва ижро қилишни таъминлаш;
- ◆ Бюджет ва солиққа доир қонун ҳужжатларига риоя қилиш;
- ◆ Бюджет ва бюджетдан ташқари фондларнинг маблағларни мақсадли ва самарали ишлатилишини текшириш;
- ◆ бюджет ва солиқ интизомига риоя қилишни яхшилаш;
- ◆ бюджетлараро муносабатлар механизмининг реализациясини назорат қилиш;
- ◆ банкларда ва бошқа кредит ташкилотларида бюджет ва бюджетдан ташқари фондларнинг маблағларини айланишини текшириш;
- ◆ минтақаларни молиявий қўллаб-қувватлашда мақсадли бюджет жамғармаларининг шаклланишини ва тақсимотини назорат қилишдан иборат.

Давлатнинг молиявий назоратининг функцияларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ◆ Давлат бюджет маблағларини харажат қилинишини назорат қилиш;
- ◆ давлат мулкни хусусийлаштиришни, давлат ва хусусий мулкни самарали ишлатилишини молиявий назорат қилиш;
- ◆ бюджетдан ташқари фондларнинг маблағларини ишлатилишини

назорат қилиш;

◆ банкларда ва бошқа кредит ташкилотларида бюджет ва бюджетдан ташқари фондларнинг маблағларини айланишини назорат қилиш;

◆ солиққа тортишда имтиёزلарни ишлатилишини қонунийлигини назорат қилиш;

◆ давлат бюджетидан ажратиладиган субвенция, дотация, ссуда ва бошқаларни берилишини назорат қилиш.

Республикада даромадларнинг етишмаслиги ва ўз вақтида тушмаслигини эътиборга олган ҳолда, мавжуд бюджет маблағларидан оқилона ва самарали фойдаланиш мақсадида ғазначилик тизимига ўтиш, бунда молиялаштириш ва касса харажатларини амалга ошириш жараёнларини бирлаштириш натижасида бюджет маблағларини бюджет ташкилотларининг банкдаги ҳисобрақамида қолдиқ сифатида қолишини бартараф этиш мумкин.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, бугунги кунда дастурларни молиявий таъминлаш ва давлат маблағлари фойдаланилиши устидан назорат ўрнатиш ишида ғазначиликсиз муваффақиятга эришиб бўлмайди. Ғазначиликни жорий этиш давлат маблағларини бошқариш тизимининг самарадорлигини оширишга кўмаклашади. Ғазначилик органларининг асосий вазифаларидан бири бюджет маблағларини мақсадли ва самарали ишлатилишини назорат қилиш ҳисобланади.

Ўзбекистонда яратилаётган марказлаштирилган ғазначилик тизими ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамида маблағларни марказлаштиришни, шунингдек, бюджет ижросининг назоратини ва ҳисоб-китобини кўзда тутади.

Ривожланган мамлакатлардаги амалда ишлаётган ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами концепциялардан ва кассадаги нақд пул оқимларини ва пулли операцияларни бошқаришнинг ушбу варианты Ўзбекистонга мос келади: бунда фаол ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами фаолият кўрсатади ва марказлаштирилган бухгалтерия назорати амалга оширилади.

Барча бюджет маблағлари ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамида тўпланади, тўловни амалга ошириш учун сўровнома ва уни тасдиқлайдиган ҳужжатлар ғазначиликка йўналтирилади, ғазначилик назорат қилади, тўловларни режалаштиради ва тўловни амалга оширади.

Хорижий мамлакатлар тажрибалари кўрсатадики, ғазначиликнинг асосий вазифалари бир-бирига ўхшайди:

1. Давлат бюджетининг кассали ижросини амалга ошириш.
2. Давлатнинг молиявий активларини бошқариш.
3. Давлат қарзларини бошқариш.
4. Давлатнинг молиявий ресурсларини ҳисоб-китобини юритиш, йиғиш, ишлаш, таҳлил қилиш тизимини фаолият кўрсатишини таъминлаш.
5. Давлат молиясининг ҳолати тўғрисида доимий равишда ҳисоботларни тайёрлаш ва тақдим қилиш.
6. Молиявий назоратнинг қоидаларини ва механизмларини ишлаб

чиқиш ва амалиётга киритиш.

7. Давлат молияси тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ Молия вазирлигига берилган ҳуқуқ доирасида бюджет ташкилотларни молиявий фаолиятини назоратини амалга ошириш.

Ғазначилик ўзига юклатилган вазифаларга мувофиқ қуйидаги функцияларни бажаради:

1. Миллий ва чет эл валютасидаги давлатнинг молиявий ресурсларини тўплаш, давлат бюджети тушумлари ва харажатлари ҳажмининг қисқа муддатли прогнозларини ишлаб чиқади.

2. Сертификат бериш асосида республика ва маҳаллий бюджет маблағларини, шунингдек, давлатнинг мақсадли жамғармалари маблағларини сарфлашни амалга оширади.

3. Давлатнинг пул оқимларини кириш, чиқиш ва қолдиғини бошқариш, ғазначиликни ягона ҳисобрақамидаги маблағларни самарали ишлатишни амалга оширади.

4. Давлат бюджети бўйича Ғазначиликнинг йиллик ва ойлик ҳисоботини тайёрлайди ва нашр қилади, Ғазначиликнинг меъёрий ҳужжатларини тасдиқлайди ва уни ижрочиларга етказилади.

5. Молия Вазирлигининг топшириғига биноан давлат ичкаридан ҳам, ташқаридан ҳам қисқа ва узоқ муддатли маблағларни жалб этади.

6. Давлат бюджети депорamenti ва Молия вазирлигининг бошқа бўлинмалари билан биргаликда «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонун ижросини назорат қилади, бюджет таснифига мувофиқ ғазначилик ҳисобрақамларини очади.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонунида кўрсатилишича, Ғазначилик ўз зиммасига юклатилган вазифаларни давлат бошқарувининг бошқа органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки, тижорат банклари, бошқа ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорликда бажаради. Мазкур органлар ва ташкилотлар Давлат бюджетининг касса ижросини амалга оширишда, унинг маблағларини бошқаришда, Давлат бюджети маблағларининг тушуми ва сарфи устидан назоратни амалга оширишда Ғазначиликка кўмаклашишлари шарт.

Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисобот Ғазначилик томонидан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тақдим этилади. Давлат бюджети ғазна ижросининг бухгалтерия ҳисоби Ғазначилик томонидан, шунингдек, давлат солиқ ва божхона хизмати органлари, бюджет ташкилотлари ҳамда давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар томонидан Давлат бюджети ғазна ижросининг бухгалтерия ҳисоби ҳисобрақамларнинг ягона режаси ва бюджет таснифи асосида ташкил этилади ҳамда амалга оширилади. Давлат бюджети ғазна ижросининг бухгалтерия ҳисоби ҳисобрақамларининг ягона режаси Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

Ғазначилик юридик ва жисмоний шахсларга улар томонидан ортиқча

тўланган солиқлар, йиғимлар ва бошқа мажбурий тўловлар суммалари, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ягона ғазна ҳисобрақамидан ёки Ғазначиликнинг бошқа банк ҳисобрақамларидан қайтарилишини амалга оширади.

Ғазначилик юридик шахс мақомига эга бўлган Молия Вазирлигига бўйсунадиган давлат органи ҳисобланади. Ғазначиликнинг Қорағалпоғистон Республикаси Ғазначилик Бошқармаси, Тошкент шаҳар ва вилоятлар Бошқармаси, шаҳар ва туманларда Ғазначилик бўлимлари каби ҳудудий органлари фаолият бошлайди. Ғазначиликка Ўзбекистон Республикаси Молия вазири ўринбосари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тайинланган Давлат Ғазначиси раҳбарлик қилади. Ғазначиликнинг ҳудудий органлари ҳуқуқий шахс мақомига эга эмас. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг буйруғига мувофиқ Ғазначиликнинг ҳудудий органлари тузилади ва тугатилади. Ғазначилик органларининг харажатларини молиялаштириш республика бюджетидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ солиқли ва солиқсиз давлат тушумларини тўплаш, сақлаш ва давлат харажатларини амалга ошириш учун Ғазначилик томонидан Ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами очилади. «Ягона ғазна ҳисобрақами Ғазначилик томонидан бошқариладиган махсус банк ҳисобрақами бўлиб, бу ҳисобрақамда Давлат бюджети маблағлари ҳамда бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари киритилади. Ягона ғазна ҳисобрақамидан Давлат бюджетда маблағлари назарда тутилган юридик ва жисмоний шахсларнинг харажатлари тўланади, шунингдек, давлат мақсадли жамғармаларининг харажатлари амалга оширилади»¹⁷. Ғазначилик алоҳида операцияларни, шунингдек, давлатнинг мақсадли фондларининг маблағлари билан операцияларни амалга ошириш учун ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами доирасида суб счётларини очиш ҳуқуқига эга. Бу суб счётлардаги қолдиқлар ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами қолдиғининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Ғазначилик Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонунда белгиланган, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги томонидан берилган ваколатлар доирасида ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами ва унинг суб счётларини бошқаришни амалга оширади. Ғазначиликнинг ваколат берилган лавозимдаги шахсларидан бошқа ҳеч бир ҳуқуқий шахс ёки жисмоний шахс ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами маблағларидан пул ўтказиш учун банкка тўлов топшириқномасини бериш ҳуқуқига эга эмас.

Ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами Ўзбекистон Республикасининг Марказий Банкада очилади. Ўзбекистон Республикасининг Марказий

---

¹⁷ Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуни. 9-модда. \ \ Халқ сўзи. 2004. 29 октябр.

Банкининг ҳудудий бошқармаларида ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамининг суб счётлари очилади. Республика минтақаларида давлат харажатларини ўз вақтида молиялаштиришни таъминлаш мақсадида Ғазначиликнинг топшириғи билан Марказий Банк томонидан бутун иш куни мобайнида суб счётларга ва суб счётларидан пул маблағларини ўтказиш ташкил этилади. Маблағ ўтказиш ва давлатнинг пул маблағларини харажат қилиш учун фақат Молия Вазирлиги рухсати билан банк счётларини очиш мумкин. Бу ҳуқуқни Давлат Ғазначисига Молия Вазирлигининг буйруғи билан юклатилган.

Ўзбекистон Республикасининг Марказий Банки ва Ғазначилик ўртасидаги ўзаро муносабатларга тааллуқли масалалар улар ўртасида тузилган шартнома асосида тартибга солинади. Ғазначилик йилда камида бир марта ушбу шартномаларни таҳлилини ўтказиши шарт, агар Ғазначилик фикри бўйича шартномаларни кўриб чиқиш талаб этилса, иккала томон талабларини қондириш мақсадида шартномаларни қайта тузиш тадбирлари кўрилади.

Давлат бюджетини кассали ижросини амалга ошириш жараёнида тижорат банклари билан ҳам шартнома тузади. Бу банкларнинг рўйхати Ўзбекистон Республикасининг Марказий Банки тавсиясидан кейин аниқланади. Ўзбекистон Республикасининг Марказий Банки ва тижорат банклари Ғазначилик талаби билан қуйидаги маълумотларни беришга мажбур:

- ◆ бюджет ташкилотларининг банкда очилган шахсий счётлари, унда маблағлар айланиши ва қолдиғи тўғрисида маълумот;

- ◆ Ғазначилик сўраган аниқ бюджет ташкилотининг ёки унинг тавсияси билан очилган банк ҳисобрақамидаги маблағлари тўғрисида маълумот.

Ғазначилик фаолият кўрсатаётган хориж мамлакатларида ғазначиликнинг меъёрий ҳужжатига мувофиқ, давлат маблағларининг миллий валютада ва чет эл валютасида тушган барча тушумларни, солиқли ва солиқсиз тушумларни, давлатнинг мақсадли фондларига тушган тушумларни, бюджет ташкилотлари даромадларини, жорий ва жорий бўлмаган даромадларини, махсус мақсадга қаратилган фондларга ҳомийлардан тушган маблағларни, грантларни қўшганда ва бошқа турдаги давлатнинг даромадлари тўлиқ ва тўғридан-тўғри ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамига ўтказилади.

Бюджет тизими тўғрисидаги қонунга, шунингдек, турли даражадаги давлат бошқаруви ўртасида тушумларни тақсимотини тартибга соладиган бошқа қонунларга мувофиқ, Ғазначилик тушумларни турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимлаш учун жавобгар ҳисобланади. Ғазначилик белгиланган бюджет таснифига мувофиқ, барча давлат тушумларини алоҳида ва аниқ рўйхатини амалга оширади, қонун асосида ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамидан барча тўловларни амалга оширишга Ғазначилик жавобгар ҳисобланади.

Ҳар бир бюджет ташкилоти ажратилган бюджет маблағлари

чегарасида харажатларни амалга ошириш учун сертификат бериш асосида тўлов топшириқномасини керакли хужжатлар билан биргаликда ўзининг ғазначилик бўлимига тақдим қилади. Харажатларни асослилигини текширилгандан ва ресурсларнинг мавжудлиги тасдиқлангандан кейин Ғазначилик Ўзбекистон Республикасининг Марказий Банки ёки тижорат банкларига тўлов хужжатини йўналтириш билан тўловни амалга оширади. Турли кўринишдаги харажатларни амалга ошириш учун ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамидан маблағларни ўтказиш механизмлари Ғазначиликнинг меъёрий хужжатларига мувофиқ аниқланади.

Ғазначилик органлари қуйидаги функцияларни бажаради:

1-чизма

	<p>Марказлашган Ғазначилик:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ғазначиликнинг бош китобини юритади. 2. Бюджетга тушган тушумларни бошқаради. 3. Харажатларни молиялаштиришга рухсат беради. 4. Бюджет ташкилотларини мажбуриятларини бошқаради. 5. Нақд пулларни бошқаради. 6. Тўловларни бошқаради. 7. Давлат қарзининг ҳисоб-китобини юритади. 8. Бюджет ташкилотларининг активларини ҳисоб-китобини юритади. 9. Молиявий ҳисоботни тайёрлайди.
	<p>Ғазначилик бошқармалари:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Бюджетга тушган тушумларни бошқаради. 2. Харажатларни молиялаштиришга Ғазначилик рухсатномаларини беради. 3. Бюджет ташкилотларининг мажбуриятларини бошқаради. 4. Нақд пулларни бошқаради. 5. Тўловларни бошқаради. 6. Бюджет ташкилотларининг активларини ҳисоб-китобини юритади. 7. Молиявий ҳисоботни тайёрлайди.
	<p>Ғазначилик бўлимлари:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. бюджетга тушган тушумларни бошқаради. 2. Харажатларни молиялаштиришга Ғазначилик рухсатномаларини беради. 3. Нақд пулларни бошқаради. 4. Тўловларни бошқаради. 5. Бюджет ташкилотларининг активларини ҳисоб-китобини юритади. 6. Молиявий ҳисоботни тайёрлайди.

Ғазначилик:

❖ давлат бюджетини барча харажатларини ғазначилик ягона ҳисобрақамида ифодалаб, уларнинг алоҳида ва аниқ ҳисоб-китобини юритади;

❖ маблағларни харажат қилишда, ўз вақтида тўловларни амалга ошириш учун ресурсларни етарлилигини таъминлашда бюджет ташкилотларни ўзига қабул қилган мажбуриятларни ёзувини амалга оширади;

❖ Молия вазирлигининг давлат бюджети Департаментида шакллантирилган ҳар бир сертификатни ва унга қўшимчани рўйхатдан ўтказди;

❖ бюджет ажратмаларидаги Олий Мажлис томонидан белгиланган захира фондларни етарли миқдорда сақлайди;

❖ Молия вазирлигининг давлат бюджети Департаменти билан биргаликда доимий равишда бюджет ташкилотларига, хусусан, уларга тегишли бюджет ижроси тўғрисида маълумотлар тақдим қилади;

❖ харажатларни назоратини қилиш ва тўловни амалга ошириш қоидаларини аниқлайдиган, бюджет ташкилотлари ишлатиши учун Ғазначиликнинг меъёрий ҳужжатларини тайёрлайди ва нашр қилади.

Ғазначилик давлатнинг молиявий активларини бошқаришда давлат харажатларини ўз вақтида амалга ошириш учун ресурслар мавжудлиги таъминлайди. Молия вазирлигининг Давлат Бюджети департаменти, вазирликлар ва идоралар берган маълумотлар асосида ойда қамида бир марта Ғазначиликка давлат даромадлари ва харажатларининг прогнозини тақдим қилади, прогнозни тақдим қилиш шакли Ғазначилик томонидан аниқланади. Бюджет ташкилотлари харажатлар прогнозини Ғазначилик счётлари тизимига мувофиқ, Ғазначиликка тақдим қилишга мажбурдирлар.

Ғазначилик органларининг асосий вазифаларидан бири бюджет маблағларини мақсадли ва самарали ишлатилишини назорат қилиш ҳисобланади. Масалан, Россия Федерацияси Молия Вазирлиги назорат ишларини ташкил қилиш ва мувофиқлаштириш 1998 йил 28 декабрда Россия Федерацияси Молия вазирлигининг 265-сон «Федерал Ғазначилик бошқармасининг, Россия Федерацияси Молия Вазирлигининг, Россия Федерацияси Молия вазирлиги назорат-текширув бошқармасининг Россия Федерацияси субъектлари билан ўзаро алоқадорлиги ва тафтиш ва текширувларни ўтказишнинг тартибини тасдиқлаш тўғрисида»ги буйруғи Билан тартибга солинади.

Буйруқда таъкидланишича, Федерал Ғазначилик территориал органлари назорат вазифаларини бажариш учун Федерал бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий счётларидан харажатларни молиялаштириш пайтида Федерал Ғазначилик органлари томонидан дастлабки ва жорий назоратни амалга оширилади, дастлабки ва жорий назоратни амалга оширишда 100 фоиз ташкилот ва муассасалар қамраб олиниши керак. Федерал бюджет маблағларини мақсадли ишлатилишининг якуний назорати Федерал Ғазначиликнинг территориал органлари томонидан

Россия Федерацияси Молия Вазирлиги иқтисодий ва назорат ишларининг асосий масалалари бўйича режасига мувофиқ, бошқа ташкилотлар билан биргаликда амалга оширилади.

Бюджет ва бюджетдан ташқари маблағларнинг сақланиши, мақсадли ва самарали ишлатилишининг якуний назорати Россия Федерацияси Молия Вазирлиги назорат-текширув бошқармасининг назорат функцияси ҳисобланади. Федерал Ғазначилик бошқармаси ва Россия Федерацияси Молия Вазирлиги назорат-текширув бошқармаси йил мобайнида назорат ишларининг чораклик режасини аниқлайди. Россия Федерацияси Молия Вазирлиги тошириғига биноан, бюджетдан маблағ олувчиларни биргаликда текширишлари мумкин, Россия Федерацияси қонун ҳужжатларига мувофиқ керак бўлган ҳолларда, бошқа органларга мурожаат қилиши мумкин.

Федерал Ғазначилик бошқармаси ҳар йили назорат-текширув бошқармасига территорияларда жойлашган Россия Федерацияси субъектлари, федерал бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштирилладиган ташкилотлар фаолияти тўғрисида, шунингдек, ўтган йил мобайнида федерал бюджетдан маблағ олган ташкилотлар тўғрисида бошланаётган йилнинг 01.01. ҳолатига ахборотлар тақдим қилади.

Нazorat-текширув бошқармаси текшириш натижаларига кўра маълумотларни Федерал Ғазначилик бошқармасига федерал бюджет даромадларини тўлдириш учун, пеня, жарималарни бюджетга ундириш учун мақсадли ишлатилмаган маблағлар тўғрисидаги маълумотларни йўналтиради. Федерал Ғазначилик органлари тақдим қилинган маълумотларни кўриб чиқиб, штраф санкциялари қўлланилгандан кейин бюджетдан маблағ олувчиларга жорий йилнинг молиялаштириш режаси шу миқдорда камайтирилганлиги тўғрисида билдиришнома юборади. Ғазначилик органлари текширув натижаларини тўлиқ амалга ошириш ва масъул раҳбар ходимларни, шунингдек, қонунни бузган шахсларни жазолаш мақсадида федерал бюджет маблағларини ноқонуний ишлатиш ҳолатлари бўйича ҳуқуқ-тартибни ҳимоялаш органларига ахборот беради.

Ғазначилик органи фаолиятининг узлуксиз қисми-бу назоратдир. Федерал Ғазначилик органлари бюджетдан маблағ олувчилар томонидан федерал бюджетнинг маблағларини мақсадли ишлатилиши устидан жорий назорат олиб боради. Бунда бюджет ижроси ғазначилик тизимининг махсуслиги белгиланади: банклар миқдорнинг ҳисоб молия ҳужжатлари, ҳисобрақамида қолган маблағ миқёсида операцияларни бажаради ва тўлов манзилени назорат этилмайди, Федерал Ғазначилик органи эса қолган маблағ миқёсида иқтисодий тасниф моддалари бўйича тўлов мўлжалланганлиги устидан назорат олиб боради. Бюджет олувчиларнинг ғазначиликка ижро учун олинган молия ҳужжатлари банкка Ғазначилик органлари номидан тақдим қилинади ва харажат ҳисобларидан олинади. Бюджет ташкилотлари томонидан нақд пул маблағлари олиш учун махсус тартиб кўзда тутилган, бу маблағларни бериш билан Ғазначиликнинг меъёрий ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Ғазначилик органи маълум тартиб асосида бюджет ташкилотларининг ишончли вакилига пул чекини расмийлаштиради ва шу чек асосида нақд пул банклардан Ғазначилик органи ҳисобига олинади. Федерал Ғазначилик органи ҳисобидаги тушум ва харажат операцияларида маълумотномаларда акс эттириб, ҳар куни банк Федерал Ғазначиликка тақдим этади. Ўз навбатида Ғазначилик органи ҳар бир ҳисоб бўйича бюджет олувчига маълумот бериб, тўлов харажатларининг нусхаларини расмийлаштиради, бу ҳужжат харажат этилганлиги тўғрисида далолат беради.

Кўрсатиб ўтилган тартиб бўйича молия йили давомида Федерал бюджетнинг харажат қисмини ижроси амалга оширилади. Россия Федерацияси Марказий Банки ва Россия Федерацияси Молия вазирлиги буйруғи билан ҳар йилги харажатлар бўйича молия йилининг тугаллаш муолажаси ва куни белгиланган. Ғазначилик органи юқори ташкилотлари федерал бюджетнинг тушум ва харажатлари бўйича тасдиқланган шаклда ва муддатда федерал бюджет ижроси бўйича ҳисобот тоширади.

Ғазначилик томонидан назорат остига бюджетни даромад ва харажатларини амалга оширувчи барча банклар, бу маблағларни ҳисобдан чиқариш, ўтказиш ва ҳисобга олиш муддатларига амал қилишлари лозим. Банк томонидан қонунбузарлик содир этилса, жарималар белгиланиб, РФ Марказий Банкига банкни лицензиядан маҳрум этиш тўғрисида тақлиф киритилади. Бундан ташқари, Ғазначилик барча бюджет олувчилар томонидан олинган маблағнинг мақсадли ишлатилиши устидан назорат олиб боради.

Шу мақсадда барча ҳисобхона, молия ва бошқа ҳужжатлар маблағнинг мақсадли ва қонун асосида ишлатилиши текширилади. Ноқонуний ишлатилганлиги аниқланса, бу ҳақда далолатнома расмийлаштирилади ва мақсадсиз ишлатилган маблағ жорий йил бюджетини қисқартириш йўли билан олиб қўйилади ёки бир йўла оғоҳлантирилмасдан ҳисобдан чиқарилиб, федерал бюджет жаримаси солинади. Бундан ташқари, Федерал Ғазначилик органлари мутахассислари прокуратура, Давлат Солиқ инспекцияси, Россия Федерациясининг Молия вазирлиги назорат-тафтиш бошқармаси ва бошқа органлар билан биргаликда текширувларда иштирок этади. Россия Федерациясида 1999 йилнинг 1 январ ҳолатига 2218 та Федерал Ғазначилик бўлимлари Федерал бюджет даромадлари ва харажатлари бўйича фаолият олиб борди. Федерал Ғазначилик органлари ҳисобрақамларига 63,0 фоиз Марказий банк муассасалари томонидан хизмат кўрсатилади, 34,5 фоиз – Россия Федерацияси жамғарма банклари ва 2,5 фоизгина тижорат банклари томонидан хизмат кўрсатилади.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Ғазначилик органлари бошқа органлар билан кенг диапазонда алоқа қилади, лекин баъзи бир қонуний, меъёрий, ҳуқуқий ҳужжатлар борки, улар ўзаро келишилмаган ёки ташкилий-услубий ва ахборот-технология соҳасида баъзи муаммолар бўлиши мумкин.

Мазкур муаммоларни ҳал этилиши “Ғазначиликнинг 2004 йилгача ривожлантириш дастури”ни амалга ошириш, Россия Федерацияси Бюджет кодексига белгиланган кенг қўламли меъёрларни қўллаш, қатор қонуний ва меъерий ҳужжатларга ўзгартиришлар киритиш билан боғлиқ бўлади. Россия Федерацияси ҳукумати Федерал бюджет ижросини, Россия Федерациясининг бюджет субъектлари, шунингдек, бюджетдан ташқари фондлар ғазначилик тизимига ўтказиш жоиз деб ҳисоблайди. Россия Федерацияси ҳукумати бюджет сиёсатини амалга оширишни такомиллаштириш учун “Федерал Ғазначилик органининг 2000-2004 йилларда ривожлантириш дастури” лойиҳаси ишлаб чиқилди, бу дастурни амалда қўллаш ғазначилик олдида турган масалаларни тезроқ ечилишига ёрдам беради.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, ғазначиликни жорий этиш давлат маблағларини бошқариш тизимининг самарадорлигини оширишга кўмаклашади. Тўпланган жаҳон тажрибасини бундан буён янада ўрганиш ва умумлаштириш ҳамда ғазначилик бўлимларининг ишлаб туриши ва ўзаро ҳамкорлигини тартибга солувчи тегишли меъерий-ҳуқуқий базани яратиш, шунингдек, улар асосида бюджет жараёнининг ягона услубиётини ишлаб чиқиш зарур.

Бозор иқтисодиёти мамлакатларида ғазначиликни жорий этишнинг қатор афзалликлари мавжуд. Давлатнинг молиявий маблағлари, шу жумладан, бюджет маблағлари ва мақсадли жамғармалар маблағларини жалб қилиш асосида давлатни молиявий ресурсларининг тезкор бошқарилишини амалга ошириш мумкин. Бюджетнинг мақсадли ва самарали ижро этилиши устидан муттасил ҳамда самарали назорат қилиб боришни таъминлаш имконияти пайдо бўлиши сингари унинг асосий афзалликлари билан боғлиқдир. Давлат молиясини бошқаришнинг ғазначилик тизими барча давлат ресурсларининг ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамларида жамланишини ва барча бюджетдан маблағ олувчилар томонидан ғазначилик бўлимларида ўз шахсий ҳисобрақамлари очилишини назарда тутди.

Тажрибалар шуни кўрсатадики, бюджет ғазначилик асосида ижро этилганда вақтинчалик касса тафовутлари амалда барҳам топади, бутун бирламчи тўлов ҳужжатлари айланиши ғазна муассасаси қўлида тўпланади ҳамда бюджетнинг ижро этилиши ойдинлашади, таҳлил сифати ва тезкорлиги ошади.¹⁸ «Бугунги кунда Ўзбекистонда Ғазначилик каби институт йўқ. Давлат бюджетининг кассали ижроси Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкига юклатилган. Ғазначиликни жорий этиш бюджетнинг даромадлар қисмида тушумларнинг тушишини ва бюджет маблағларининг мақсадли сарфланишининг назоратни кучайтириш

---

¹⁸ Пишков Б.В. Сольский Казначейское исполнение муниципального бюджета: год спустя // Финансы. 2000. №8. -3стр.

имконини беради.»¹⁹

Мазкур тизимни жорий этиш билан бюджет бажарилишини кузатиш, бошқарув қарорларини қабул қилишда қулайлик яратиш, бюджет маблағларини мақсадсиз сарфланишидан ҳимоялаш ва бюджетни режалаштириш ва прогнозлаштириш сифатини ошириш мумкин.

Ғазначилик тизими бюджет маблағларининг молиявий оқимларини эпчиллик билан бошқариш, бюджет харажатларини жорий ижро этишда бюджет ресурсларининг нисбатан оз касса қолдиқлари билан қаноатланиш ва натижада, давлат бюджети даромадлари ҳамда харажатларининг тезкор ва якуний мувозанатлаштирилган бўлишига эришиш имкониятини беради.

Ғазначилик тизими Марказий банкдан, банк тизимидан ёки хусусий сектордан маблағларни қарзга олиш ҳажмларини жуда камайтириш имконини беради. Бундан ташқари, ривожланган молия тизимини шакллантиришда давлатнинг молиявий ресурслари билимдонлик билан бошқарилишини ва бюджет узлуксиз ижро этилишини, шунингдек, бюджет маблағларининг олувчилар томонидан мақсадли ишлатилиши устидан назорат қилинишини таъминлаш зарур. Бундай тизимни жорий этиш натижасида Ғазначилик органлари давлатнинг молиявий оқимлари комплекс назорат қилинишини, шу жумладан, барча даражалардаги бюджетлар ижро этилишини, бюджетдан ташқари ва мақсадли жамғармаларни, шунингдек, бюджетдан маблағ олувчиларни бюджетдан ташқари маблағлари назорат қилинишини йўлга қўя олади.

Молиявий оқимларни тегишлича назорат қилишгина давлат маблағларини ўз вақтида ҳисобга киритиш ва бошқа ҳисобга ўтказиш, улардан аниқ мақсадда фойдаланишни таъминлаш имконини беради.

Турли давлат дастурлари ва лойиҳаларни бюджет маблағлари билан молиялаштиришнинг таркиб топган бугунги кундаги бюджет амалиёти молиялаштирувчи орган томонидан бир олувчига йўлланган молиявий маблағлар бошқасига тушиши мумкин бўлган вазиятни истисно этмайди. Агар давлат маблағларидан мақсадли фойдаланишни назорат қилиш улар ажратилгандан кейингина бошланса, давлат бюджети кўп нарсани бой беради. Кейинги молиявий назоратнинг самарасизлиги шундаки, унинг хулосалари бюджетдан маблағ олувчи ўзига ажратилган маблағларини амалда сарфлаб бўлганидан кейин чиқарилади. Ваҳоланки, жорий назоратни, яъни бюджет маблағлари ўзлаштирилиши жараёнининг ўзи назорат қилинишини таъминлаш муҳимдир.

Ғазначилик анча кенг қамровли ва самарали бюджет назорати ва текшируви тизимини таъминлайди. Жумладан :

- ✚ хужжатлар тўпламларини тайёрлаш босқичдаги назоратни;
- ✚ дастлабки ва маблағлар ажратилиши босқичидаги назоратни;
- ✚ ғазначилик муассасасида очилган шахсий ҳисобрақамлар орқали бюджетдан молиялаштириш технологиясига киритилган жорий назоратни

---

¹⁹ Шарифходжаев М.Ш., Срожиддинова З.Х., Туляганова Н.Б. Бюджетная политика Республики Узбекистан. Учебное пособие. Ташкент. 2001. 79с.

ўз ичига олади.

Ниҳоят, ғазначиликни жорий этиш давлат молиясини бошқаришнинг мавжуд тизимини янада такомиллаштиришга кўмаклашади. Ғазначилик муассасасидан ўз вақтида ва муҳим ахборот олинishi туфайли Молия Вазирлиги томонидан молия тизими ҳамда иқтисодиётдаги қисқа муддатли кундалик ҳолатларни тезкор аниқлашга ёрдам берган ҳолда, мамлакат бюджетининг таъсирчан ролини кучайтиради. Бундай тизимда бюджет бозорга доир маълумотларга ва юзага келадиган муаммоларга монанд равишда муносабатда бўлиш, номақбул ҳолатларнинг олдини олиш имкониятига эга бўлади. Бундан ташқари, давлат бюджетини самарали назорат қилиш ва унинг тақчиллигини бошқариш таъминланади.

2.2 Ғазначилик функцияларини бажарилишининг механизмлари ва тамойиллари

Юқоридагилардан маълум бўлдики, бюджет ижросининг ғазначилик тизими қуйидагиларни амалга оширишга имкон беради:

- маблағларни мақсадли йўналтириш ва харажатларни ўз вақтида қилинишини таъминлаш ҳисобига бюджет маблағларини самарасини ошириш;

- тақсимловчидан охириги бюджет маблағи олувчиларигача бўлган йўлни қисқартириш ҳисобига бюджет маблағлари айланишини тезлаштириш;

- тезкор ҳисоб-китоб ва назорат асосида даромадлар ва харажатларнинг аниқ прогнозини шакллантириш йўли билан ички қарзга камайтириш.

Ушбу вазифаларни бажарилишини мамлакатлар мисолида кўрайлик.

Россия Федерациясида Федерал бюджет ижросини бошқариш дастаги-Ғазначилик тизимини шакллантириш 1993 йил январдан бошланди. Ғазначиликдан бошқаришнинг ташкилий структураси ва бошқарув органларининг самарали таркиби ишлаб чиқилди, штатлар шакллантирилди ва улар ўртасидаги функциялар тақсимланди. Россия Федерацияси Президентининг 1992 йил 8 декабрдаги 1556-сонли Фармони, Россия Ҳукуматининг 1993 йил 27 августдаги 864-сонли Қарори чиқиши билан Ғазначилик тизимини шакллантириш тўғрисидаги масала ташкил қилиш маъносида ҳал қилинди.

Ғазначилик тизимининг асосий вазифалари қуйидагилар қилиб белгиланди:

❖ Россия Федерацияси республика бюджети ижросини ташкил қилиш, амалга ошириш ва назорат қилиш, ушбу бюджетнинг даромадлари ва харажатларини ягона касса тамоилдан келиб чиққан ҳолда, банкда ғазначилик ҳисобрақамларини бошқариш;

❖ Россия Федерацияси республика бюджети ва федерал бюджетдан ташқари фондларнинг ўртасидаги молия муносабатларини ҳамда ушбу фондларни молиявий ижросини тартибга солиш, тушумларни ва бюджетдан ташқари маблағларни ишлатилишини назорат қилиш;

❖ давлатнинг молия ресурслари ҳажмининг қисқа муддатли прогнозини тайёрлаш, шунингдек, шу даврдаги давлат харажатларида белгиланган ресурсларни тезкор бошқарувини амалга ошириш;

❖ Россия Федерацияси ҳукуматининг Россия Федерацияси республика бюджети ва Федерал бюджетдан ташқари фондлар, Россия Федерацияси бюджет тизими, давлат молияси тўғрисидаги ахборотларни йиғиш, ишлаш ва таҳлил қилиш, юқори ҳокимият органларига тақдим қилиш, шунингдек, Россия Федерацияси Ҳукуматининг молиявий операциялар тўғрисидаги ҳисоб-китоб ишларини бошқариш;

❖ Россия Федерацияси Марказий банки ва бошқа давлатнинг ички

ва ташқи қарзларини бошқариш ваколати берилган банклар билан биргаликда хизмат кўрсатиш ва бошқариш;

❖ Давлат бошқарув ва ҳокимият органлари, корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар, давлатнинг бюджетдан ташқари фондлари маблағларини бошқарадиган ташкилотлар учун зарур бўлган ғазначилик компетенциясига қарашли ҳисоб-китоб операцияларини олиб бориш тартиби тўғрисидаги услубий ва меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, Россия Федерацияси давлат ғазнасининг ҳисоб-китоб операцияларини юритишдан иборат.

Россия Федерацияси Молия вазирлиги таркибида Федерал Ғазначиликнинг Бош бошқармаси тузилди. Россия Федерацияси Молия вазири тайинлаган Молия вазири ўринбосари-Бош бошқарма бошлиғи мазкур бошқармага раҳбарлик қилади. Бугунги кунда Федерал Ғазначиликнинг Бош бошқармаси таркибида 18 бўлим мавжуд, уларнинг номидан бажарадиган вазифаларининг моҳияти келиб чиқади:

- тўлов бўлими;
- операциялар бўлими;
- давлат қарзи операциялари ҳисоби бўлими;
- Федерал бюджет маблағларини қайтариш ҳисоби бўлими;
- Федерал бюджет ижроси бўйича умумий бўлими;
- федерал бюджет ижросини таҳлил қилиш бўлими;
- касса тушумларини прогноз қилиш бўлими;
- бош бухгалтерия;
- валюта операциялари бўлими;
- ғазначилик билан федерал бюджетнинг ижро қилишни услубий бўлими;
- бюджет ҳисоби ва ҳисоботи бўлими;
- давлат молияси статистикаси бўлими;
- ижро назорати ва иш юритиш бўлими;
- Федерал Ғазначилик тизимининг ривожлантириш бўлими;
- ғазначилик услубининг ахборот технологияси бўлими;
- ахборотлар хавфсизлигини таъминлаш бўлими;
- текшириш-инспекторлари бўлими;
- Федерал Ғазначилик органларининг ишларини мувофиқлаштириш ва ривожлантириш бўлими.

Россия Федерациясининг таркибида маблағларни бош тақсимловчилари жуда кўп бўлганлиги сабабли Федерал бюджет ижросини ғазначилик тизимига ўтиш босқичма-босқич ўтилиши лозим. 1993 йилда ғазначилик органлари фақат 17 та Федерация субъектларида тузилди. 1994-1995 йилларда кенгайтирилган алоқа шакллантирилди, барча даражада Федерал бюджет маблағларини бошқариш тартиби ва чизмаси ишлаб чиқилди, амалиётда федерал бюджетнинг Федерал Ғазначилик тизими билан ижроси бошланди. 1994 йилда Федерал Ғазначилик тизимининг ҳудудий органлари федерал даромадларни ҳисобини олиб бориш ва тақсимлашни аввал тажриба (эксперимент) сифатида, кейин

доимий тартибда бошлади. 2001 йилнинг 1 январ ҳолатига РФ нинг 88 та субъектларида Ғазначилик органлари тузилди, Татаристон Республикасида Федерал Ғазначилик бошқармаси очилди, шундай қилиб, Россиянинг барча территориясида ягона бюджетни ижро қилишнинг марказлаштирилган тизими шакллантирилди.

Россия Федерацияси Молия вазирлигининг Ғазначилик органи қонуний, меъёрий, ҳуқуқий ҳужжатлар асосида, унга юклатилган вазифалар чегарасида Федерал бюджет даромадлари ва харажатларини тўлиқ ва таққослама ҳисобини олиб боради, бюджетлараро муносабатларни тартибга солади, бюджет маблағларини мақсадли ишлатилишини таъминлайди. Бу масалаларни ҳал этиш учун турли муассасалар ва ташкилотлар, жумладан, Россия Федерацияси Марказий Банки, Россия Федерацияси Молия Вазирлиги назорат-текшириш бошқармаси, солиқлар ва йиғимлар бўйича ҳудудий органлар, ҳуқуқ тартибини ҳимоясини таъминловчи органлар, билан ҳужжатлар айланишининг ва ахборотлар алмашувининг аниқ тартиби ташкил этилди.

Бу таркибий структураларнинг алоқадорлиги асосида қуйидаги вазифалар ҳал этилади:

- ◆ федерал бюджет ижросининг ҳисоби ва ҳисоботини ишончли маълумотлар билан таъминлаш;

- ◆ турли даражадаги бюджетлар ўртасида тартибга солувчи солиқларни тақсимлаш;

- ◆ назорат ишларини ташкил қилиш ва ўтказишда мувофиқлаштириш фаолиятини таъминлаш;

- ◆ бюджет маблағларини мақсадли ишлатилишининг самарали назоратини амалга ошириш;

- ◆ бюджет маблағларини мақсадли ишлатилишининг якуний назоратини амалга оширишда ташкилий ва услубий масалаларни биргаликда кўриб чиқиш ва ҳал қилиш;

- ◆ бюджет ижросини чуқур ишлаш ва прогноз баҳолаш учун тезкор ва жорий ахборотдан фойдаланиш;

- ◆ бюджет тизимига солиқлар ва мажбурий тўловлар, ажратмаларни таъминлайдиган турли органларини ҳисоби ва ҳисоботини таққослаш имконини яратиш;

- ◆ турли даражадаги бюджетларга даромадларни тушишидаги махсус шаклдаги ҳисоб-китобларини қўллаш билан, солиқ тўловчиларга берилган имтиёзлар билан боғлиқ ҳолатларни бартараф этиш;

- ◆ бюджет қонунчилиги бузилган ҳолатлар аниқланганда чоратадбирларни амалга ошириш.

Марказий банкда ғазначилик ўзининг ҳисобрақамига эга бўлган ҳолда, Ҳукуматнинг балансли қолдиқларидан ўзининг кредитор қарздорлигини камайтириш, шунингдек, молиявий харажатларини қисқартириш учун ишлатиши мумкин. Бюджет даромадларини йиғиш ва давлат харажатларини тўлаш анчагина ликвидли ўзгаришларига олиб

келади, шунинг учун бу молия оқимларини пул-кредитни тартиблаш органлари қаттиқ назорат қилишлари зарур, шундай ҳолатлар бўлиши мумкинки, бунда ўз вақтида пул-кредит дастакларини қўллаш лозим. Шундай ҳоллар учраши мумкинки, Ғазначилик ягона ҳисобрақам хусусий тижорат банкларида бўлади. Бу вариант давлат учун қимматроқ ҳисобланади, тижорат банкларидаги бюджетнинг ҳисоб рақамларидаги қолдиқлар Россия Банки олдидаги қарздорликни камайтирмайди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, давлатнинг асосий функцияларидан бири молия-кредит тизимини етарли фаолият кўрсатиши учун давлатнинг молиявий назорати амалга оширилишидир. Бозор муносабатлари турли мулк шаклидаги, айниқса, бюджет маблағларини ишлатадиган ташкилотларни ва муассасаларни давлат томонидан назорат қилишни зарурлиги ва қоидабузарликларни олдини олиш тадбирларини қўллашни инкор этмайди.

Россия Федерациясининг Бюджет кодексининг 267-моддасида таъкидланишича, Федерал Ғазначилик бош тақсимловчиларнинг, тақсимловчиларнинг, бюджетдан маблағ олувчиларнинг бюджет маблағлари билан амалга ошириладиган операцияларни, кредит ташкилотларини ва бюджет ижроси жараёни қатнашадиган бошқа қатнашувчиларни, шунингдек, бюджетдан ташқари жамғармаларнинг маблағларини ишлатилишини дастлабки ва жорий назоратини амалга оширади ва назорат ишларини мувофиқлаштиради. Россия Федерациясининг Бюджет кодексининг 282-моддасига мувофиқ, бюджет қонунчилигини бузган шахсларга нисбатан қуйидаги чора-тадбирлар қўлланилади:

- бюджет ижроси жараёнидаги бу ҳолатлар тўғрисида огоҳлантириш;
- харажатларни тўхтатиб қўйиш;
- бюджет маблағларини олиб қўйиш;
- жарималар, пенялар белгилаш;
- кредит ташкилотларида ҳисобрақам билан қилинадиган операцияларни тўхтатиб қўйиш;
- Россия Федерациясининг Бюджет кодекси ва федерал қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа чора-тадбирларни кўриш мумкин.

Россия Федерацияси Бюджет кодексининг 284-моддасида регламентация қилинган мажбурий тадбирларни қўллаш соҳасидаги Федерал Ғазначилик органларининг ваколатларини кўриб чиқамиз. Федерал Ғазначилик органлари қуйидагиларни амалга оширишлари мумкин:

- ◆ мақсадли равишда ишлатилмаган маблағларни ҳеч қандай мунозараларсиз тартибда олиб қўйилади;
- ◆ бюджетдан қайтариш вақти ўтгандан кейин ҳеч қандай мунозараларсиз тартибда олиб қўйилади;
- ◆ жарима солинишга асос бўлганда протокол тузилади;
- ◆ қайтариш шарти билан берилган бюджет маблағларини ва уларга

фоизларни ҳеч қандай мунозараларсиз тартибда олиб қўйилади;

- ◆ тўлов ҳужжатларини ўз вақтида ижро қилмаганлиги учун, яъни маблағларни бюджетга ва бюджетдан ўз вақтида ўтказмаганлиги учун кредит ташкилотларидан олинган жарималарни белгилайди;

- ◆ бюджет ижроси жараёнидаги нотўғри ҳолатлар тўғрисида бошқарув, ҳокимият, ўз-ўзини бошқариш органларини ва бюджетдан маблағ олувчиларни огоҳлантиради.

Россия Федерацияси Бюджет кодексининг 285-моддасида регламентация қилинган бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобрақамларидан бюджет маблағларини тўғридан-тўғри олиб қўйилади (беспорного списания бюджетных средств), бу Федерал Ғазначилик органи раҳбари ёки унинг ўринбосари имзо чеккан қарорга асосан амалга оширилади. Лекин Россия Федерациясининг Бюджет кодексининг 286-моддасида аниқланишича, Федерал Ғазначилик органи раҳбари ёки унинг ўринбосари имзо чеккан қарорсиз, арбитраж судининг қарорига асосан бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобрақамларидан бюджет маблағларини тўғридан-тўғри олиб қўйилади.

Россия Федерацияси Федерал Ғазначилик органи назорат фаолиятининг асосий йўналишларидан бири федерал бюджет маблағларини мақсадли ишлатилишини назорат қилишдир. РФ нинг Бюджет кодексининг 289-моддасига мувофиқ, бюджет маблағларини мақсадсиз ишлатилиши, мазкур маблағларни ишлатиш ва йўналтириш мақсади тасдиқланган бюджетда аниқланган шартларга, бюджет росписига, бюджет ассигнованиялари тўғрисидаги билдиришномага, даромадлар ва харажатлар сметасига ва бошқа ҳуқуқий асосларга мувофиқ келмаганлиги учун РСФСР Маъмурий қонунбузарлик кодексига мувофиқ бюджетдан маблағ олувчиларнинг раҳбарларига нисбатан жарима белгиланади ва бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобрақамларидан бюджет маблағларини тўғридан-тўғри олиб қўйилади.

Федерал бюджет маблағларини мақсадсиз ишлатилишини қуйидаги ҳолатлар кўрсатади:

- ◆ бу маблағларни банк депозитларига, кейин уни сотиш учун турли активларни (валюталар, қимматли қоғозлар) сотиб олишга йўналтириш;

- ◆ молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида бошқа ҳуқуқий шахсларни устав фондига взнослар тўлаш;

- ◆ маблағларни сарфлашга асос бўладиган ҳужжатлар бўлмаса, (товар моддий бойликларни сотиб олиш, маблағларни харажат қилишда ҳисоботларни тақдим қилинмаса) бухгалтерияда бошланғич ҳужжатларни расмийлаштирилмаслик ёки нотўғри расмий-лаштириш;

- ◆ Федерал бюджетдан ажратилган маблағлар ҳисобидан олинган товар-моддий бойликлар камомати;

- ◆ федерал бюджетдан ажратилган маблағларни Молия Вазирлиги томонидан белгиланган нормадан ошириш (озиқ-овқат меъёри, дори-дармон меъёри, бензинни ишлатиш меъёри, йўл харажатлари меъёри).

Бюджет маблағларини мақсадсиз ишлатилишини назорат қилишнинг энг ишончли шаклларида бири- бюджетдан маблағ олувчиларни, бюджет ташкилотларини тўғридан-тўғри ташкилотнинг ўзига бориб текширишдир. Молиявий назоратнинг бу шакли яқунловчи назорат турларидан биридир, бу вазифаларни бажариш учун Ғазначилик органларида назорат-тафтиш ишлари бўйича бўлим мавжуд.

Текширув жараёнида ташкилот сметаси, таъминотчилар билан тузилган шартномалар ва контрактлар, бухгалтерия ҳисобини юритиш текширилади. Ўрни келганда айтиб ўтиш керакки, РФ Молия вазирлигининг 1999 йил 3 декабрда 107-сон буйруғи билан белгиланган меъёрий ҳужжатга асосан бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисобини юритилади.

Федерал Ғазначилик органлари текширувларининг натижалари асосида ташкилотнинг молиявий фаолияти тўғрисидаги хулоса сифатида, маъмурий ва молиявий қарорлар қабул қилиш учун асос сифатида далолатнома тузилади. Текширув-назорат ишларини ривожлантириш мақсадида дастлабки, жорий ва яқунловчи назорат Федерал Ғазначилик органларига юклатилади.

Ғазначилик органи назорат фаолиятининг асосий йўналишларидан яна бири-маблағларни бюджетга ва бюджетдан ўз вақтида ўтказиш масалалари бўйича кредит ташкилотларини текширишдир. Россия Федерацияси Президентининг 1556-сон Фармонида, Россия Федерацияси ҳукуматининг 864-сон Қарорига ва Россия Федерациясининг Бюджет Кодексига мувофиқ, Федерал Ғазначилик органлари федерал бюджет ҳисобига солиқларни ва солиқсиз тўловларни ўз вақтида ўтказиш бўйича текширувлар ўтказди. Бу текширувлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- солиқ тўловчилари томонидан банкка тўланган тўловларини ўз вақтида ўтказилишини текшириш;
- солиқ тўловчиларнинг шахсий ҳисобрақамларидан тўловларни ўз вақтида камайтириш;
- филиал счётларидан ва корреспондент счётлардан ўз вақтида тўловларни ўтказиш.

Солиқ тўловчиларнинг шахсий ҳисобрақамларидан тўловларни ўз вақтида камайтиришни текширишда банк кўчирмалари ва шу куннинг ҳужжатлари (мижозларнинг тўлов қоғозлари, солиқ органларининг инкасса тўлов топшириқномалари, банкнинг тўлов ордерлари) текширилади. Муддатларини текширишда банкнинг тўлов қоғозларини қабул қилган кун санаси билан шахсий ҳисобрақамларидан тўловларни амалга оширилган сана таққосланади. Операциялар вақтида тушган ҳужжатлар ижроси шу кунда, операция вақтида тушмаган ҳужжатлар эртаси куни ижро қилинади. Корреспондент счётлардан ўз вақтида тўловларни ўтказишни текширишда мижознинг ҳисобрақамларидан, корреспондент счётлардан, йиғма тўлов қоғозларидан фойдаланилади.

2.3 Молия ва ғазначилик органлари вазифаларининг тақсимланиши

Юқоридагилардан маълум бўлдики, бюджетнинг ғазначилик ижроси молия ходимларига шундай масъулият юклайдики, бюджет харажатларини режалаштириш, тақсимлаш ва бюджет маблағларидан фойдаланишнинг назорати умумлаштирилади.

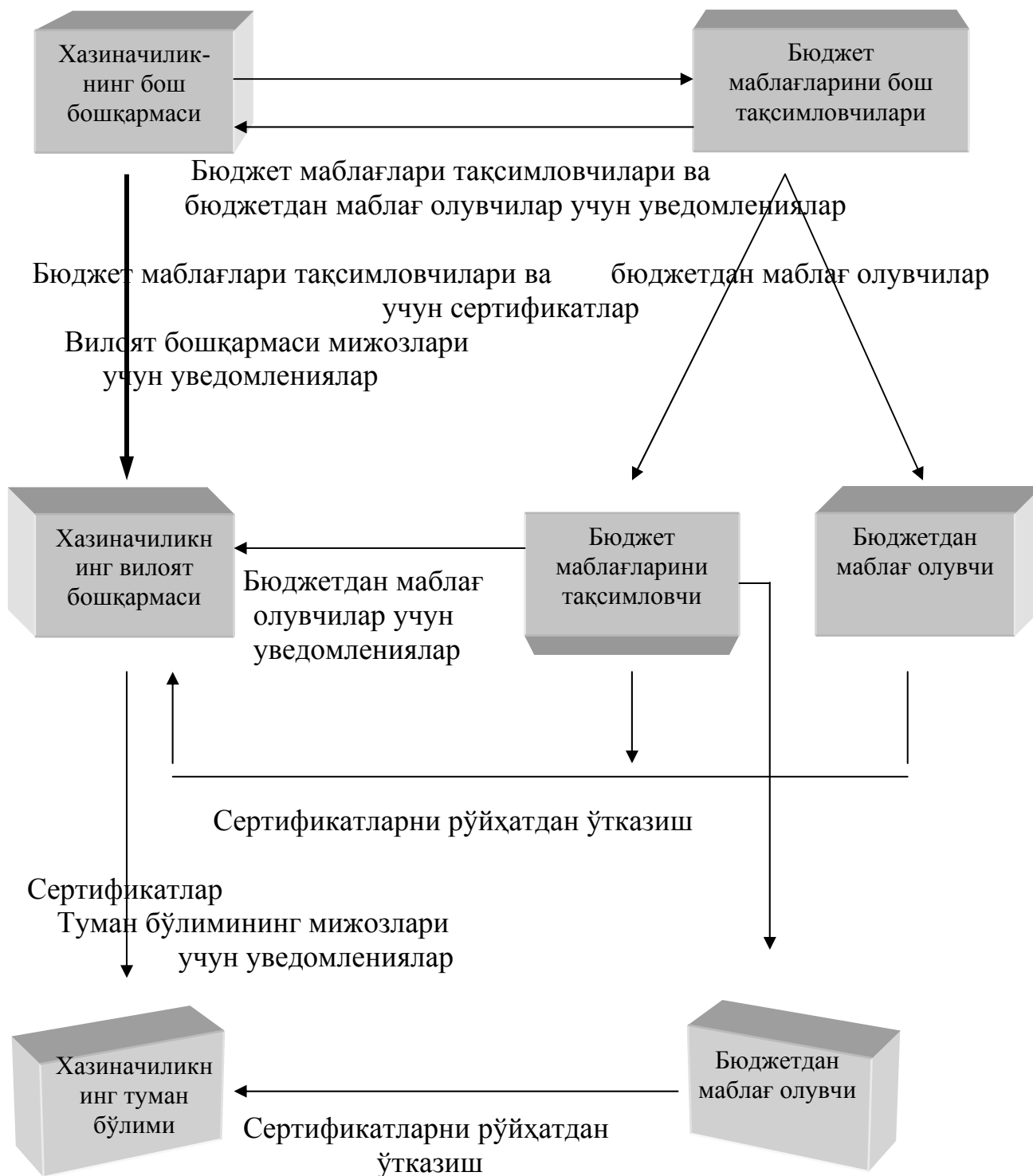
Ғазначиликнинг бош китобини юритиш, бюджет тушумларини бошқариш, харажатларни молиялаштиришга рухсат бериш, бюджет ташкилотлари шартномаларини бошқариш, нақд пулларини бошқариш, тўловларни бошқариш, давлат қарзини ва шартли мажбуриятларни ҳисоблаш, молиявий ҳисоботларни тайёрлаш каби фаолият турлари ичида харажатларга рухсат бериш алоҳида ўрин тутади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Давлат молиясидан мақсадли тарзда, оқилона, самарали фойдаланиш ҳар қандай мамлакат бюджетлари ижросининг зарурий кўрсаткичи ҳисобланади, бюджет ижроси солиқ тўловчининг ҳам, давлат ҳокимияти ва бошқарув органи вакилларининг ҳам диққат эътиборида туради.

Биз буни қуйидаги чизмада кўришимиз мумкин.

Ғазначиликдан харажатларни молиялаштиришга сертификатлар берилиши

Бош тақсимловчилар учун сертификатлар

Ғазначилик жорий этилиши билан Молия вазирлиги ва молия органларининг функционал мажбуриятлари қуйидагича тақсимланиши мумкин.

2-жадвал

**Бюджетни ижро этиш жараёнида
функционал мажбуриятларни тақсимланиши**

Бюджет жараёни босқичлари	Амалдаги бюджет тизими	Ғазначиликдаги бюджет тизими
1.Бюджет лойиҳасини тайёрлаш	Бюджет Бошқармаси-Худудлар молияси Бошқармаси	Бюджет Бошқармаси-Худудлар молияси Бошқармаси
2.Бюджет маблағларини йиллик, чораклик лимитларининг тақсимоти	Бюджет Бош Бошқармаси-Худудлар Молияси Бошқармаси, вазирликлар ва идоралар	Бюджет Бош Бошқармаси-Худудлар Молияси бошқармаси, вазирликлар ва идоралар
3.Йиллик, чораклик бюджетларни аниқлаштириш	Бюджет Бош Бошқармаси-Худудлар молия Бошқармаси	Бюджет Бош Бошқармаси-Худудлар Молия Бошқармаси
4.Кассадаги нақд пулларни бошқариш-ойлик бюджет тушумлари ва харажатларини режалаштириш	Бюджет Бош Бошқармаси-Худудлар Молия Бошқармасининг бухгалтерияси	Ғазначилик-республика, вилоят, туман, шаҳар босқичлари
5.Касса лимитлари тўғрисида билдиришномаларни бериш	Бюджет бошқармаси сертификат беради	Ғазначилик сертификат беради
6.Шартнома мажбуриятларини тузиш	Бюджет ташкилоти	Бюджет ташкилоти
7.Кўрсатилган хизматлар, бажарилган ишлар ва олинган товарлар тасдиғини бериш	Бюджет ташкилоти	Бюджет ташкилоти
8.Тўловга ҳисоб-китобни тайёрлаш	Бюджет ташкилоти	Бюджет ташкилоти
9.Тўлов қоғозини назорати	Тижорат банклари	Ғазначилик
10.Пул маблағларини ўтқазиб бўйича банкка тўлов қоғозини тайёрлаш	Бюджет ташкилоти	Ғазначилик
11.Шартнома мажбуриятларни дастлабки назорати	Молия вазирлиги ва молия органлари	Ғазначилик органлари
12.Ички аудит	Назорат-текширув Бошқармаси	Назорат-текширув Бошқармаси
13.Ташқи аудит	Ҳисоб палатаси	Ҳисоб палатаси

Республикада бозор иқтисодиётининг ислохотларини чуқурлаштириш шароитида иқтисодиётнинг бошқа соҳалари каби молия тизимида бюджет амалиётида ривожланган мамлакатлар тажрибаларидан

республикамиз учун мос келадиган ва юқори самара берадиган томонларидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Давлат бюджетининг барча маблағлари ғазначиликнинг ягона бир ҳисобрақамида тўпланади, амалдаги бюджет тизимида бунинг иложи йўқ эди, чунки, баъзи маҳаллий солиқлар ва йиғимлар туман бюджетининг тижорат банклардаги ҳисобрақамига тушади. Ғазначиликни жорий этилиши билан, давлат бюджетининг даромад қисмининг ижроси тижорат банклари томонидан эмас, ғазначилик тизими орқали амалга оширилади. Бунда Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги бюджет тизимининг барча даражадаги бюджетларга тушумларнинг манбалари бўйича солиқларнинг йиғилиши тўғрисида, бюджет таснифи асосида республика ва маҳаллий бюджет харажатларининг касса ижроси бўйича ҳар куни ахборот олиниши мумкин бўлади. Давлат бюджетининг харажатлар ва даромадлар қисмининг ижроси тўғрисидаги ҳисобот ғазначилик томонидан тузилади.

Демоқчимизки, бюджетни ижро этилишида ғазначилик тизимига ўтиш бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланишнинг, бошқарув органлари харажатларини қисқартиришнинг имкониятини берадиган тўғри йўллардан биридир. Зеро, Ўзбекистон Республикасида ижтимоий-иқтисодий ислохотлар янада чуқурлаштирилаётган даврда, ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида бўлгани каби молия, бюджет соҳасида ҳам чуқур ўзгартиришларни амалга ошириш ҳозирги куннинг асосий талабидир.

Таянч сўз ва иборалар

Ҳисоб палатаси, сертификат, билдиришнома, бюджет ташкилоти, пеня ва жарима, шартнома, оперциялар бўлими, бюджет жараёни, электрон имзо, бюджет маблағи тақсимловчилари.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар

1. Ғазначиликнинг асосий функцияларини айтинг.
2. Ғазначиликка қандай вазифалар юклатилган?
3. Ғазначилик фаолиятининг механизми ва тамойиллари нималардан иборат?
4. Молиялаштиришга сертификатлар бериш ким томонидан амалга оширилади?
5. Молиявий назоратни амалга оширишда ғазначилик хизматининг ўрнини тушунтиринг.

3-Боб. Бюджет таснифи ва унинг ғазначилик тизимидаги аҳамияти

3.1. Бюджет таснифининг асосий тамойиллари

Маълумки, давлат молияси тизими марказида Давлат бюджети туради. Бюджет тизими мамлакатнинг ўзига хос хусусиятларини, унинг ижтимоий-иқтисодий тузилишини, давлат қурилишини кўрсатувчи мураккаб механизмини ифодалайди. Давлат бюджети бу давлатнинг ўз функциялари ва вазифаларини молиявий таъминлаш мақсадида пул маблағларини тўплаш ва сарфлашнинг балансидир. Бюджет-давлат ташкилот, муасасаса, оила ёки айрим шахснинг маълум муддат учун белгиланган даромад ва харажатлари баланси деган маънода ишлатилади.

Давлат бюджетининг яратилиши ва ижроси ёки бу давлатнинг миллат тараққиёти хусусиятларига ва давлат олиб бораётган ташқи ва ички иқтисодий сиёсатга боғлиқ бўлади.

Миллий даромадни бюджет орқали қайта тақсимлаш натижасида таълим, фан, маданият, соғлиқни сақлаш ва бошқа ижтимоий соҳалар, бошқарув органлари ҳамда мамлакат мудофаа эҳтиёжлари молиявий ресурслар билан таъминланади. Президентимиз И. Каримов таъкидлаганидек, «молиявий аҳвол қанчалик мураккаб бўлмасин, таълим, соғлиқни сақлаш, фан ва маданият соҳасини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш учун зарур маблағ қидириб топилади»²⁰.

Бозор муносабатларига асосланган хўжалик юритиш шароитида бюджет маблағларини ҳосил қилиш ва уни тақсимлаш соҳасида давлат билан корхоналарнинг ўзаро муносабатлари бутунлай ўзгарди. Ишлаб чиқариш соҳасини ривожлантиришга қилинадиган бюджет харажатларида корхоналарнинг фаолиятини пул билан таъминлаш ўрнига тармоқлараро йирик лойиҳалар, янги минтақаларни ўзлаштириш, транспорт шахобчаларини, алоқани ва ишлаб чиқариш инфраструктурасининг бошқа соҳаларини ривожлантиришга маблағ ажратиш ҳал қилувчи ўринни эгаллаб боради.

Бюджет харажатларининг таркиби ўзгарган шароитда корхоналар, тармоқлар молиясининг роли ошади, уларнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнида ўзини-ўзи таъминлаши кучаяди.

Корхоналар ва иқтисодиётнинг бошқа бўғинларини ривожлантиришга қаратилган пул маблағларининг миқдори улар фаолиятининг пировард натижалари билан бевосита боғланади. Тегишли ҳудудда жойлашган корхоналардан олинадиган солиқлар, бошқа маҳаллий даромадлар, умумдавлат солиқлари ҳамда даромадларнинг бир қисми қуйи звено бюджетларининг молиявий пойдеворини ташкил этади. Олинган маблағлар ҳудуднинг ижтимоий соҳаларини, унинг ишлаб чиқариш ва иқтисодий қудратини ҳисобга олиб ривожлантириш учун

²⁰ Каримов И.А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. Т., Ўзбекистон Т., 1996. 143-бет.

сарфланади.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати келгусида мамлакатнинг барқарор иқтисодий ривожланишини, макроиқтисодий ва молиявий барқарорликни мустаҳкамлашни, қаттиқ пул-кредит сиёсатини олиб боришни, миллий валюта курсини мустаҳкамлашни, устувор ижтимоий дастурларни молиялаштиришни ва бюджет маблағларини иқтисод қилинишини таъминлайди.

Иқтисодиётнинг барча тармоқларида маъмурий ислохотлар ўтказиш ҳисобига чуқур таркибий қайта тузишни, хусусийлаштиришни тезлаштиришни, фаол инвестиция сиёсатини олиб боришни, янада қулай инвестиция иқлимини шакллантиришни, бевосита чет эл инвестицияларини жалб этиш шароитларини яратишни, экспорт потенциалини кенгайтириши ва маҳсулотлар ва хизматларни экспорт қилишни таъминланиши керак.

Корхоналардан солиқ юкени камайтириш бўйича тадқиқот ишлар давом эттирилади, хўжалик субъектларини ишбилармонлик фаолиятини, аввало, олинган даромадларни тақсимлаш масалаларида корхоналарни иқтисодий мустақиллигини ошириш ва хусусий тадбиркорликни кенгайтиришда ҳар томонлама рағбатлантиришни амалга оширилади. Жойлардаги давлат бошқарув органлари тасдиқланган давлат бюджети даромадлари параметрларини, солиқ базасини кенгайтиришни самарасини ошириш ва минтақанинг молиявий потенциалини кўтариш ва бюджет маблағларидан самарали фойдаланишнинг қаттиқ назоратини кучайтириш бўйича чора-тадбирларни сўзсиз бажаришлари керак.

Бюджет даромадларини шакллантиришда мулк шаклидан қатъий назар ҳамма иқтисодий субъектлар иштирок этади. Бюджет тушумларини асосини таъкидлаб ўтганимиздек, солиқлар ташкил этади. Солиқлар ғазнани тўлдириш сиёсатининг асосий усули бўлиб, давлат бюджетининг даромад қисми энг муҳим умумдавлат, халқ хўжалиги вазифаларини бажариш учун зарур бўлган миқдорда шаклланишини таъминлаш лозим. Бошқача қилиб айтганда, давлат бюджетининг даромад қисми асосан солиқ тушумлардан ташкил топади. Шунингдек, бюджетга тушадиган солиқлар ва мажбурий тўловларнинг 75%дан 90%гача юридик шахслар фойдасидан ва аҳолининг даромадларидан олинади, қолган 10-25 % мулк ва капиталга солинган солиққа тўғри келади. Солиқ (фискал) сиёсати хўжалик жараёнларига давлат таъсирини ўтказиш усули ҳисобланади. Ҳукумат даромадга солиқ солишнинг ставкаларини ўзгартириш ҳисобига аҳоли ва корхоналар қўлида қоладиган маблағлар миқдорини тартибга келтириш мумкин.

Солиқ тизими аниқ мақсадга қаратилган молиявий сиёсат билан биргаликда, ЯИМнинг бир қисмини қайта тақсимлайди ва шу тарзда иқтисодиёт тузилишининг таркибий ўзгаришида, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш кафолатини таъминлашда бевосита иштирок этади. Солиқ тизимининг энг муҳим вазифаси-ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий хом-ашё, табиий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан, тўпланган

мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишдир. Илмий адабиётларда солиқ тизимидаги солиқларнинг бешта асосий функцияси ажратиб кўрсатилади:

- фискал (ғазнани тўлдириш) функцияси;
- иқтисодиётни тартибга солиш функцияси;
- рағбатлантириш функцияси;
- назорат қилиш функцияси;
- солиқни ҳисоблаш жараёнини ахборот билан таъминлаш функцияси.

Солиқларнинг асосий функцияси-фискал лотинча (fiskus-ғазна) функция ҳисобланади. Бунинг маъноси шуки, солиқлар ёрдамида пул ресурсларининг марказлаштирилган жамғармаси ташкил этилади, унга давлатнинг бошқарув органларини, қуролли кучларни тутиб туриш, шунингдек, зарур ижтимоий-иқтисодий функцияларни бажариш учун давлат кўлида марказлаштирилган молиявий маблағлар бўлади. Умумдавлат, халқ хўжалиги, вазифаларини хал этиш учун, корхона ва фуқаролар олган даромадлар бир қисмини солиқ тўловчилари сифатида олиш йўли билан давлат бюджетининг даромад қисмини шакллантириш солиқлар фискал функциясининг энг муҳим элементи ҳисобланади.

Бозор муносабатларининг шаклланиши ва ривожланиши шароитида солиқларнинг иккинчи муҳим функцияси уларнинг иқтисодиётдаги тартибга солувчилик роли ҳисобланади, яъни давлат солиқлар ёрдамида товарлар, хизматларни ишлаб чиқариш ва сотишнинг иқтисодий шарт-шароитини тартибга солади ва бу билан иқтисодиёт тармоқларининг моливий фаолиятини амалга ошириш учун муайян “солиқ муҳити” яратилади. Ушбу функция орқали солиқ тизими таъсир кўрсатади, муайян тармоқда ишлаб чиқариш суръатларини рағбатлантиради ёки жиловлаб туради, сармойанинг бир тармоқдан солиқ муҳити энг мақбул бўлган бошқа тармоққа кўйилишини кучайтиради ёки пасайтиради, шунингдек, аҳолининг тўловга қобил талабини кенгайтиради ёки камайтиради.

Солиқларнинг иқтисодий функцияси орқали давлат халқ хўжалиги тарарққийетини рағбатлантиради, бу билан фискал функцияларни бажариш учун базани кенгайтиради. Ишлаб чиқаришни солиқларнинг иқтисодий функцияси орқали рағбатлантиради ва ривожлантиради, давлатнинг оқилона солиқ сиёсатини ўтказиш билан давлатнинг солиқ юкини кўтармасдан туриб фаолият кўрсатиш ва яшашининг шарт-шароити таъминланди.

Рағбатлантириш функцияси солиқ тизимининг энг муҳим функцияларидан бири бўлиб, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, моддий хом-ашё ресурслари, шунингдек, молиявий ва меҳнат ресурслари, жамғарилган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади, солиқ юкини камайтириш орқали ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, молиявий аҳволни мустаҳкамлашга ва инвестиция фаолиятини жонлаштиришга рағбатлантиради.

Солиқларнинг назорат функцияси солиқ тўловчи томонидан тақдим

этилган, солиққа тортиш объекти, солиққа тортиладиган база, имтиёзлар сингари солиқ кўрсаткичларининг ҳисоб-китобларини текширишдек анча мураккаб жараёндан иборат. Солиқларнинг ҳисоби солиқ идораларига белгиланган солиқ ҳисоби шакллари орқали солиқ тўловчилар ўзларининг солиқ мажбуриятларини янада самарали назорат қилиш имконини беради. Солиқларни ҳисоблаш жараёнини ахборот билан таъминлаш функцияси амалдаги қонунларга мувофиқ бухгалтерия ҳисобини юритишлари шарт бўлмаган шахслар учун солиқ мажбуриятларини тўғри ҳисоблашга доир зарур солиқ ахборотини йиғиш ва қайта ишлаш имконини беради. Масалан, солиққа тортиладиган жисмоний шахслар йил давомида олган даромадлари ва қилган харажатларини ҳисобга олишлари шарт. Жисмоний шахслар бухгалтерия ҳисобини юритишлари шарт бўлмаган учун барча ҳисоб функциялари солиққа тортиш мақсадлари учун ҳисобга олинади.

Мазкур назарий хулосалардан келиб чиққан ҳолда, давлат бюджети даромадлари ва харажатларининг батафсил иқтисодий тавсифини ва унинг иқтисодий ривожланишга таъсирини, хусусан бозор иқтисодининг шаклланишидаги ўрни ва аҳамиятини ўрганишга имкон туғиладики, бу ҳолат Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг даромадлар ва харажатлар таснифини кўриб чиқишни тақозо этади.

Бюджет таснифи Давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ҳамда ижро этиш мақсадида бюджет маълумотларини тизимга солиш учун фойдаланилади. Бюджет таснифи бюджет маълумотларини халқаро тасниф тизимларининг айнан шундай маълумотлари билан қиёслашни таъминлайди.

Бюджет таснифи қуйидаги таснифларни ўз ичига олади:

- Давлат бюджети даромадлари таснифи;
- Давлат бюджети харажатларининг вазифа жиҳатидан, ташкилий ва иқтисодий таснифи;
- Давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш манбалари таснифи.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадларининг таснифи қонун ҳужжатларига мувофиқ уларни турлари ва манбалари бўйича гуруҳлашдан иборат бўлади.

Халқаро таснифлаш асосида давлат бюджети даромадлари ва харажатларини миллий таснифлашни ишлаб чиқиш кўзда тутилади. Ушбу таснифлар давлат молияси ҳисобини юритиш ва уни бошқаришни яхшилаш имконини беради. Турли даражадаги бюджетларнинг барча даромад манбалари ва харажат йўналишлари белгиланади. Бюджет таснифи қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

3.2 Давлат бюджетининг даромадлар таснифи

Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида ўз бюджетини яратадиганлиги унинг миллий тарихида ғоят муҳим воқеаликдир. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ тўртинчи сессиясида Ўзбекистон Республикасининг “Бюджети тизими тўғрисида”ги Қонунининг қабул қилинганлиги Давлат бюджетини шакллантиришнинг ҳуқуқий базасини яратилганлиги қувонарли ҳол бўлди. Ушбу сессияда давлатимизнинг 21 аснинг илк йили 2001 йил учун ҳам даромад ва харажатларнинг мажмуаси қабул қилинди.

Мазкур қонуннинг 10-моддасида кўрсатилишича, бюджет таснифи давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар даромадлари ва харажатларини, шунингдек, унинг тақчиллигини молиялаштириш манбаларини гуруҳлашдан иборатдир.

Давлат бюджетининг ҳозирги шароитда шаклланиши кўп жиҳатидан хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолияти натижаларига ва улардан маълум қисмини давлат бюджети ва бошқа бюджетларга олишдаги ўзаро муносабатларини такомиллашиб боришига ҳам бевосита боғлиқдир. Хусусан, давлат бюджети мамлакатнинг даромадларини шакллантиришда ва ўстириб боришда муҳим рол ўйнайди.

“Давлат бюджети даромадларининг моҳиятини тўлиқ очиш учун уларни 5 та мезонга асосан таснифлаш мақсадга мувофиқдир. Давлат бюджети даромадларининг таснифлаш мезонлари давлат бюджети даромадлари моҳиятини очишга хизмат қилади”²¹.

Давлат бюджети даромадларининг таснифлаш масалалари С.Фишер, Р. Дорнбуш, Р.Шмалензи, Э.Долан, В.Родионова, Д.Дробозина, А.Окунева, С. Брю. Р.Макконел каби таниқли иқтисодчи олимларнинг илмий изланишларида ўз аксини топган. Жумладан, С.Фишер, Р. Дорнбуш, Р.Шмалензи, “Экономикс” асарида “Давлат бюджети даромадларининг таснифлашнинг фақат битта мезонига эътибор қаратдилар, улар бюджет даромадларини солиқли ва солиқсиз даромадларга ажратдилар”²².

Америкалик иқтисодчи олим Э.Долан “Давлат бюджетининг даромадларини дастлаб солиқли ва солиқсиз даромадларга бўлади”²³.

Давлат бюджети даромадлари турли белгиларига кўра таснифланади. Ҳозирги вақтда уларни тўрт асосий белгисига кўра таснифлаш кенг қўлланилади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги Қонуни Ўзбекистон Республикасида Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг ҳуқуқий асоси ҳисобланади. Шуниси характерлики, мазкур қонунда давлат бюджети

²¹ А. Жўраев Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг самарали йўллари. Тошкент. Фан. 2004.-24б.

²² С.Фишер, Р. Дорнбуш, Р.Шмалензи. Пер. с англ. Соч.2-го изд. –М.: Дело ЛТД. 1993. с525-526.

²³ Э. Долан, Д.Линдсей. Макроэкономика. Пер. с англ. СПб. 1994. с148-149.

даромадларини таснифлашнинг икки мезонига, яъни даромадларни давлат курилишига кўра ва ташкил топиш манбаларига кўра таснифлаш мезонига амал қилинган.

Хусусан, қонуннинг 15-моддасида Республика бюджети даромадларининг ташкил топиш манбаларига кўра ўз аксини топган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

а) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибдаги ва нормативлар асосидаги умумдавлат солиқлари, йиғимлари, божлари ва бошқа мажбурий тўловлар;

б) қонун ҳужжатларида белгиланган нормативлар бўйича давлат молиявий ва бошқа активларини жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар;

с) қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳадя этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари;

д) юридик ва жисмоний шахслардан, чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари;

е) резидент – юридик шахсларга ва чет эл давлатларига берилган бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига берилган тўловлар;

ф) қонун ҳужжатларида таъқиқланмаган бошқа даромадлар.

Қонуннинг 18-моддасида эса маҳаллий бюджетларининг даромадлари ташкил топиш манбаларига кўра акс этирилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

◆ қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджетларга йўналтириладиган маҳаллий солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловлар;

◆ қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ Қорақалпоғистон Республикаси бюджетига ва маҳаллий бюджетларга ўтказиладиган умумдавлат солиқлари, йиғимлари, божлари ва бошқа мажбурий тўловлар;

◆ қонун ҳужжатларида белгиланган нормативларга мувофиқ давлат мулки объектларини жойлаштириш, фойдаланишга беришдан олинган даромадлар;

◆ қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳадя этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари;

◆ юқори бюджетлардан берилладиган бюджет дотациялари, бюджет субвенциялари ва бюджет ссудалари;

◆ юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек, чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари;

◆ қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар.

Давлат бюджети даромадлари ташкил топиш манбаларига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

◆ юридик шахслардан олинладиган солиқлар;

◆ аҳолидан олинладиган солиқлар;

- ◆ хукуматнинг қимматли қоғозларидан олинадиган даромадлар;
- ◆ давлат мулкани сотишдан олинган даромадлар;
- ◆ хорижий мамлакатлардан ва халқаро ташкилотлардан олинган кредитлар ва молиявий ёрдамлар;
- ◆ бошқа даромадлар.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, давлат бюджетининг даромадлари ундириш усулига кўра иккига бўлинади: солиқли даромадлар ва солиқсиз даромадлар.

Давлат бюджети даромадлари солиқ турларига кўра қуйидагиларга бўлинади:

- ◆ корхоналар даромадидан олинадиган солиқлар;
- ◆ жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи;
- ◆ қўшилган қиймат солиғи;
- ◆ акциз солиғи;
- ◆ экология солиғи;
- ◆ сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- ◆ ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- ◆ мол-мулк солиғи;
- ◆ ер солиғи ва бошқа солиқлар.

Давлат бюджети даромадлари мамлакатнинг давлат қурилишига кўра қуйидаги турларига бўлинади:

1. Унитар давлатларда:
  - а) марказий бюджетнинг даромадлари;
  - б) маҳаллий бюджетнинг даромадлари.
2. Федерал давлатларда:
  - а) марказий бюджетнинг даромадлари;
  - б) федерация субъектларининг бюджет даромадлари;
  - с) маҳаллий бюджетнинг даромадлари.

Давлат бюджети даромадлари яна иккита мезонга кўра таснифлаш мақсадга мувофиқ бўлади:

- ◆ давлат бюджети даромадларининг барқарорлик даражасига кўра таснифлаш;
- ◆ давлат бюджети даромадларини қиймат жиҳатидан таснифлаш.

“Давлат бюджети даромадлари барқарорлигига кўра барқарор ва нобарқарор, қиймат жиҳатидан юқори харажатли ва кам харажатли даромадларга бўлиниши лозим”²⁴. Шуниси хусусиятлики, ҳар бир давлатда унинг ривожланиш даражаси хўжалик субъектларининг хукуматга бўлган ишончи, ижтимоий тақрор ишлаб чиқариш жараёнининг ўзига хос хусусиятлари давлат бюджети даромадларига бевосита ва кучли таъсир кўрсатади.

Шунинг учун давлат бюджети даромадларининг барқарорлиги ва

²⁴ А. Жўраев Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг самарали йўллари. Тошкент. Фан. 2004.-26б.

қиймат жиҳатидан таснифлашда ана шу хусусиятлар ҳисобга олиниши лозим. Қиймат жиҳатидан энг кам харажатли даромад бу солиқлар ҳисобланади, чунки улар давлат фойдасига қайтариб берилмаслик шарти билан ундириладиган мажбурий тўловлардир.

Ҳукуматнинг қимматли қоғозларини сотиш йўли билан олинадиган даромадлари юқори харажатли даромад ҳисобланади. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, ҳукуматнинг қимматли қоғозларига нисбатан юқори ставкаларда фоиз тўланади, чунки аҳоли ва корхоналар, одатда, ҳукуматнинг облигацияларига ва ғазна векселларига тўланадиган фоизлар тижорат банкларининг депозит ва омонотларига тўлайдиган фоиз ставкаларидан юқори бўлгандагина уларни сотиб оладилар.

Бунинг устига ҳукумат облигацияларига тўланадиган фоиз ставкаси инфляция даражасини ҳисобга олган ҳолда ўзгартирилади, яъни инфляциянинг ўсган даражасини ҳисобга олган ҳолда тўланади. Иккинчидан, чет мамлакатларида масалан, Россия Федерациясида корхоналарнинг ҳукуматнинг облигацияларидан оладиган даромадлари солиққа тортилмайди. Демак, давлат бюджетига солиқ тушумларининг билвосита камайиши юз беради.

Ривожланган мамлакатларда давлат бюджетининг даромад қисмига жалб қилинаётган банк кредитларини юқори харажатли даромад сифатида баҳолаш мумкин. Ривожланган мамлакатларда эса Марказий банк томонидан ҳукуматга нисбатан паст фоиз ставкаларида кредит бериш амалиёти кенг қўлланилади. Бунинг асосий сабаби шундаки, биринчидан мазкур мамлакатларда Марказий Банкнинг мустақиллик даражаси паст, иккинчидан, ҳукуматга Марказий банк томонидан берилаётган кредитларнинг асосий манбаи пул эмиссияси ҳисобланади. Ривожланаётган мамлакатларда айниқса, Шарқий Европа ва МДҲ мамлакатларида давлат мулкани хусусийлаштириш жараёни фаол тарзда давом эттирилмоқда. Бунинг натижасида мазкур мамлакатларнинг давлат бюджетига сезиларли даражада даромад тушмоқда. Моҳиятига кўра бу даромад кам харажатли даромад ҳисобланади, чунки бунда давлат ва хўжалик субъектлари ҳамда аҳоли ўртасида бир ёқлама характерга эга бўлган пул маблағларининг ҳаракати кузатилади.

Солиқлар моҳиятига кўра аниқ манбага эга бўлган даромад бўлганлиги сабабли, уларни барқарор даромадлар гуруҳига киритиш мумкин. Лекин, маълум даврий оралиқларда иқтисодий конъюктурани ўрганиш натижасида айрим солиқлар бўйича олинадиган тушумлар суммаси камайдир. Масалан, корхонанинг молиявий ҳолатини ёмонлашуви натижасида уларнинг фойдасидан олинадиган солиқ суммаси камайиши мумкин. Аммо кўпчилик ҳолларда бир солиқ тури бўйича тушумларнинг камайган суммаси бошқа солиқ турлари бўйича тушумлар суммасининг ўсиши ҳисобига қопланади.

Ҳукуматнинг қимматли қоғозларини сотиш натижасида олинадиган даромадларни уларнинг барқарорлик даражасига кўра таснифлашда ҳар бир мамлакатда ҳукумат қимматли қоғозлар бозорини ривожланганлик

даражасини ҳисобга олиш лозим. Масалан, АҚШда ҳукуматнинг қимматли қоғозлар бозори юқори даражада ривожланган, ҳукумат қимматли қоғозларни сотиш натижасида олинадиган даромадларнинг барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади.

3-жадвал

Ўзбекистонда солиқлар тизими таркиби

Умумдавлат солиқлари	Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар
Юридик шахс даромадига солиқ	Мол-мулк солиғи
Жисмоний шахслар даромадига солиқ	Ер солиғи
Қўшилган қиймат солиғи	Кичик бизнес учун ихчамлаштирилган солиқ
Акциз солиғи	Инфратузилмани ривожлантириш солиғи
Ер ости бойликларидан фойдаланиш солиғи	Жисмоний шахсларнинг транспорт ёқилғиси учун исътемом солиғи
Экология солиғи	Чакана савдо учун микрофирмалар ва кичик корхоналарнинг белгиланган даромадидан солиқ
Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ	Савдо ҳуқуқ йиғими, алоҳида товарларни турларини сотиш лицензия йиғими
Савдо ташкилотларининг ялпи тушумидан ягона солиқ	Тадбиркорлик билан шуғулланувчи ҳуқуқий ҳамда жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказиш
Божхона божи	Бошқа тўловлар
Давлат божи	
Қимматли қоғозларни рўйхатдан ўтказиш йиғими	
Бошқа даромадлар	
Жисмоний шахслар четдан товарлар олиб киргандаги ягона божхона тўлови	

Манба. Яҳёев Қ Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. Тошкент 2003. -386.

АҚШ ҳукуматида бўлган ишончи даражасининг юқори эканлиги Миллий ва Халқаро фонд бозорларида АҚШ ҳукуматининг қимматли

қоғозларига бўлган барқарор талабларни юзага келишига асос бўлади. Ривожланаётган мамлакатларда қимматли қоғозлар бозори, унинг асосий сегментларидан бири бўлган ҳукуматнинг қимматли қоғозлар бозори ривожланмаган. Бунинг устига, ҳукуматига бўлган ишонч даражасини паст эканлиги, миллий валютанинг алмашув курсини нобарқарорлиги ва ҳукуматнинг қимматли қоғозларининг даромадлилик даражасини доимий равишда тебраниб туриши уларга бўлган барқарор талабни юзага келишига тўсқинлик қилади. Бу эса, ўз навбатида, ҳукуматнинг қимматли қоғозларини сотишдан олинадиган даромадларнинг нобарқарорлигини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексининг 5-8 моддаларига биноан солиқлар тизими қуйидаги таркибга эга. Буни биз юқоридаги жадвалда кўрамиз, унга кейинги ўзгартиришлар киритилган.

Жадвалда кўришиб турибдики, ҳозирги кунда умумдавлат солиқлари 13 та, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар 9 тага етди. Мазкур солиқлар ва йиғимлар ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг пул даромадидан олинади ва албатта, солиқ ва йиғимларнинг жами йиғиндиси солиқ оғирлигини ташкил этади. Солиқларни гуруҳлаш иқтисодиётга ижобий ва салбий таъсирларини ўрганишнинг илмий ва амалий услубидир.

Солиқларнинг умумдавлат ва маҳаллий солиқларга бўлиниши ҳукумат идораларининг республика ва маҳаллий идораларга бўлиниши асосида келиб чиқади. Республика ва маҳаллий солиқлар ягона хусусияти шундаки, уларнинг ҳар иккиси бюджетга тўланиши лозим бўлган тўловлардир. Ҳар бир ҳокимият идоралари ўзларининг бажарадиган муҳим вазифаларидан келиб чиқиб, ўз бюджетига ва уни таъминлайдиган солиқларга эга бўлиши керак. Республика ҳукумати умумдавлат даражасида жуда катта вазифаларни мудофаа, хавфсизликни сақлаш, жамоат тартибini сақлаш, аҳолининг ижтимоий ҳимоясини ташкил этиш каби йирик вазифаларни бажаради. Шунинг учун республика бюджетига ҚҚС, акциз солиғи, юридик шахсларнинг, жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган солиқлар тушади. Умумдавлат солиқларининг муҳим хусусияти шундаки, республика бюджетига тушадиган солиқлардан маҳаллий бюджетларни бошқариб бориш учун ажратма сифатида берилади. Ажратма етмаса, субвенция ёки дотация берилади.

Маҳаллий бюджетларнинг солиқ ва йиғимлари кам бўлганлигидан бу бюджетларнинг даромадлари ва харажатларини баланслаштириш (барқарорлаштириш) анча мураккабдир. Кўпинча бюджет амалиётида маҳаллий бюджетларни барқарорлаштириш учун республика солиқларидан 100 %гача ажратма бермасдан туриб, субвенция ажратилади. Ваҳоланки, маҳаллий бюджетларга ўз ҳудудларидан тушадиган солиқларни ундиришга қизиқтириш учун 100 %гача ажратмалар бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Ўрни келганда айтиб ўтиш керакки, субвенция ёки дотация ажратиш услублари эса маҳаллий бюджетларни республика бюджетига мурожаат этишга мажбурлаб қўяди, уларни ўз ҳудудларидаги солиқлар тўлиқ ундирилишига қизиқтирмайди, улардаги боқимандалик

ҳолатини кучайтиради.

Дарҳақиқат, Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек, ҳаётимизни эркинлаштириш йўналишларининг яна бир муҳим йўли-марказий ва юқори давлат бошқарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг куйи тузилмаларига, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўткази боришни таъминлаш²⁵дан иборат бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 2 сентябрдаги «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Қонуннинг «Маҳаллий давлат ҳокимияти фаолиятининг молиявий асоси» деб номланган 11-моддасида таъкидланганидек, вилоят, туман, шаҳарнинг молиявий ресурсларини бюджет маблағлари, бюджетдан ташқари фондлар, аниқ мақсадга қаратилган фондлар, кредит ресурслари, шунингдек, республика бюджетидан ажратилган субвенция ва дотациялар ташкил этади.

Мазкур Қонунда кўрсатилишича, вилоят, туман, шаҳар бюджетининг даромадларига:

- Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ олинадиган солиқлар ва йиғимлар;
- вилоят, туман ва шаҳарга қарашли мол-мулкни ижарага бериш ёки сотишдан келадиган тушумлар;
- қонунларда назарда тутилган ҳолларда вилоят, туман, шаҳар мулки ҳисобланган корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг текшириш вақтида аниқланган яшириб қолинган ёки камайтириб кўрсатилган даромадларнинг муайян қисми;
- Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ бошқа тушумлар киритилади.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгаши:

✚ фуқаролар, мулкчилик шаклидан қатъий назар, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ихтиёрий бадаллари ва хайриялардан;

✚ Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ ундириладиган айрим турдаги жарималардан;

✚ бюджетдан ташқари ўзга маблағлардан таркиб топадиган бюджетдан ташқари фондлар ҳосил қилиши мумкин.

Бюджетдан ташқари фондларнинг маблағлари банкдаги махсус ҳисобрақамларда туради, уларни олиб қўйиш мумкин эмас, улар тегишли халқ депутатлари Кенгаши ва ҳокимнинг қарорига биноан сарфланади. Маҳаллий солиқлар ҳукуматлар бажарадиган вазифаларига қараб белгиланиб, уларга доимий ва тўлиқ бириктириб берилади. Маҳаллий солиқларнинг муҳим хусусияти шундаки, маҳаллий солиқлар фақат шу ҳудуднинг бюджетига тушади.

---

²⁵ И.Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. Президент И. Каримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги маърузаси. Халқ сўзи. 2002 йил 30 август.

Маълумки, маҳаллий бюджетлар ижтимоий-маданий тадбирларни молиялаштиришни амалга оширади. Лекин маҳаллий солиқлар ва йиғимлар маҳаллий бюджет харажатларининг 30-40 %ини қоплайди, холос. Шунинг учун маҳаллий бюджетлар даромадларини кўпайтириш энг долзарб масалалардан биридир. Фақат ўз даромад манбаларига тўлиқ эга бўлган маҳаллий бошқарув органлари ўз фаолиятларини тўлиқ амалга оширишлари мумкин. Акс ҳолда, маҳаллий бюджетларнинг харажатлар қисми режаси тўлиқ бажарилмайди.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг бюджетга тўлиқ тушишини ташкил қилиш маҳаллий молия органлари ва солиқ инспекцияси ходимларининг зиммасидаги асосий вазифа ҳисобланади. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексида маҳаллий бошқарув органларига кўрсатилган солиқларни ўз ҳудудларида жорий қилиш, маҳаллий солиқлар ва йиғимларга (мол-мулк ва ер солиғидан ташқари) имтиёзлар бериш ҳуқуқи берилган.

Солиқлар солиққа тортиш объектига қараб беш гуруҳга бўлинади:

- ⇒ оборотдан олинадиган солиқлар;
- ⇒ даромаддан олинадиган солиқлар;
- ⇒ мол-мулк қийматидан олинадиган солиқлар;
- ⇒ ер майдонига қараб олинадиган солиқлар;
- ⇒ харажатларга қараб олинадиган солиқлар.

Оборотдан олинадиган солиқларга қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, божхона ва ер ости бойликлари қийматидан олинадиган солиқлар, савдо ташкилотларининг ялпи тушумиан ягона солиғи киради. Лекин оборот (айланма) тушунчаси бизнинг қонунчилигимиз бўйича илгаридек маҳсулот реализацияси оборотидан эмас, балки маҳсулотларни юклаб юборган қиймат билан ўлчанади.

Даромаддан олинадиган солиқларга ҳуқуқий шахсларнинг даромадига, жисмоний шахсларнинг даромадига солинадиган солиқ, савдо ташкилотларининг белгиланган даромадидан солиқлар, инфраструктурани ривожлантириш солиғи ҳам киради. Мол-мулк қийматидан олинадиган солиқларга мол-мулк солиғи, экология ва бошқалар киради. Ер майдонларидан олинадиган солиқларга қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчиларнинг ягона ер солиғи ва юридик ва жисмоний шахсларнинг ер солиқлари киради. Харажатлардан олинадиган солиқларга эса экология солиғи киради.

Иқтисодий моҳиятига қараб солиқлар эгри ва тўғри солиқларга ёки бевосита ва билвосита солиқларга бўлинади. Тўғри солиқларни тўғридан-тўғри солиқ тўловчиларнинг ўзи тўлайди, яъни солиқни ҳуқуқий тўловчиси ҳам, ҳақиқий тўловчиси ҳам битта шахс бўлади. Бу солиқларга ҳамма даромаддан тўланадиган ва барча мулк солиқлари киради. Бюджет даромадларининг таркибида эгри солиқларнинг улуши ортиши мамлакат ишлаб чиқариш қувватига, иқтисодиётнинг тараққиётига ўз таъсирини кўрсатади, бу ўтиш даврида, айниқса, муҳимдир. Масалан, эгри

солиқлар бюджет даромадларининг Францияда 62,7 фоизини, Нидерландияда эса 41,3 фоизини ташкил этади.

Шуни айтиб ўтиш керакки, тўғри солиқларни тўғридан-тўғри даромаддан солиқ тўланганлиги учун солиқлар ставкасининг камайтирилиши корхоналар даромадининг кўп қисмини уларга қолдириб, инвестиция фаолиятини кенгайтириш имконини яратади, бозор иқтисодиётини ривожлантиради. Аксинча, бу солиқларнинг ставкалари кўпайтирилса, бизнес имкониятлари камаяди, иқтисодий ривожланишни сусайтиради. Демак, бу гуруҳ солиқларнинг ставкалари тўғридан-тўғри бозор иқтисодиёти билан чамбарчас боғланган. Шуни алоҳида айтиб ўтиш керакки, эгри солиқларнинг иқтисодиёт тараққиётидаги аҳамияти каттадир. Эгри солиқлар ундиришнинг оддийлиги билан ажралиб туради, уларни қўллаш ишлаб чиқариш пасайиб кетаётган шароитда ҳам бюджетни маблағ билан таъминлаб туриш имконини беради. Эгри солиқлар таркибига ҚҚС, акциз солиғи, божхона божи, ер ости бойликларидан фойдаланиш солиқлари киради. Божхона божлари эса мамлакат ташқи иқтисодиёт фаолиятини, ички бозорнинг ва миллий ишлаб чиқарувчиларни ҳимоя қилишни тартибга солишда аҳамият касб этади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, тўғри ва эгри солиқлар бир-бири билан ўзаро боғланган, умумий солиқ суммаси ўзгармаган ҳолда, бирининг ставкасини камайтириш иккинчисини ставкасини оширишни талаб этади. Эгри солиқларни юридик тўловчилари маҳсулот юклаб (иш бажариб, хизмат кўрсатиб) юборувчилардир. Лекин солиқнинг оғирлигини ҳақиқатдан ҳам бюджетга тўловчилари товарни (ишни, хизматни) исьтемом қилувчилардир. Бу солиқларни амалиётга киритишнинг ижобий томони шуки, республикада ишлаб чиқилган товарларни четга чиқиб кетишини чегаралайди, мамлакат ичида товарлар кўп бўлишига ёрдам беради. Чунки эгри солиқлар орқали товарлар қиймати оширилмаса, бозорларда уларнинг такчиллиги ортади.

Эгри солиқлар ставкасининг илмий оширилиши корхоналар фаолиятининг молиявий якунига тўғридан-тўғри таъсир этмайди, инвестиция фаолиятини қисқартирмайди. Аммо солиқ ставкаси янада ошиб борса, корхона ва ташкилотларнинг маҳсулотлари сотилмайди, фойда олиш ҳам, бюджетга тўловлар ҳам камаяди. Бу солиқларнинг яна бир томони муомаладаги ортикча пул массасини камайтириб, инқирозни жиловлаб туради, бироқ, бу солиқлар аҳолининг реал даромадини пасайтиради. Корхоналарга тўғри солиқлар ставкасини камайтириш ҳисобига берилган имконият кўпроқ маҳсулотнинг ишлаб чиқаришни рағбатлантириш, маҳсулотлар мўл-кўллиги таъминлашдир.

Жаҳон амалиётида тўғри ва эгри солиқлар нисбатига қараб у ёки бу мамлакат иқтисодиётини ривожланиши ёки иқтисодий иқтисодий қийинчиликларни мавжудлигини таҳлил қилиш мумкин. Масалан, АҚШда тўғри солиқлар салмоғининг бюджет даромадида 90% га яқин бўлиши бу ерда ривожланган бозор иқтисодиёти мавжудлигидан дарак беради.

Ўзбекистон Республикасида солиқлар тизими манбаига қараб солиқлар юридик ва жисмоний шахслардан олинадиган солиқларга ажратилади. Юридик шахслардан олинадиган солиқларга ҳамма эгри солиқлар, корхона даромадига солиқ, ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун, экология, савдо ташкилотларини ялпи тушум солиғи, кичик бизнес учун ягона солиқ ва бошқалар киради. Баъзи солиқларни масалан, ҚҚС, акцизни юридик ва жисмоний шахслар ҳам тўлайди.

Жисмоний шахслар тўлайдиган солиқларга даромадга солиқ, ер, мол-мулк солиқлари киради. Жисмоний шахслар солиқлари ичида энг йириги фуқаролар даромадига солиқлар ҳисобланади, бу солиқ орқали фуқароларнинг даромадларини бошқариб бориш имконияти яратилади. Юридик шахслардан олинадиган солиқлар давлат бюджети даромадларининг ҳал қилувчи қисмини (70-75 фоиз) ташкил этади. Бу солиқларнинг муҳим хусусияти нақд пулсиз корхоналар ҳисобрақамларидан бюджет ҳисобрақамларига кўчириб қўйилади, уни ундириш осон ва арзон тушади.

Жисмоний шахслардан олинадиган баъзи солиқлар нақд пулга ундирилгани учун уни тўлаш қийин кечади. Бундай солиқларга ер, мол-мулк солиқлари ва қатор йиғимлар киради, солиқ йиғиш харажати кўпайиб кетади. Чунки бу иш билан махсус тажрибага эга бўлган инспекторлар шуғулланади, декларация, хабарномалар, чақириқлар ва бошқалар тақдим қилинади.

Солиқ сиёсати давлатнинг солиқ борасидаги фармон, қонун ва қарорлари ижросини таъминлаш ҳамда уни ташкил қилишдаги ишлаб чиқилган чора-тадбирлар фаолиятлар йиғиндисиدير. Солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш молия-иқтисодий муносабатлардан келиб чиқади. Давлатнинг солиқ сиёсати республика иқтисодиётини барқарорлаштириш ва ривожлантиришга, бозор муносабатларини бошқаришга ҳар томонлама фаол таъсир кўрсатади.

Солиқлар давлатнинг молиявий манбаи бўлганлигидан солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ҳам давлатнинг муҳим вазифаси бўлиб ҳисобланади. Бу сиёсатни ишлаб чиқишнинг ташкилотчиси ва ижодкори ҳам давлатдир, бунинг учун давлат ўз қўлидаги бутун кучни, идораларни жалб қилиб, солиқ сиёсатини ишлаб чиқади. Давлат солиқ сиёсатини ишлаб чиқаётганда мавжуд солиқларни ёки янги мўлжалланаётган солиқларнинг моҳияти, аҳамияти, келиб чиқиш ва ривожланиш таърифини чуқур ўрганиш лозим. Айниқса, янги солиқлар чиқарилаётганда илмий асосланган бўлиши, йирик амалиётчи мутахассислар ва жамоатчилик ўртасида эркин баҳслашув асосида бирор қарорга келиш лозим.

Солиқларнинг ҳуқуқий асоси 1997 йил 24 апрелда Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган ҳамма солиқларни мужассамлаштирадиган ягона Солиқ Кодекси бўлди. Бу Кодекснинг қабул қилиниши билан солиқ сиёсатини амалга оширишда катта ҳуқуқий асос яратилди. Ҳар қандай тадбир, иш, фаолият олдиндан белгиланиб,

аниқ режалаштирилиб, ишлаб чиқилган сиёсат билан амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексида солиқ тизимининг асосий қоидалари ва солиқ гуруҳланиши ўз ифодасини топган, улар халқаро амалиётда умум қабул қилинган солиқ таснифлари асосида акс эттирилади.

Ҳозирги кунда республикамизда янги Солиқ Кодексини амалиётга киритиш ишлари олиб борилмоқда. Солиққа тортиш даражаси иқтисодиёт, ижтимоий ҳимоя, муҳофаа қобилияти ва ижтимоий соҳаларда давлат сиёсатини амалга ошириш учун зарур бўлган молия ресурсларининг жамланишини таъминлаши керак. Солиқ сиёсатидаги етарлилик қоидаси солиқ сиёсатини белгилашда уни давлатнинг қабул қилинган ижтимоий-иқтисодий сиёсати билан қатъий қилиб боғлашни тақозо этади. Солиқ тўловчи ва давлат манфаатлари ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг тенглиги қоидаси шундан иборатки, солиқ муносабатлари иштирокчиларининг ҳар бири ўзининг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларини Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган тартибда ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга.

Солиқ йиғиш жараёнини иложи борича арзонлаштириш шундан иборатки, солиқ йиғишга давлат томонидан ҳам, солиқ тўловчилар томонидан ҳам иложи борича кам сарф-харажат бўлишини кўзда тутати. Ўзбекистон Республикасида бунинг учун солиқларни мақбуллаштириш, компьютер технологияларини, солиқ тўловчининг харажатларини камайтириш мақсадида солиқларга доир ахборотлар ишончилигини билвосита назорат қилиш усулларини кўллаш йўли билан солиққа тортиш механизмининг такомиллаштириш билан бир қаторда солиқ идоралари қошида сервис-марказлар тизими, шунингдек, солиққа тортиш масаласи бўйича солиқ идораларининг бепул маслаҳатлари ташкил этилган.

Солиқ қонунчилиги мураккаблашиб бораётгани сабабли, солиқ тўловчиларга мураккаблашаётган ва ошиб бораётган вазифаларини бажаришларида ёрдам кўрсатишни тақозо этади.

Солиқ таснифлари, солиқ ставкалари бошқа мамлакатлардаги шунга ўхшаш солиқ ставкалари билан қиёсланадиган бўлиши, минтақавий ўзига хосликни ҳисобга олиб, бошқа мамлакатлар билан хўжалик фаолиятининг тахминан тенг шарт-шароитларини яратиш керак.

Бизнинг фикримизча, бюджетнинг даромадлар таснифини такомиллаштириш мақсадида, давлат бюджети даромадларидан ички ва ташқи фойдаланувчилар учун, бюджетга «тиниклик» ва «ошкоралик» бериш учун, максимал ишончли, тўлиқ ва тезкор ҳисобот учун жаҳон стандартларида қабул қилинган Жаҳон Валюта жамгармаси Давлат молияси статистикаси даромадларни гуруҳлаш таснифига бюджетнинг даромадлар таснифини гуруҳлашни мослаштириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ҳазначиликда давлат бюджетининг ўз вақтида ва сифатли ижроси учун давлат бюджети даромадларини кунлик кассали режалаштириш механизмининг жорий этиш зарур. Бунинг асосида, давлат бюджети

харажатлари тўловини амалга ошириш учун зарур бўлган маблағларни кутилаётган даромадлар тушумини эътиборга олиб, қўшимча ресурслар миқдорини тезкор ҳисоблаш мумкин.

3.4. Давлат бюджети харажатларининг таснифи

Давлатнинг жамият ҳаётида муҳим вазифаларни бажариши учун маълум миқдорда харажат қилиш талаб этилади. Давлат харажатлари-бу давлат ихтиёридаги молия ресурсларини давлат фаолияти билан эҳтиёжларни қондириш учун қилинган сарфлар йиғиндиси.

Бюджетнинг барча харажатлари жорий харажатлар ва капитал характердаги харажатлардан иборат бўлади. Маблағнинг асосий қисми жорий харажатларга тўғри келади, уларга товар ва хизматларни сотиб олиш давлат хизматчиларининг иш ҳақи учун ажратмалар, ички қарзлар ва давлатнинг ташқи қарзларини тўлаш ва бошқалар киради. Капитал харажатларга асосий фондларга капитал қўйилмалар, капитал қурилиш, капитал таъмирлаш киради.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар маблағлари тасдиқланган бюджет доирасида харажат қилинади. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар харажатлари тасдиқланган бюджетдан маблағлар ажратиш доирасида қуйидагича амалга оширилади:

- ❖ Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштирилган бюджет ташкилотларининг жорий харажатлари шаклида;

- ❖ жорий бюджет трансфертлари шаклида;

- ❖ капитал харажатлар шаклида;

- ❖ асосий фондлар ва воситаларни (улар билан боғлиқ ишлар ва хизматлар ҳам шулар жумласига киради) давлат эҳтиёжлари учун олиш ва такрор ишлаб чиқаришга;

- ❖ давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган ҳуқуқни ва бошқа номоддий активларни олишга;

- ❖ қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа харажатлар шаклида.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қуйидагиларга мўлжалланган харажатлар молиялаштирилади:

- ✚ фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт;

- ✚ ижтимоий таъминот;

- ✚ аҳолини ижтимоий ҳимоялаш; Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини таъминлаш;

- ✚ иқтисодиёт тури тармоқларининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджет ташкилотларини сақлаш; қонун ҳужжатларига мувофиқ иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли дастурлари ва тадбирларни амалга

ошириш;

✚ қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар.

Айтиб ўтиш керакки, алоҳида маҳаллий бюджетларнинг харажатлар таркиби бир хил бўлмайди ва шу минтақадаги турли даражада бўлган хўжалик ва идораларнинг ҳажмига боғлиқ бўлади. Давлат бюджетининг тўла ҳажмда молиялаштириладиган биринчи навбатдаги харажатларга иш ҳақи, иш ҳақидан ажратмалар, стипендиялар, нафақалар, овқатланиш ва дори-дармонларни сотиб олиш учун сарфланадиган харажатлар киритилди.

Давлат бюджети харажатларининг вазифа жиҳатидан таснифи давлат бошқаруви органлари, маҳаллий ҳокимият органлари, шунингдек, бошқа бюджет ташкилотлари томонидан ижро этиладиган асосий вазифалар бўйича харажатларни гуруҳлашдан иборат бўлади. Биз бюджет ташкилоти деганда зиммасига юклатилган вазифаларни бажариш билан боғлиқ бўлган ўз фаолиятини амалга ошириши учун давлат бюджетидан маблағ ажратиш назарда тутилган ва бу маблағ молиялаштиришнинг асосий манбаи ҳисобланадиган вазирлик, давлат қўмитаси, идора, давлат ташкилотини тушунамиз.

Давлат бюджети харажатларининг ташкилий таснифи бюджетдан ажратиладиган маблағлар уларни бевосита олувчилар ўртасида тақсимланишини акс эттирувчи хўжалик юритувчи субъектлар ва тадбирлар турлари бўйича харажатларни гуруҳлашдан иборат бўлади.

Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий таснифи тўловларнинг иқтисодий вазифаси ва турлари бўйича харажатларни гуруҳлашдан иборат бўлади.

Давлат бюджетининг ижросини ҳамда бюджет харажатларини тўлиқ ва ўз вақтида молиялаштиришни таъминлаш ва бюджет маблағларининг мақсадли ишлатилиши устидан назоратни янада кучайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2000 йил 3 январдаги «Бюджетда кўзда тутилган харажатларни тўлиқ ва ўз вақтида молиялаштиришни таъминлаш ва бюджет маблағларининг мақсадли ишлатилиши устидан назоратни янада кучайтириш мақсадида» буйруғи чиқди.

Бу буйруққа асосан, биринчи навбатдаги ва устувор харажатларни амалга оширишда қуйидаги кетма-кетлик белгилаб қўйилган:

◆ иш ҳақи ижтимоий суғурта тўловлари билан биргаликда стипендиялар;

◆ 16 ёшгача боласи бўлган оилаларга ва 2 ёшгача боласи бўлган оналарга бола тарбияси учун нафақа ҳамда кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам;

◆ бюджет муассасалари томонидан белгиланган контингентдаги болалар, беморлар ва қариялар учун озик-овқат маҳсулотлари ва дори-дармонлар сотиб олиш.

Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳар молия бошқармалари бошлиқлари, шаҳар ва туман молия бўлимлари мудирларининг зиммасига бюджет харажатларини

молиялаштиришнинг янги тартибига биноан қуйидагилар юклатилган:

- тасдиқланган бюджет параметрлари ва харажатлар сметалари доирасида биринчи ва иккинчи гуруҳларга киритилган тўловларни биринчи навбатда ва тўлиқ молиялаштиришни таъминлаш;

- учинчи гуруҳ бўйича капитал қўйилмалар харажатларини инвестиция дастурига киритилган объектларнинг манзилли рўйхатлари бўйича ўрнатилагн молиялаштириш режалари доирасида амалга ошириш;

- харажатларнинг тўртинчи гуруҳига киритилган устувор тўловлар, озиқ -овқат ва дори-дармонлар сотиб олиш харажатларини биринчи ва иккинчи гуруҳ тўловлари тўлиқ амалга оширилгандан кейингина молиялаштириш;

- бошқа моддалар бўйича харажатларни (капитал қўйилмалар, сафар ва ўқув харажатлари, коммунал хизматлар, хўжалик харажатлари, юмшоқ ва бошқа жиҳозлар сотиб олиш, капитал таъмирлаш ва бошқа харажатлар) юқоридаги тўловлар тўлиқ амалга оширилгандан сўнг даромадлар тушумига қараб молиялаштириш;

- хизмат курсатувчи тижорат банклари томонидан харажатларни нақд пул билан таъминлашнинг белгиланган муддатлари бузилган тақдирда, уч кун ичида тижорат банкларига нисбатан хўжалик судларига бюджетга келтирилган зарарни қоплаш учун белгиланган тартибда даъво аризалари киритиш;

- ҳуқуқий шахс мақоми берилган бюджет ташкилотларининг фаолиятларини мустақил равишда амалга оширишлари учун керакли ташкилий-иқтисодий чоралар кўриш.

Бюджет маблағларидан фойдаланишни назорат қилиш бюджетдан маблағ билан таъминлашнинг белгиланган меъёрлари ва лимитлари, давлат бюджети даромадлари ва харажатларининг амалдаги таснифномаси, тегишли бюджетларнинг тасдиқланган параметрлари, тасдиқланган штат жадваллари, белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган бюджет ташкилотлари харажатлари сметаси, бюджет ташкилотларини маблағ билан таъминлаш тартибига ва бошқа қонун ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Сметалар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган Давлат бюджети даромадлари ва харажатларининг амалдаги таснифномасига мувофиқ харажатларнинг тўлиқ ёйилномаси илова қилинган ҳолда харажатларнинг тўрт гуруҳи бўйича тузилади. Илова сметанинг ажралмас қисми ҳисобланади, сметанинг прогноз ҳисоб-китобларини асослаш учун хизмат қилади ва ҳисобот мақсадлари учун фойдаланилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 11 декабрдаги 152-сон буйруғи билан тасдиқланган «Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий таснифномасига асосан 1999 йилнинг 1 январидан бошлаб бюджет муассасаларининг харажатлар сметасини тузиш ва тасдиқлаш, уларни бюджетдан молиялаштириш ва харажатларнинг ҳисоб-китобини юритиш ҳамда ҳисоботларни тузиш ва харажатлар устидан

назорат қилиш ушбу таснифга биноан бажарилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 1999 йил 9 декабрдаги 230-сон «Давлат бюджети харажатлари 2000 йил бюджет бланкасининг асосий кўрсаткичларини тасдиқлаш тўғрисида»ги буйруққа асосан 2000 йил 1 январдан Давлат харажатлари ушбу буйруққа асосан молиялаштирилади.

Янги тартибга мувофиқ бюджет ташкилотларини маблағ билан таъминлаш меъёрлар бўйича харажатларнинг қуйидаги гуруҳларини маблағ билан таъминлаш усулида амалга оширилади:

I. Иш ҳақи, болали оилаларга нафақалар, кам таъминланган оилаларга бериладиган моддий ёрдам, стипендиялар, пенсиялар.

II. Иш ҳақиға кўшимчалар.

III. Капитал қўйилмалар.

IV. Бошқа харажатлар.

Маблағ билан таъминлаш бюджет ижроси жараёнида харажатлар рўйхати ва сметасига киритиладиган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда тегишли йил учун тасдиқланган бюджет параметрларига ҳамда бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаларига мувофиқ тузилган бюджет харажатларининг чораклар бўйича тақсимланган йиллик рўйхатига биноан амалга оширилади.

Бюджет ташкилотларини республика бюджетидан маблағ билан таъминлаш Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигида белгиланган шаклдаги харажат жадваллари ва харажатларнинг ҳар бир гуруҳи бўйича бир сатрда маблағ ўтказиш учун тўлов қоғози билан расмийлаштирилади. Маҳаллий бюджетдан маблағ билан таъминлаш тегишли молия ташкилотларида белгиланган шаклдаги фармойиш билан ва харажатларнинг ҳар бир гуруҳи бўйича бир сатрда маблағ ўтказиш учун тўлов қоғози билан молиялаштирилади.

Бюджет маблағлари бюджет ташкилотлари томонидан мустақил равишда бюджет ижроси жараёнида белгиланган тартибда уларга киритилган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда тасдиқланган харажатлар доирасида сарфланади. Бунда харажатларнинг I ва II гуруҳлари, биринчи навбатда, маблағ билан таъминланади, IV гуруҳ бўйича маблағлар белгиланган лимитлар доирасида қуйидаги навбатга риоя қилган ҳолда сарфланади:

- овқатлантириш;
- дори-дармонлар;
- коммунал хизматлар;
- бошқа харажатлар;

Молия органлари ва бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунга, Давлат бюджетидан маблағ билан таъминланадиган муассасаларда ва ташкилотларда бухгалтерия ҳисоби бўйича йўриқномага, Давлат бюджети даромадлари ва харажатларининг амалдаги таснифномасига, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг бошқа меъёрий ҳужжатларига мувофиқ юритилади.

Дунё амалиётида ҳозирги кунда бюджетнинг даромадлар ва харажатлар таснифининг тўртта туридан фойдаланилмоқда. Иқтисодий таснифда-харажатлар хўжалик белгиларига қараб гуруҳланади, масалан, капитал қўйилмалар, иш ҳақи, пенсиялар ва ссудалар. Предметли таснифда-давлатнинг халқ хўжалигини тармоқлари бўйича ҳисобга олинади. Масалан, таълим, соғлиқни сақлаш ва маданият харажатлари.

Идоравий таснифда-вазирликлар ва идораларнинг даромадлари ва харажатлари кўрсатилади. Аралаш таснифда харажатларни гуруҳлаштириш шахмат усулида икки хил бюджет таснифи йўналишлари гуруҳлаштириш умумлаштирилади. Масалан, вертикал йўналиши бўйича иқтисодий белгиларига кўра, горизонтал йўналиши бўйича идоравий тасниф йўналишлари олинади.

Бюджет амалиётда қўлланилаётган бюджет таснифи доимо ўзгартирилиб ва такомиллаштирилиб борилмоқда. Ўзбекистон Республикасининг мустақил бюджетини шакллантиришга қадар, бюджет харажатларини туркумлаштиришнинг беш хил усулидан фойдаланилган.

1. Ижтимоий ишлаб чиқариш соҳаларига бюджет маблағларини йўналтирилиши бўйича-моддий ишлаб чиқариш ва номоддий ишлаб чиқариш соҳа харажатлари.

2. Тармоқлар бўйича бюджет маблағларини йўналтирилиши-саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва бошқалар.

3. Бюджет маблағларини мақсадли йўналтирилиши бўйича- жорий, ривожлантириш, қайта таъмирлаш харажатлари.

4. Ташкилий белгилари бўйича-мақсадли дастурлар харажатлари.

5. Бошқарув органларининг харажатлари бўйича-республика ва маҳаллий бюджетлар харажатлари.

Хориж тажрибалари шуни кўрсатадики, ғазначилик тизими самарали ишлаб туриши учун унга асос бўладиган ҳужжат-мамлакатнинг барча йўналишлар бўйича харажатлари батафсил ажратиб чиқилган режани ўз ичига олган сифатли бюджетни шакллантиришдир. Шуни таъкидлаш зарурки, мамлакат бюджети бюджет йили бошлангунга қадар имкони борича батафсил ҳолда қабул қилиниши керак. Акс ҳолда, ғазначиликнинг меъёрий фаолияти беқарорлашуви, унинг самарадорлиги пасайиши мумкин. Иккинчидан, давлат бюджетини ижро этишнинг ғазначилик тизимида бюджетнинг вазифасига оид ва иқтисодий аниқ таснифи бўлиши билан биргалликда моддий-техникавий базани мустаҳкамлаш ва дастурлар жадаллигини ошириш зарур.

Бюджет амалиётидаги илгари амал қилган таснифнинг таҳлилий тўлиқлиги бозор тизимида макроиқтисодий бошқарувга мўлжалланмаган. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида амалга оширилаётган давлат тадбирларининг самарадорлигини баҳолаш мақсадида харажатларнинг иқтисодий хусусиятига асосий эътибор қаратилган. Харажатларнинг иқтисодий тоифалар бўйича таснифини ишлаб чиқиш биринчи даражали вазифа бўлади.

Давлат маблағлари билан амалга ошириладиган операцияларининг

бухгалтерлик ҳисобини банк тизимидан ғазначиликка ўтказилиши билан, барча операциялар ягона ғазначилик тизимининг Бош китобида акс эттирилади. Ушбу Бош китобдаги ҳисобрақамлар барча харажатларнинг ҳисоби, бюджет ташкилотларини камраб олади, уларнинг ягона бюджет таснифини ва бюджет маблағларининг сарф қилинишини барча жараёнлари акс эттирилиши керак. Бунда консолидациялашган бюджетни ижро қилиш мақсадида ва давлат молияси билан қилинадиган барча жараёнларни ўз вақтида ва аниқ ҳисобини қилиш учун ғазначиликнинг ҳисоб-китоб счётлари давлат бюджети даромадлари ва харажатларининг тасниф тизимига мос келиши керак бўлади.

Ғазначиликнинг Бош китоби ғазначилик ижросида бухгалтерия ҳисобини юритиш учун ишлаб чиқилган. Бухгалтерия ҳисоби маҳаллий бюджетларни ижросида барча ҳисобларни инобатга оладиган, яъни барча даромадлар ва харажатларнинг молиявий оқимларини, бундан ташқари барча молиявий ва номолиявий қолдиқларни ҳисобини ҳам юритади. Ғазначиликнинг Бош китобидан ташқари, ғазначиликнинг маълумотлар баъзасида барча маълумотлар бюджет таснифига асосан тузилмавий тарзда бўлади.

✚ Даромадларни бошқаришда солиқ тўловчи солиқ тўлаш ҳақида тўлов топшириқномасини тўлдиради, бевосита Ягона ғазначилик ҳисобрақамига ўтказилади. Даромадлар учун тўлдирилган топшириқномада тўлов тури ва йўналиши иқтисодий тасниф бўйича кўрсатилиши керак.

✚ Марказий банк Ғазначиликнинг Бош Бошқармасига Ягона ғазначилик ҳисобрақамидан маблағ ҳақида маълумот жўнатади.

✚ Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси Марказий банк берган маълумот асосида белгиланган меъёрлар доирасида бу маблағларни республика ва маҳаллий бюджетлар ўртасида тақсимлайди.

Францияда ғазначилик тизимидаги бюджет ижросида даромадлар юридик шахслар бўйича таснифланади. Солиқли даромадлар: тўғри ва эгри солиқлар ва солиқсиз даромадларга бўлинади. “Молия тўғрисидаги Қонун” бюджет харажатларини идоралар ва боблар бўйича таснифлайди.

4-жадвал

Франциянинг харажатлар таснифи

Боблар	Харажатлар
1-Боб	Давлат қарзи
2-Боб	Давлат ҳокимияти органлари
3-Боб	Давлат хизмати маблағлари
4-Боб	Иқтисодий фаолият
5-Боб	Тўғри инвестициялар
6-Боб	Инвестицияларга субсидиялар

Манба. Практика государственного управления во Франции: Государственное Казначейства. Сборник документов Франко-российского сотрудничества №8. стр12.

Харажатлар боблар, моддалар ва бандларга бўлинади:

- ◆ Боблар-йирик иқтисодий категориялар (миллий ҳисоблар счётига мос келади);

- ◆ Моддалар - Давлат хизмати (мазкур харажатларни бошқаради);

- ◆ Бандлар - харажатлар характери билдиради.

Бундан ташқари, Франциянинг 1959 йилги Ташкилий қонунига мувофиқ, харажатлар иқтисодий табиатига кўра таснифланади:

- ◆ Давлат хизматининг жорий харажатлари;

- ◆ Давлат хизматининг капитал харажатлари;

- ◆ Ҳарбий хизматнинг жорий харажатлари;

- ◆ Ҳарбий хизматнинг капитал харажатлари.

Федерал Ғазначилик органларидаги бюджет харажатларини бошқариш-давлатнинг ўз функция ва мажбуриятларини бажариши учун керак бўладиган сарфлардан иборат.

Бюджет харажатларини гуруҳлаштириш учун Россия Федерацияси «Бюджет таснифи тўғрисида»ги 1996 йил 15 августдаги № 115 Федерал қонунда аниқланган харажатларнинг уч хил таснифидан фойдаланилади.

Бюджет харажатларининг вазифа жиҳатидан таснифида Россия Федерацияси бюджет тизимининг барча даражадаги бюджетларнинг харажатлари гуруҳланади ва давлатнинг асосий функцияларини бажариши учун йўналтирилган бюджет маблағларини ифодалайди.

Бюджет харажатларининг ташкилий таснифида федерал бюджет маблағларини бош тақсимловчилари бўйича бюджет маблағларининг тақсимланиши ифодаланади.

Россия Федерациясининг бюджет харажатлари иқтисодий таснифида барча даражадаги бюджет харажатлари иқтисодий мазмунига кўра гуруҳланади.

Россия Федерацияси Бюджет Кодексининг 69-моддасида таъкидланишича, бюджетдан маблағ ажратиш қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- ✚ бюджет ташкилотларини сақлаш учун берилган бюджет ажратмалари;

- ✚ давлат ва муниципал контрактларга асосан жисмоний ва ҳуқуқий шахслар томонидан тақдим қилинган товарлар, кўрсатилган хизматлар ва бажарилган ишлари учун тўловлар;

- ✚ Россия Федерацияси қонун ҳужжатларига мувофиқ ўз-ўзини бошқариш органлари томонидан аҳолига тўланадиган мажбурий тўловларни ўз ичига олган аҳолига трансфертлар;

- ✚ давлат хокимияти органлари томонидан қабул қилинган қарорлар натижасида пайдо бўлган қўшимча харажатларни компенсация қилиш учун бериладиган бюджет ажратмалари;

- ✚ бошқа даражадаги хокимият органларига давлатнинг алоҳида ваколатларини амалга ошириш учун берилган бюджет ажратмалари;

- ✚ чет эл давлатларига кредитлар;

✚ давлатнинг ташқи маблағларини жалб қилиш ҳисобига мамлакат ичидаги кредитлар ва заёмлар;

✚ бюджетдан ташқари фондларга, турли даражадаги бюджетларга бериладиган ссудалар, дотациялар, субвенциялар ва субсидиялар;

✚ ҳуқуқий шахсларга бериладиган кредитлар (жумладан, солиқ кредитлари, солиқ тўлашдаги имтиёзлар, тўлов мажбуриятлари);

✚ жисмоний ва ҳуқуқий шахсларга бериладиган субвенциялар ва субсидиялар;

✚ қарз мажбуриятларини ёпиш, жумладан, давлат ёки муниципал кафолатлар учун маблағлар.

Алоҳида айтиб ўтишимиз керакки, РФ Молия Вазирлигининг Федерал Ғазначилик органи бюджет ташкилотларини молиялаштиришда, бюджет кредитларини беришда, федерал мақсадли дастурларни молиявий таъминлашда, халқ хўжалигининг айрим тармоқларини қўллаб-қувватлаш мақсадида субсидиялар ажратишда Федерал Ғазначилик тизимининг иккинчи ва учинчи звеноларида бюджет харажатларининг барча таснифларини амалга ишлашини таъминлайди.

Бюджет даромадларини шакллантирадиган маблағлар тушумларининг манбалари давлатнинг ташқи ва ички қарзларини, шунингдек, маҳаллий бюджетлар учун батафсил кўрсатилиб тасдиқланган маблағ ажратмалари доирасида давлат бюджети маблағларини сарфлаш шакллари ўз ичига олади.

Даромад ва харажат қисмини шакллантириш тартиби халқаро андозаларга тўғри келади. Бу эса турли мамлакатлар бюджет тизимларини бир хиллаштириб боришнинг зарурий элементи бўлиб, молиявий масалалар бўйича халқаро музокараларни анча енгиллаштириш имконини беради. Давлат молиясидан мақсадли тарзда, оқилона, самарали фойдаланиш ҳар қандай мамлакат бюджетлари ижросининг зарурий кўрсаткичи ҳисобланади. Бюджет ижроси солиқ тўловчиларнинг ҳам, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларининг ҳам доимий диққат-эътиборида туради.

Бизнинг фикримизча, ғазначиликни ягона ҳисобрақамини жорий этиш-Давлат бюджетини ғазначилик ижросидаги даромадларни бошқаришнинг асосий тамойилларидан бирини амалга ошириш натижасидир. Шунингдек, турли даражаги бюджетларни тушумини ҳамда бюджет ва мақсадли жамғармаларнинг маблағларини оптимал ишлатилишини комплекс назоратини амалга оширишни таъминлаш имкониятини яратилишидир.

3.4 Давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш манбаларининг таснифи

Биз биламики, Давлат бюджети-давлат бюджети даромадлари билан харажатларининг таркибий қисмидан иборат бўлган молиявий режадир.

Давлат бюджети тақчиллиги-давлат томонидан маълум ва муайян бир давр давомида, яъни бюджет йилида амалга оширилган харажатларнинг даромадлардан ортиб кетишидир.

Хукумат мамлакатнинг шароитларидан келиб чиққан ҳолда, бюджет сиёсатини олиб боради. Бундай сиёсат мамлакатни пул потенциали доирасида ҳукуматни молиявий ишларини аниқ дастурига эга бўлишини, бюджет тақчиллиги устидан назорат ўрнатилиши ва уни қоплаш манбалари қидиришни, жуда катта самара берадиган иқтисодий дастурларга бюджетдан маблағ ажратишни талаб этади.

Маълумки, бюджет жараёнида бюджет даромадлари ва харажатлари баланслаштирилади. Лекин шунга қарамадан мамлакатларда харажатларнинг даромадлардан ортиқ бўлади.

Давлат бюджети тақчиллигининг пайдо бўлишига сабаб, турли соҳаларни ривожлантиришда давлатнинг роли ўсганлиги, унинг иқтисодий ва ижтимоий вазифаларининг кенгайганлиги, ҳарбий харажатларнинг ва бошқарув харажатларининг кўпайганлигидир. Агар бюджет харажатлари оширилсаю, солиқ тушумлари кўпайтирилмаса, тақчилликнинг хронологик асосда ошишига сабаб бўлади. Амалий циклнинг кризис босқичларида такрор ишлаб чиқаришнинг пасайганлиги сабабли солиқ тушумлари миқдори камаяди. Бу вақтда давлат ўз харажатларини айниқса, ижтимоий харажатларни кўпайтиради, шунингдек, иқтисодиётнинг тармоқларини қўллаб-қувватлайди, давлат учун аҳамиятли тармоқларга инвестицияни сақлаб қолади.

Сифат жиҳатидан қараганда тақчилликнинг қуйидаги турлари мавжуд бўлади:

- тақчиллик давлатнинг кредит қўйилмалари иқтисодиётни ривожлантириш зарурияти юзасидан келиб чиқиши мумкин, бундай ҳолат иқтисодиётда кризис ҳолатини билдирмайди, балки давлатни иқтисодий конюктурасини тартибга солиш, прогрессив одимланишини таъминлашга қаратилган ҳаракатидан келиб чиқади;

- тақчиллик фавқулодда ҳолатлар натижасида келиб чиқиши мумкин. Бундай ҳолатларда бюджетдаги захиралар етарли бўлмайди ва ортиқча маблағлар манбасига эҳтиёж туғилади;

- тақчиллик кризис ҳолатидан келиб чиқади, бунда иқтисодий пароканда, молия-кредит алоқалари самарасиз, ҳукумат мамлакатдаги молиявий ҳолатни ўз назарати остига ололмайди.

Айрим мутахассисларнинг фикрича, бюджет тақчиллиги давлат молиясининг чуқур баланслантиришмасликнинг давомидир, пул муомаласи соҳасидаги жиддий ларзаларнинг сабаби бўлиши мумкин.

Гап шундаки, давлат молиявий ресурсларини қайси манбалар

ҳисобидан қоплаши бутун иқтисодиётнинг фаолият кўрсатиши ва пул муомаласи учун катта аҳамиятга эгадир. Инфляцияга қарши тадбирларнинг мураккаблиги шундаки, уларни амалга ошириш давлат харажатларини қисқартиришни, кредитни қимматлашишини ва пул массасини қисқаришини талаб этади. Бу эса ялпи талабнинг қисқаришига, капитал қўйилмаларнинг камайишига, иш фаолиятнинг тушиб кетишига ва ишсизликнинг кўпайишига олиб келади. «Харажатларнинг даромадлардан ортиқ бўлишидан фаол бюджет тақчиллик пайдо бўлади, давлатнинг даромадларининг қисқариши натижасида иқтисодий фаоллиги тушиб кетганда пайдо бўладиган тақчиллик сушт тақчиллик бўлади»²⁶.

Шундай қилиб, бюджет тақчиллиги муаммоси наинки, пул муомаласининг мураккаб комплексли масалаларига балки, бюджет сиёсати, давлатнинг иқтисодиётга, шунингдек, ижтимоий соҳа жараёнларига самарали таъсир этишига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади.

Адабиётларда кўрсатилишича, социалистик мамлакатлар учун уларнинг иқтисоди режа асосида ривожланишидан келиб чиққан ҳолда, бюджет тақчиллиги уларга ёд деб тушунтирилар эди. Шунга қарамасдан собиқ иттифоқ бюджети ҳар йили тақчиллик билан якунланди, тақчиллик аҳоли жамғармасидан, ҳаётни узоқ муддатга суғурталаш бадалларидан, давлат ички заёмларидан қопланар эди. Бу ҳолат мавжуд ресурсларни қайта тақсимлашни моддий молиявий нобаланслаштиришни кучайтирмаган бўлса ҳам, давлат қарзларини кўпайишига олиб келди. Совет Иттифоқида 1989 йилда давлат бюджети тақчиллиги 45,5 млрд. руб. ташкил этди, бу молия тизимини бузилишидан дарак беради.

Давлат бюджети тақчиллигининг келиб чиқиш сабаби, аввало 12-беш йиллик режасини кўрсатмасига биноан мамлакат мавжуд потенциалини ҳисобга олмай иқтисодий ўсишни тезлатиш концепциясидир. Бир вақтнинг ўзида ижтимоий соҳанинг ривожланиши жуда орқада қолиши, давлат сиёсатини барқарорлаштириш ва жамият ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва ижтимоий-маданий эҳтиёжлар харажатларини кўпайтиришни талаб этади. Бу ўсиш мамлакат ташқи иқтисодий операцияларидан даромаднинг камайиши, хом-ашё ресурсларига жаҳон баҳосини пасайиб кетиши, вино ичимликларидан келадиган айланма солиқни тушиб кетиши бюджет камомадини кўпайтириб юборди. Даромаддан ошиб кетган харажатларни давлат банки кредити томонидан молиялаштириш, моддий манбалар билан таъминланмаган иқтисоднинг тўлов қобилиятларини ва эҳтиёжларини кескин ошириб юборди, бу эса халқ хўжалигида инфляция жараёнини келтириб чиқарди.

Бюджет тақчиллигининг мавжудлиги узоқ йиллар давомида мамлакатимиз иқтисодиётидаги ва жамиятимиздаги салбий ходиса ва жараёнлар ифодасидир. Улар бирданига пайдо бўлиб қолмай, узоқ даврлар

---

²⁶ Беганов В. С. и др. Финансовая политика, налоги и налогообложение Т.: Мир экономики и права. 1998. 25 с.

мобайнида вужудга келди ва оқибат натижасида иқтисодиётимизга катта таъсир кўрсатди. Булар ўз навбатида давлат бюджети ва пул муомаласида ўз ифодасини топди. Бюджет тақчиллиги инфляция жараёнини кучайганлигини, савдо шохобчаларида аксарият маҳсулотларнинг камайиб кетганлигини, моддий бойлик ишлаб чиқариш ва ижтимоий-маданий жабҳаларда таъминот муаммоларининг кучайганлигини ҳам билдиради. Бир сўз билан айтганда, бюджет тақчиллиги жамиятнинг ижтимоий ривожланиши йўлидаги улкан тўсиқдир. Бюджет тақчиллиги иқтисодиётнинг баланслаштирилмаслиги, хўжалик юритишнинг экстенсив усули, ўзгалар ҳисобига яшаш, иқтисодиётнинг дотацион характердалиги, суств (пассив) молия сиёсатининг натижасидир.

Республикада ўтказилаётган ислохотларнинг биринчи босқичида бюджет сиёсати иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий қайта қуриш шароитларида давлат томонидан барча зарур харажатларни амалга ошириш учун даромадларни таъминлаши зарур эди. 1995 йилда бюджет ислохотлари давомида бюджет сиёсатида янги йўналишлар ишлаб чиқилди, улар жамланма бюджетни тузишда амалга оширила бошлади. Шу даврда давлат бюджетининг даромад ва харажат қисмларини қайта кўриб чиқилди, бюджет қонунчилиги ишлаб чиқилди. Пул ислохоти миллий валюта-сўмни муомаллага киритиш, пул муомаласини тартибга солиш, пул-кредит сиёсатини мустақамлаш бюджетнинг баланслилиги вазифаларини ҳал қилишга имконият яратди.

Давлат бюджети тақчиллигини маълум даражада камайитириш сиёсатини олиб борилиши, харажатларда маблағларни тежамкорликка риоя этиш билан даромадларни бюджетга ўз вақтида тушириш сиёсати 1995 йилги бюджет ижросида яхши натижалар берди. Бюджет сиёсатининг асосий йўналиши ва долзарб муаммоларидан бири, бюджет тақчиллигини маълум нисбатда ушлаб туриш, уни тартибга солиш усуллари ривожлантириш деб аниқланди. Бунда ҳал этиладиган устивор масалалар сифатида қуйидагилар белгиланди:

- ◆ давлат бюджети маблағларини сарфлашда самарали ва мақсадга мувофиқ ишлатишга эътибор бериш ва иқтисодий тежамкорлик устидан назорат ўрнатиш;

- ◆ баҳоларни ўсишидан аҳолини ҳимоя қилиш ва кам таъминланган аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш;

- ◆ моддий ишлаб чиқариш тармоқларини қайтмас бюджет молиялаштирилишидан воз кечиш, кредит ва инвестиция сиёсатини олиб бориш орқали иқтисодиётнинг энг керакли соҳаларини, жумладан, агросаноат ва турар жой соҳаларини ривожлантириш ва бюджетдан имтиёзли кредит бериш;

- ◆ иқтисодиётни таркибий қайта қуриш билан боғлиқ қўшимча харажатлар заруриятини ҳисобга олиш ва ижтимоий дастурларни молиялаштиришни кўриб чиқиш;

◆ солиқсиз бадалларни кўпайтириш ва кўп даромадли солиқ тўловчиларга мос солиқ тизимини такомиллаштириш;

◆ республика ва ҳудудлар ўртасида бюджет муносабатлари ислохотларини ўтказиш ва даромад ва харажатларни тақсимлашда маҳаллий бюджетлар ҳиссасини кўпайтиришга ҳаракат қилишдан иборат.

Юқоридаги амалга оширилган тадбирлар ва олиб борилган бюджет сиёсати мамлакат мустақиллигининг биринчи йилларига тўғри келди. Президентимиз И.А. Каримов ислохотларнинг иккинчи босқичида ҳам бюджет сиёсатининг энг муҳим вазифаси иқтисодиётни бюджет тақчиллигини чеклаш ҳисобига барқарорлаштириш вазифаларини ҳал этиш зарурлигини ўзининг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» асарида таъкидлаб ўтди. Яъни ижтимоий фаолиятни ривожлантириш учун зарур бўлган маблағларни ажратиш ва тақчиллик ўртасида энг қулай бўлган мутаносибликни ўрнатиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Бу зарур бўлган мутаносиблик албатта, истеъмол ва иқтисодиётни қайта қуриш харажатларинигина қисқартириш эвазига бўлиши ҳақиқатга мутлақо зиддир. Чунки у иқтисодиёт ислохотларини чўзилиб кетишига олиб келади. Бюджетдаги тақчилликка фақат иқтисодиётни молиявий соғломлаштириш бўйича амалга ошириладиган катта тадбирлар орқали барҳам бериш, яъни етиштирилган хом ашё ва материалларни шу ернинг ўзида тугал қайта ишлаб, тайёр маҳсулотга айлантиришни йўлга қўйиш орқали эришиш мумкин.

Бюджет тақчиллигининг вужудга келишига ҳар хил омиллар таъсир қилади, булардан асосийлари қуйидагилар ҳисобланади:

◆ ялпи ички маҳсулотнинг ўсишига эришмасдан, ижтимоий-маданий тадбирларни молиялаштиришни ошириш;

◆ ишлаб чиқаришга узоқ муддатли марказлашган қўйилмаларни бюджет ҳисобидан молиялаштириш;

◆ ҳарбий харажатларни меъёридан ошириш.

Бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган бюджет сиёсатининг асосий йўналишлардан бюджет тақчиллигини маълум нисбатда ушлаб туриш ва уни тартибга солиш, бюджет маблағларидан сарфлашда мақсадли, самарали ва оқилона ишлатишга риоя этиш билан бирга даромадларни ўз вақтида ва тўлиқ туширишдир.

Зеро, бюджет тақчиллиги муаммоси наинки, пул муомаласининг мураккаб комплексли масалаларига балки, бюджет сиёсати, давлатнинг иқтисодиётга, шунингдек, ижтимоий соҳа жараёнларига самарали таъсир этишига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги Қонуннинг 10-моддасида таъкидланганидек, давлат бюджети тақчиллигини молиялаштиришнинг ички ва ташқи манбалари бўйича гуруҳлашдан иборат бўлади.

**Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети тақчиллигини
молиялаштириш манбалари**

Бўлим	Банд	Молиялаштиришнинг манбалари
50	0	Молиялаштиришнинг ички манбалари
	1	Давлат қимматли қоғозларини жойлаштиришдан тушган маблағлар
	2	Марказий Банк кредитлари
	3	Давлат мулкни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқаришдан маблағлар
	4	Республикаси бюджети маблағлари қолдиғи
	5	Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағлари қолдиғи
	6	Иш билан таъминлашга кўмаклашиш жамғармаси маблағлари қолдиғи
	7	Йўл жамғармаси маблағлари қолдиғи
	8	Давлат мулки кўмитасининг махсус ҳисобрақам маблағлари
	9	Бошқа ички манбалардан маблағ жалб қилиш
	0	Молиялаштиришнинг ташқи манбалари
	1	Давлат қимматли қоғозларни жойлаштиришдан тушган маблағлар
	2	Халқаро молия институтларнинг, ташкилотларнинг кредитлари
	3	Хорижий давлатлар кредитлари
	4	Бошқа ташқи манбалардан маблағ жалб қилиш

Манба. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2001 йил 15 октябрдаги 112-сон буйруғи.

Маълумки, биз собиқ иттифоқ даврида, капиталистик мамлакатлар бюджетидаги тақчилликни барқарорсиз иқтисодиёт деб талқин қилар эдик, лекин дунёда ҳеч бир давлат йўқдирки, у ёки бу даврда бюджет тақчиллиги билан тўқнаш келмасин. Умуман олганда бюджет тақчиллиги объектив нарса ва уни ўз вақтида молиялаштириш зарур, аммо, тўғри келган услуб билан эмас балки, андозали ва самарали усуллар билан молиялаштирилади.

Бюджет тақчиллиги инфляция жараёнини кучайганлигини, савдо шохобчаларида аксарият маҳсулотларнинг камайиб кетганлигини, моддий бойлик ишлаб чиқариш ва ижтимоий-маданий жабҳаларда таъминот муаммоларининг кучайганлигини ҳам билдиради. Бир сўз билан айтганда, бюджет тақчиллиги жамиятнинг ижтимоий ривожланиши йўлидаги улкан тўсиқдир. Бюджет тақчиллиги иқтисодиётнинг баланслаштирилмаслиги, хўжалик юритишнинг экстенсив усули, ўзгалар ҳисобига яшаш, иқтисодиётнинг дотацион характердалиги ва пассив молия сиёсатининг натижасидир. Шу муносабат билан ҳозирги даврда

бюджетни тартибга солиш масаласи ҳар қандай ҳукуматнинг олдида турувчи марказий муаммолардан бирига айланди.

Ҳозирги пайтда бюджет тақчиллигини бошқаришда қуйидаги талабларга эътибор бериш лозим:

- миллий валюта барқарорлигини бошқаришда аниқ дастурларни ишлаб чиқиш лозим;

- бюджет тақчиллигини қоплашнинг самарали йўллари кидириб топиш;

- давлат бюджети ҳисобидан тармоқлар иқтисодиётини молиялаштиришни қисқартириш;

- ҳарбий харажатларга оқилона маблағ сарфлаш;

Давлат бюджети тақчиллигига тааллуқли концепциялар бу тақчиллик ривожланиши билан боғлиқ асосий тамойил ва анъаналар, шунингдек, уларни тартибга солиш, молиялаштириш манбалари билан таъминлаш орқали кўрилган чора-тадбирлардир. Бу муаммони ҳал қилиш бўйича жаҳонда бир-бирига зид бўлган бир қанча концепциялар мавжуд. Масалан, давлат бюджетини шакллантириш борасида тўпланган тажриба уни тартибга солишга қаратилган сиёсатни ишлаб чиқиш борасида иқтисодий назарияда учта концепция борлигини кўрсатди.

Ҳозирги кунда давлат бюджетини тартибга солиш масаласи давлатнинг иқтисодиёт соҳасидаги фаолиятининг муаммоли ва долзарб масалаларидан ҳисобланади. Бюджет тақчиллигини қоплашнинг асосий манбаларини топишимиз керак бўлади.

Ўзбекистон шароитида бюджет тақчиллигини камайтириш иқтисодиётда мутаносибликни таъминлаши муҳим омили ҳисобланади. Бунинг учун эса бошқарув харажатларини қисқартириш, дотацияларнинг ҳар хил турларини ва нархларини қоплаш учун маблағ ажратилиши тугатиш, ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришга марказлаштирилган тарзда маблағ ажратишни чеклаш, бюджет харажатларини кескин ўсишини чегаралаб қўйиш сиёсати олиб борилмоқда.

Бизнинг фикримизча, ғазначиликда эркин маблағларни самарали бошқаришни амалга ошириш учун, республика молия бозорларида ғазначилик хизмати турларини кенгайтириш лозим. Давлат бюджетини эркин маблағларини банк активларига ва ва бошқа депозитларга қўйиш ички кредит олувчиларни рағбатлантиради, бунинг натижасида Давлат бюджети даромадлари қўшимча равишда ўсади деб ўйлаймиз.

Таянч сўз ва иборалар

Бюджет таснифи, бюджет даромадлари таснифи, бюджет харажатлари таснифи, бюджет тақчиллиги таснифи, эгри ва тўғри солиқлар, бевосита ва билвосита солиқлар.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар

1. Бюджет таснифининг асосий тамойилларини айтинг.
2. Солиқларнинг асосий функциялари нималардан иборат?
3. Бюджет таснифини иқтисодий моҳиятини изоҳланг.
4. Давлат бюджети даромадлари қандай таснифланади?
5. Давлат бюджети харажатлари қандай таснифланади?
6. Давлат бюджети харажатларини молиялаштиришнинг янги тартиби қандай тузилган?
7. Давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш манбалари нималардан иборат?

4-Боб. Давлат бюджетини бошқаришда ғазначиликнинг аҳамияти

4.1 Давлат молияси таркибида бюджетнинг ўрни

Ўзбекистон учун ўз миллий суверенитети ва давлат мустақиллигини қўлга киритган дастлабки кунлариданоқ иқтисодий мустақилликка эришиш, айниқса, иқтисодий соҳада ўзимизга хос йўлни, ички ва ташқи сиёсатни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш энг муҳим вазифа саналди. Ушбу вазифанинг тўғри бажарила бориши натижасида, иқтисодий ислохатлар рўёбга чиқа бориш билан бирга, Ўзбекистоннинг бошқарув, молия, кредит тизимлари ҳам шакллана бошлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 1992 йил 8 декабрда қабул қилиниши билан мамлакатимиз молия сиёсатининг ҳуқуқий асослари белгилаб берилди, молия ва молиявий тизимлар ривожининг йўналиши кўрсатиб берилди. Молия, бюджет ва пул-кредит соҳасида амалга ошириб келинаётган изчил ва оқилона сиёсат ёрдамида мамлакатимизда мукамал молия-кредит тизимлари яратилди.

Маълумки, ҳар қандай давлатнинг молиявий фаолияти, энг аввало, давлат бюджетини шакллантириш, унинг ижро этилишини таъминлаш, солиқ сиёсатини амалга ошириш, банк-кредит тизимларини самарали ишлатиш, пул муомаласи барқарорлигига эришиш каби соҳаларни қамраб олади.

Турли мамлакатларда иқтисодий ва молиявий муносабатларнинг янада ривожланиши улардан сиёсий мақсадларда фойдаланиш, солиқ, бож, кредит каби воситалар ёрдамида ички ва ташқи сиёсатда муайян ютуқларга эришиш имконини яратди. Бундай шароитда давлатнинг молиявий тизимни вужудга келтириш, уларнинг бир маромда ишлашини таъминловчи қонунларни яратиш, жамият молиявий фаолият тамоилларини ишлаб чиқиш масалалари долзарб муаммолардан бўлиб қолади. Республикамизда ҳам мустақилликка эришилгандан кейин, ушбу йўналишларда туб ислохотлар амалга оширила бошланди.

Энг, аввало, бу соҳада Ўзбекистоннинг ўз миллий қонунчилиги яратилганлиги, ўз миллий пул бирлигимиз сўмнинг муомалага киритилганлиги, солиқ қонунларининг такомиллаштирилганлиги ва солиқ органлари тизими яратилганлиги, банклар ва банк фаолияти ҳамда молия тизимларида туб ўзгаришлар содир бўлганлигини қайд этмоқ керак. Ўзбекистон Республикасида кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш асосида, хусусийлаштиришни авж олдириш ҳамда кичик ва ўрта бизнес ҳамда тадбиркорликни ривожлантириш асосида, бозор иқтисодиётини барпо этишда, ҳуқуқий фуқаролик жамиятини қуришда молия ва молиявий муносабатлар муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасида молиявий муносабатлар орқали давлат бюджетининг ижро этилиши, молиявий тизим таркибига қирувчи давлат органлари фаолиятининг бир маромда бўлиши, иқтисодиёт тармоқларининг, ижтимоий соҳаларни-фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот ва бошқа йўналишларини молиявий маблағ билан таъминлаш амалга оширилади.

Ҳар қандай давлатнинг бюджет тузилиши унинг давлат ва маъмурий ҳудудий тузилишига кўра белгиланади. Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети ҳар йили ишлаб чиқилади ва тасдиқланади ҳамда 1 январдан 31 декабргача амал қилади. Ўзбекистон Республикасининг бюджет тузилиши тушунчаси деганда, бюджет тизимларини ташкил этиш ва унинг тузилиш қоидалари кўзда тутилади.

Қуйидаги жадвалда 2004-2005 йил Давлат бюджетининг даромадлари ва харажатлари берилган.

Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг молиявий базаси - давлат бюджети бўлган муҳим давлат дастурига “Давлатнинг инвестиция дастури», «Қишлоқ инфратизимини ривожлантириш дастури», “Сиҳат-саломатлик йили дастури» ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ҳам киради. 2005 йилги бюджет тузиш вақтида, биринчи навбатда, республиканинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг устувор йўналишлари ҳисобга олинди.

Маълумки, иқтисодиёт бозор муносабатларига ўтиши билан бюджетнинг даромад тушумларини солиқлар ва солиққа кирмайдиган тўловлар ёрдамида сафарбар қилишга эҳтиёж туғилди, давлатнинг корхоналар, ташкилотлар, аҳоли билан бюджетни шакллантириш пайтидаги ўзаро муносабатлари иқтисодий қонунлар асосида изга солина бошланди.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети даромадлари

Кўрсаткичлар	2003йил		2004 йил		2005йил	
	Жами даромадга нисбатан	ЯИМ га нисбатан	Жами даромадга нисбатан	ЯИМ га нисбатан	Жами даромадга нисбатан	ЯИМ га нисбатан
Ялпи ички маҳсулот	х	100.0	х	100.0	Х	100.0
Давлат бюджети даромадлари	100.0	24.2	100.0	21.2	100.0	21.9
1. Бевосита солиқлар	26.3	6.4	27.2	5.8	26.1	5.7
1.1 Юридик шахслардан олинадиган даромад солиғи	7.4	1.8	7.0	1.5	6.3	1.4
1.2 Савдо ва умумий овқатланиш корхоналаридан олинадиган ялпи даромад солиғи	3.0	0.7	2.9	0.6	2.0	0.4
1.3 Кичик корхоналардан ундириладиган ягона солиқ	2.3	0.5	3.3	0.7	2.4	0.5
1.4 Жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи	12.3	3.0	12.7	2.7	14.1	3.1
1.5 Тадбиркорлик фаолияти билан шуг. юрид. ва жис. шахслар даромадидан олин. қатъий бел. солиқ	1.3	0.3	1.4	0.3	1.3	0.3

2. Билвосита солиқлар	57.8	14.0	58.5	12.4	49.2	10.8
2.1 Қўшилган қиймат солиғи	22.9	5.5	23.1	4.9	22.6	5.0
2.2 Акциз солиғи	29.6	7.2	28.7	6.1	21.0	4.6
2.3. Божхона божлари	1.7	0.4	2.3	0.5	2.0	0.4
2.4. Ягона божхона тўлови	1.9	0.5	2.6	0.6	1.7	0.4
2.5 Жисмоний шахслар томонидан исътемоЛ қилинган бензин, дизель, солиқ	1.6	0.4	1.8	0.4	1.9	0.4
3. Ресурс тўловлари ва мулк солиғи	9.5	2.3	9.9	2.1	19.0	4.2
3.1 Мулк солиғи	3.1	0.7	2.8	0.6	3.3	0.7
3.2 Ер солиғи	2.2	0.5	2.9	0.6	2.6	0.6
3.3 Ер ости бойлик-ларидан фойдаланганлик учун учун солиқ	1.3	0.3	1.7	0.3	10.0	2.2
3.4 Сув ресурсларидан фой. учун солиқ	0.4	0.1	0.5	0.1	0.1	0.1
3.5 Экология солиғи	2.6	0.6	2.1	0.4	3.0	0.6
4. Ижтимоий Инфра. ривож. иш ва ва ободон. учун солиқ	1.7	0.4	1.7	0.4	1.6	0.3
5. Бошқа даромадлар	4.6	1.1	2.6	0.6	4.1	0.9

Манба. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳисобот маълумотлари

**Ўзбекистон Республикаси 2004-2005 йилги Давлат бюджетининг
харажатлари таркиби**
(% ҳисобида)

Давлат бюджети харажатлари	2004 йил	2005 йил
1. Ижтимоий-маданий соҳа харажатлари	40,3	47,6
- таълим	28,1	28,6
- маданият, фан ва оммавий ахборот воситалари	2,3	7,1
- соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбия	9,8	11,8
- ижтимоий таъминот	0,1	0,1
2. Аҳолини ижтимоий ҳимоя харажатлари	7,5	7,4
- аҳоли учун ижтимоий аҳамиятга эга бўлган хизматларни баҳолари ўртасидаги фарқни бюджет. қоплаш	1,6	0,4
- болали оилаларга нафақалар ва кам таъминланган оилаларга моддий ёрдам	5,9	7,0
3. Иқтисодиёт харажатлари	8,9	12,5
4. Марказлашган давлат капитал қўйилмаларни молиялаштириш харажатлари	14,3	10,0
5. Давлат ҳокимияти, давлат бошқарув органлари, суд органларини сақлаш харажатлари	2,5	3,5
6. Вазирлар Маҳкамасининг резерв фонди	1,1	0,5
7. Бошқа харажатлар	25,7	18,5
8. Жами харажатлар	100,0	100,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги 610-сон «Ўзбекистон Республикаси 2005 йил Давлат бюджетининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ва параметрлари тўғриси» даги Қарори

Машҳур шотланд иқтисодчиси Адам Смит «Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари ҳақида тадқиқот» асарида молиянинг давлат ва жамият ҳаётидаги юксак аҳамиятини кўрсатиб берган. Жамиятни идора қилишда давлат муҳим ўрин тутган бугунги кунда молия ва молиявий муносабатлар тарихий тараққиётнинг энг муҳим омилларидан бирига айланди.

Давлат молия ёрдамида ишлаб чиқаришни ривожлантиришни, фан-техника тараққиётини, ижтимоий эҳтиёжни қондириш масалаларини, давлат ва жамият хавфсизлигини таъминлаш соҳаларини самарали

тартибга солади. Шу йўл билан давлат жамиятнинг кам таъминланган ва ёрдамга мухтож бўлган қатламларнинг ижтимоий жихатидан ҳимояланишларини таъминлайди, иқтисодиётнинг устувор йўналишларини тезроқ ривожлантириш чораларини кўради.

Америкалик иқтисодчи М. Ключо фикрига кўра, давлат солиқлардан ва трансферт тўловларидан фойдаланиш йўли билан жамият миллий даромадини камбағаллар фойдасига қайта тақсимлаш имконига эга бўлади. Немис олими А. Вагнер фикрига кўра, мамлакатнинг бойлигини ва даромадларини адолатли тақсимлашда давлат молиясидан фойдаланиш мумкин бўлса, инглиз олими Д. С. Милль мамлакатдаги ижтимоий зиддиятларни юмшатиш мақсадида даромадларни тақсимлаш соҳасига ўзгартиришлар киритиш кераклиги тўғрисидаги таклиф билан чиқди. Мамлакатда пул воситасида такрор ишлаб чиқаришнинг бир босқичидан бошқа босқичга ўтилади ҳамда маълум бир мақсадга қаратилган ижтимоий жамғармалар вужудга келади. Бу жамғармалар ўз навбатида такрор ишлаб чиқаришнинг узлуксиз давом этишини ва унинг кенгайтирилишини таъминлайди. Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида турли пул маблағлари жамғармаларини ташкил этиш ва фойдаланиш каби объектив зарурият давлат молиясининг пайдо бўлишига олиб келди. Биз ишлаб чиқариш ҳақида фикр билдирганимизда, ҳар қандай иқтисодий ва ижтимоий самара келтирадиган қонуний фаолиятни назарда тутамиз. Фойда, даромад каби самаралар молияни асосий тақсимлаш объектлари ҳисобланади.

Молия категориясининг моддий асосини давлат молия ресурслари ташкил этади ва бу ресурслар доимо ўсиб боради. Давлат билан корхоналар ўртасидаги молиявий муносабатлар шу корхоналардан бюджетга тушадиган тўловлар ва солиқлар кўринишида ёки давлатнинг бюджет ташкилотлари фондига маблағлар ажратиш йўли билан рўёбга чиқади.

Айтмоқчимизки, давлат билан ташкилотлар ўртасидаги молиявий муносабатлар икки томонлама асосда бўлиши, яъни бюджетдан маблағ ажратиш, солиққа тортиш тизими билан уйғунлашиши мумкин. Давлат билан аҳоли ўртасидаги молиявий муносабатлар, аввало, ижтимоий исътемомол фондларидан турли тўловлар ва имтиёзлар олиш муносабати билан юзага келади. Албатта, бу хилдаги муносабатлар жамият тараққиётининг турли босқичларида аниқ вазиятларга, бошқариш усулларига ва хўжалик юритишнинг мақсад ва вазифаларига қараб ўзгариб туради, бу ҳол молия, бюджет сиёсатида ўз аксини топади.

Давлат молиясининг моҳияти ижтимоий тизим характери билан, жамиятдаги ишлаб чиқариш муносабатлари табиати билан, давлатнинг вазифалари билан белгиланади. Шу билан бирга такрор ишлаб чиқаришнинг нисбатларини тўғри белгилашда, ижтимоий ишлаб чиқаришни бошқаришда, ялпи ижтимоий маҳсулот, миллий даромадни тақсимлашда ва қайта тақсимлашда давлат молиясидан муҳим дастак сифатида фойдаланилади. Демак, молия умумиқтисодий категория

ҳисобланади, ялпи ички маҳсулотнинг қийматини тақсимлайди ва қайта тақсимлайди, натижада, давлат ихтиёрида марказлашлаган пул жамғармалари, хўжалик субъектлари ихтиёрида эса марказлашмаган пул жамғармаларини шакллантиради ва улардан самарали фойдаланишга хизмат қилади. Ушбу иқтисодий таърифдан келиб чиқиб, марказлашган ва марказлашмаган жамғармаларнинг ўрни, хусусиятлари ва жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ролини кўрсатиб ўтиш, бу борада давлат бюджетига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, давлат бир қатор ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазифаларни бажариши учун унинг ихтиёрида пул маблағлари бўлиши шарт ва унга давлат молияси орқали эришилади. Давлат молияси миллий даромад ва миллий бойлик қийматининг бир қисмини давлат, унга қарашли корхона, ташкилотларнинг пул фондига айлантириб, уларнинг иқтисодий ўсишини таъминлаш, жамият аъзолари умумий эҳтиёжини қондириш, мамлакатни идора қилиш учун тақсимлаш ва ишлатиш борасидаги муносабатлар йиғиндисидир.

Хулоса қилиб айтганда, молия бу ҳамиша пул муносабатлари ҳисобланади. Ушбу муносабатларда иштирок этадиган томонлардан бири, албатта, давлат, маҳаллий ҳокимият ёки унинг ваколатли органи бўлиши шарт. Давлат молияси молия тизимининг асосий қисмини ташкил этади, унинг асосий бўғини эса давлат бюджетидир.

Давлат молияси давлат бюджети, давлатнинг мақсадли жамғармалари, давлат кредити ва корхоналар молиясидан иборат. Агар давлатга қарашли корхона молияси микромолияни ташкил этса, давлат бюджети, давлатнинг мақсадли жамғармалари, давлат кредити макромолияни ташкил этади. Давлат бюджети даромадлар ва харажатларнинг яхлитлигидан иборат. Давлат даромадлари бу миллий даромадни ва бойликни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида унинг давлатга теккан қисмидир. У бевосита давлат ихтиёридаги ва давлат корхоналари қўлидаги даромаддан иборат бўлади.

Давлат бюджети давлатнинг пул даромадлари ва харажатлари, шунингдек, умумдавлат пул маблағларини ташкил қилиш ва ундан фойдаланишни кўзда тутувчи бош молия режасидир. Давлат бюджети молия тизимининг энг асосий бўлагидир. Мамлакат иқтисодиётини маълум мақсадда ривожлантириш, турли марказлашган ва марказлашмаган жамғармаларни ва, аввало, умумдавлат пул маблағлари жамғармаларни-давлат бюджетини тузиш йўли билан таъминланади. Айтиш мумкинки, давлат бюджети мамлакат молия тизимининг марказий бўғинидир.

Давлат бюджети иқтисодий тушунчаси, умумжамят миқёсида марказлашган ва давлат иштирокида тўпланадиган ва сарфланадиган молиявий ресурсларни англатади.

Давлат ўз вазифаларини бажариш жараёнида бир қатор харажатлар қилиши зарур. Бу харажатлар, энг аввало, мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш учун турли тармоқларга инвестиция қилиш учун

мўлжалланган, аҳолининг турмуш даражасини кўтаришга қаратилган, ижтимоий вазифаларни бажаришга ажратилган, давлатни бошқариш, мудофаани таъминлаш каби аниқ мақсадларга режалаштирилган харажатлардан иборат бўлади. Бу умумдавлат харажатлари бюджет орқали молиялаштирилади.

Шуни алоҳида айтиб ўтиш керакки, Давлат бюджетининг асосий вазифаси молиявий воситалар ёрдамида иқтисодий самарали ривожлантириш ва умумдавлат миқёсидаги ижтимоий вазифаларни ҳал қилиш учун шароит яратишдан иборатдир.

Турли мамлакатларда давлат бюджетини тузиш ва ундан фойдаланишнинг бир қанча умумий хусусиятлари бор. Шу билан бирга уларнинг ҳар бири, шунингдек, бир мамлакат доирасида жамиятни ривожлантиришнинг айрим босқичларида молиявий сиёсатнинг асосий қуроли бўлган давлат бюджети таркиби ва сарфланиш мазмуни билан фарқланади. Демак, республика молиявий аҳолининг кўзгуси давлат бюджетидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов давлат бюджети интизомига риоя қилиш-иқтисодий барқарорлаштиришнинг асосий омилларидан бири эканлигини ўзларининг «Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йўлида» асарида таъкидлаб ўтдилар. Давлат бюджети миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг бутун жараёнига хизмат қилади. Давлат бюджетда турли шаклларда тўпланган миллий даромад ишлаб чиқаришнинг турли секторлари ва бўлинмалари ўртасида, тармоқлар ва мамлакат ҳудудлари ўртасида қайта тақсимланади ҳамда жамиятда моддий ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаси пул билан таъминланади.

Шундай қилиб, миллий даромадни бюджет орқали қайта тақсимлаш натижасида таълим, фан, маданият, соғлиқни сақлаш ва бошқа ижтимоий соҳалар, мамлакат мудофаа ва бошқарув органлари эҳтиёжлари молиявий ресурслар билан таъминланади.

Ишлаб чиқариш соҳасини ривожлантиришга қилинадиган бюджет харажатларида корхоналарнинг фаолиятини пул билан таъминлаш ўрнига тармоқлараро йирик лойиҳалар, янги минтақаларни ўзлаштириш, транспорт шохобчаларини, алоқани ва ишлаб чиқариш инфраструктурасининг бошқа соҳаларини ривожлантиришга маблағ ажратиш ҳал қилувчи ўринни эгаллаб боради. Тегишли ҳудудда жойлашган корхоналардан олиннадиган маҳаллий ва умумдавлат солиқлари ҳамда даромадларнинг бир қисми қуйи звено бюджетларининг молиявий пойдеворини ташкил этади. Олинган маблағлар ҳудуднинг ижтимоий соҳасини, унинг ишлаб чиқариш иқтисодий қудратини ҳисобга олиб ривожлантириш учун сарфланади.

Ўзбекистон Республикасида 1995 йилдан бошлаб бюджетдан ташқари мақсадли фондлар шакллана бошлади. Бюджетдан ташқари мақсадли фондлар ҳам давлатнинг молиявий захираларини кўпайтириш ва улардан самарали ҳамда мақсадга мувофиқ фойдаланишга хизмат қилади.

Мамлакатда миллий даромадни қайта тақсимлаш жараёнида унинг бир қисми пул шаклида бюджетга тушади ва молиявий ресурсларнинг марказлашган жамғармасини ташкил этади. Давлат бюджети, унинг даромадлари ва харажатлари жамиятнинг иқтисодий категориялари билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки, Давлат бюджети жамиятда яратилган ижтимоий маҳсулот қийматининг тақсимлаш жараёнида ўзининг моддий шаклига эга бўлади.

Демоқчимизки, бюджет - бу молия тизимининг марказий бўғини ҳисобланади, у молиянинг бутун сифат кўрсаткичларини акс эттиради, шунинг учун молия тизимининг асоси сифатида давлат бюджетидан молиялаштириш механизмини такомиллаштиришни талаб этади.

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонуннинг 2000 йил 14 декабрда қабул қилиниши Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими тузилиши ва уни бошқариш асосларини ҳамда давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш тартибини ва давлат бюджетининг даромадларини шакллантириш ва унинг харажатларини амалга ошириш тамойилларини кўрсатиб берди.

«Давлат бюджети-давлат пул маблағларининг (шу жумладан, давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаштирилган жамғармаси бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдорлари назарда тутилади»²⁷.

Иқтисодчи Л.А. Дробозина бюджетнинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини қуйидагича таърифлайди: «ўзининг моддий мазмунига кўра давлат бюджети давлатнинг марказлаштирилган пул маблағлари фондиди шакллантириш ва ундан фойдаланишнинг алоҳида шаклидир. Давлат бюджети ўзининг ижтимоий-иқтисодий моҳиятига кўра-миллий даромадни тақсимлашнинг асосий куралидир»²⁸

Муаллиф бюджетнинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятига кўра берган таърифи айнан бозор иқтисодиёти шароитида миллий даромадни тақсимланишида ижтимоий характердаги ижтимоий соҳалар ва аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож кам таъминланган қатламни давлат томонидан қўллаб-қувватлашда, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг муҳим инструментларидан бири сифатидаги бюджетнинг мазмунига урғу беради.

Иқтисодчи В.Родионованинг сўзлари билан айтганда, бюджет муносабатлари - бу жамият иқтисодий тузилишининг ажралмас қисмидир, уни амал қилиши давлат томонидан унга тегишли функцияларни бажариши учун зарур моддий-молиявий базани шакллантириш билан объектив равишда аниқланади»²⁹.

²⁷ Ўзбекистон Республикаси Бюджет тизими тўғрисидаги қонуни. 3-модда. \\\ Халқ сўзи. 2000. 14 декабр.

²⁸ Дробозина Л. А. Общая теория финансов Учебник. М.: Банки и Биржи. Издательское объединение «ЮНИТИ», 1995 г.

²⁹ Радионова В. М. Финансы. Учебник, М.: Финансы и статистика, 1996 .

Бюджет - давлатнинг олдида турган мақсад ва вазифаларини молиявий таъминлашга мўлжалланган пул маблағлари фондини шакллантириш ва харажат қилиш шаклини акс эттиради.

Иқтисодчи Г.В.Поляк фикрларига кўра, «Давлат бюджетдан ўзининг фаолиятини бевосита молиявий таъминлашнинг инструменти сифатида ҳамда иқтисодий ва ижтимоий сиёсатни амалга оширишнинг муҳим элементи сифатида фойдаланади»³⁰.

Давлат бюджети орқали жамиятда яратилган ялпи ички маҳсулот қайта тақсимланади. Ялпи ички маҳсулотнинг қайта тақсимланиши жамиятдаги умумий эҳтиёжлар, таълим, соғлиқни сақлаш, мамлакатдаги иқтисодий ва сиёсий барқарорлик, аҳоли таркибида ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламни моддий жиҳатидан қўллаб-қувватлаш, тинчлик, чегаралар дахлсизлигини сақлаш ва фавқулодда ҳолатлар учун сақланадиган давлат захираларининг мавжуд бўлиши зарурияти туфайли келиб чиқади.

Албатта, ЯИМнинг пастроқ даражаси ўз навбатида ишлаб-чиқаришда қатнашувчилар даромадларининг нисбатан камайтиради, иқтисодиётни келгуси тараққиётини инвестициялаш имкониятларини қисқартиради, айниқса, аҳолининг кам таъминланган қатламларини иқтисодий аҳволига салбий таъсир кўрсатади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, социал соҳалар иқтисодиётнинг катта бир бўлаги бўлиб, жамият ва унинг аъзоларига номоддий хусусиятдаги хизмат кўрсатиш вазифасини амалга ошириш билан шуғулланади. Ижтимоий соҳалар бир қанча шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади. Жамият аъзоларини фаолияти учун зарур неъматлар тўплами меҳнат шароити, таълим, соғлиқни сақлаш, озиқ-овқат ва уй-жой сифати каби хилма-хил эҳтиёжларни ўз ичига олади.

Агарда илгари аҳолининг моддий таъминланганлигининг микдорий кўрсаткичларида-аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот ва миллий даромад, озиқ-овқат маҳсулотлари, турар жой истеъмолига эътибор берилган бўлса, ҳозирда биринчи ўринда, умр кўриш даражаси, болалар ўлими, ишсизлик даражаси, даромадлар тенгсизлиги, таълим даражаси, атроф-муҳитнинг ҳолати ва бошқа шу каби кўрсаткичлар муҳим аҳамиятга эга.

Жамиятнинг социал эҳтиёжлари деганимизда, энг аввало, биргаликда қондириладиган эҳтиёжларни тушунамиз, бу эҳтиёжларни қондириш учун молиявий маблағлар талаб этилади. Демак, бунинг учун зарур жамғармалар ташкил этиш керак.

Ишлаб чиқаришни эришилган даражада сақлаш ва кенгайтириш учун кадрлар зурур, кадрлар мутахассис бўлиши учун соғлом бўлишлари, етарли даражада билим олишлари керак. Бунинг учун етарли даражада таълим, маданият муассасалари зарур ва жисмоний тарбия ҳамда спорт тадбирларини кенгайтириб бориш керак. Шу билан бирга меҳнат қила

---

³⁰ Поляк Г.Б. Бюджетная система Российской Федерации .-М.: ЮНИТИ. 2001.

олмайдиган, ногирон, кўп болали оилалар ҳам ёрдам талаб этади. Жамият ўз истикболи учун фан-техника тараққиётини ҳам қўллаб-қувватлаши зарур. Бундан ташқари, ватанни ҳимоя қилиш, мамлакат ичкарисидаги қонунбузарликка йўл қўймаслик ва қатор бошқа эҳтиёжларни таъминлаш керак, уларни таъминлаш эса миллий даромадни қайта тақсимлаш асосида амалга оширилади. Миллий даромадни қайта тақсимлашда давлат бюджети асосий рол ўйнайди. Қайта тақсимлаш жараёнида биринчидан, корхоналар ва ташкилотлар, фуқаролардан олинган солиқ ва йиғимлар асосида марказлашган бюджет фонди ташкил этилади. Иккинчидан, шу даромадлар бюджетда кўзда тутилган эҳтиёжларни таъминлаш учун тақсимланади.

Шундай қилиб «бюджет давлатнинг иқтисодий-ижтимоий, маданий ҳаётни бошқариш, муҳофаази амалга ошириш ва бошқа тадбирлар учун марказлаштирилган пул маблағларини ташкил этиш ва ишлатиш жараёнида вужудга келган юридик ва жисмоний шахслар билан давлат ўртасида юз берадиган муносабатлар мажмуидир»³¹. Давлат бюджети асосий марказлаштирилган молиявий ресурслар жамғармаси сифатида ўзига хос ижтимоий аҳамият касб этади.

Қуйидаги жадвалда Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети даромадлари динамикасини кўришимиз мумкин.

7-жадвал

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети даромадларининг ўзгариши (фоизларда)

Кўрсаткичлар	2001 йил	2002 йил	2003 йил	2004 йил	2005 йил
Давлат бюджети даромадлари	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Бевосита даромадлар	36.0	25.9	26.3	27.2	26.1
Билвосита даромадлар	41.4	59.2	57.8	58.5	49.2
Ресурс солиқлари	14.5	9.3	9.5	10.0	19.0
Бошқа даромадлар	8.1	5.6	6.4	4.3	5.7

Манба. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари.

Давлат бюджетининг даромадлар қисмида (тўғри) бевосита солиқларнинг камайиши ва билвосита солиқларнинг ўсиши кузатилмоқда. Агар бевосита солиқларни (бу юридик шахсларнинг даромад солиғи ва жисмоний шахсларнинг даромад солиғи суммасини назарда тутамиз) қисми 2001 йилда 36 %дан 2002 йилда 25,9 %га тушган бўлса, 2004 йилда 27,2 %ни, 2005 йилда 26,1 %ни ташкил этган бўлса,

³¹ Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. Иккинчи китоб: Олий ўқув юртлари ва талабалари учун ўқув қўлланма. – Т.: Шарқ. 2003. -221б.

(эгри) билвосита солиқлар ҳажми 2001-2005 йилларда 41,4%дан 49,2 %га ўзгарган (-жадвал). Шунингдек, ЯИМга нисбатан тўғри солиқлар 2000 йилда 11,6% ни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2002 йилда 7,5 %гача камайган. Ўз навбатида ЯИМга нисбатан билвосита солиқларнинг камайиши бевосита солиқларнинг ЯИМга нисбатан ортишига олиб келган.

Республикамиз давлат бюджети даромадлари ўзгаришига назар ташлайдиган бўлсак, унинг таркибида муҳим салмоқни эгалловчи солиқларнинг миқдори ўсиб бораётганлигини кузатиш мумкин. Солиқларнинг миқдорий кўрсаткичининг ошиши икки омил давлат бюджети харажатларининг ошиши ва инфляция суръатига боғлиқ бўлади.

Юқорида таъкидланганидек, бюджет муносабатларининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, биринчидан у ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тақсимлаш босқичида вужудга келади, иккинчидан, марказлаштирилган молиявий ресурсларни шакллантириш ва ундан давлат манфаатлари юзасидан фойдаланишга йўналтирилади. Ўз-ўзидан маълумки, давлат манфаатлари эса бу ижтимоий манфаатлар ҳисобланади, бозор иқтисодиёти шароитида ижтимоий манфаатлар фақатгина давлатдагина ўз ифодасини топади.

Давлатнинг ижтимоий соҳани ривожлантиришга йўналтирилган харажатлари фақат ижтимоий эмас, балки иқтисодий аҳамиятга эга бўлади, жамиятнинг иқтисодий салоҳиятини оширишга ёрдам беради, чунки давлат амалга ошираётган, аҳолининг ҳамма қатламлари манфаатларига дахлдор бўлган иқтисодий фаолият натижалари ижтимоий соҳа орқали рўёбга чиқади. Инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан вазифанинг ижобий ҳал этилиши айнан ижтимоий-маданий соҳалар тараққиётига боғлиқдир. Шунинг назарда тутган ҳолда, ҳозирги кунда мамлакатимизда ижтимоий соҳаларда ислохотлар амалга оширилмоқда, албатта, улар молиявий таъминланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети харажатларида ижтимоий соҳа харажатларининг ўрнини ёритиб бериш учун қуйидаги жадвални келтирамиз.

**Давлат бюджети харажатларида ижтимоий соҳа
харажатларининг ўрни.**

№	Кўрсаткичлар	2002йил		2003йил		2004 йил	
		Миқдор и млн. сўм.	Тутган улуш и %	Миқдор и млн. сўм.	Тутган улуш и %	Миқдор и млн. сўм.	Тутган улуш и %
1	2	5	6	7	8	9	10
2	Давлат бюджети харажатлари	1925700 ,0	100,0	2492506 ,9	100,0	2743230 ,1	100,0
	Шу жумладан						
3	Ижтимоий- маданий тадбирлар	732440, 6	38,0	953649, 8	38,2	1116539 ,8	40,1
	Шундан						
4	Таълим харажатлари	491960, 8	25,5	645900, 0	25,9	753361, 2	27,6
5	Маданият, фан харажатлари	37939,8	2,0	53643,6	2,1	51291,5	1,9
7	Соғлиқни сақлаш ва спорт харажатлари	184782, 9	9,6	234062, 7	9,4	282213, 3	10,3
9	Ижтимоий таъминот харажатлари	17757,1	0,9	20043,5	0,8	10791,5	0,3

Манба. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, Давлат бюджети харажатлари 2002 йилда бу кўрсаткич 1925700,0 млн. сўмни ташкил этган бўлса, 2003 йили Давлат бюджети харажатлари режа бўйича 2492506,9 млн. сўм, 2004 йили 274323,0 млн. сўм қилиб белгиланган.

Шу жумладан, жами Давлат бюджети харажатларида жами

ижтимоий-маданий тадбир харажатларининг тутган улуши 2002 йил 38.0% ни ёки жамига нисбатан мутлақ суммаларда 732440,6 млн. сўмни ташкил этган, 2003 йилда бу кўрсаткич 953649,8 млн. сўмни ёки жамига нисбатан 38.0% ни ташкил этган бўлса, 2004 йили жами ижтимоий-маданий тадбирларни молиялаштириш учун Давлат бюджетидан 1116539,8 млн. сўм миқдорида ёки жамига нисбатан 40,0% миқдорида маблағлар ажратилган. Шундан, энг кўп маблағ асосан таълим соҳасини молиялаштиришга йўналтирилган бўлиб, маориф соҳасига 2002йилда 491960,8 млн. сўм маблағ ёки жами Давлат бюджетининг 25,5% миқдоридаги маблағи ажратилган бўлиб, 2003 йилда бу кўрсаткич 645900,0 млн. сўм ёки жами харажатларнинг 25,9% ни ташкил этган бўлса, 2004 йилда 753361,2 млн. сўм маблағ ёки жами Давлат бюджетининг 27,6% маблағи таълим соҳасига ажратилди.

Шундан, энг кўп маблағ асосан таълим соҳасини молиялаштиришга йўналтирилган бўлиб, маориф соҳасига 2002йилда 491960,8 млн. сўм маблағ ёки жами Давлат бюджетининг 25,5% миқдоридаги маблағи ажратилган бўлиб, 2003 йилда бу кўрсаткич 645900,0 млн. сўм ёки жами харажатларнинг 25,9% ни ташкил этган бўлса, 2004 йилда 753361,2 млн. сўм маблағ ёки жами Давлат бюджетининг 27,6% маблағи таълим соҳасига ажратилди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки, Давлат бюджетини шакллантиришдаги тамойил бюджетнинг ижтимоий йўналтириш хусусиятлари сақланиб қолди.

Бир томондан, бюджетнинг пайдо бўлиши давлатларнинг пайдо бўлиши билан бевосита боғлиқ бўлади, иккинчидан, айнан бозор иқтисодиёти шароитида жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий соҳалардаги давлат ислохотларини амалга оширишнинг асосий дастаги сифатида бюджетнинг сифат белгиларига аниқлик киритилади. Шунингдек, давлат бюджетининг орқали жамиятнинг ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнига таъсир қилишнинг молиявий дастакларига эга бўлинади. Давлат бюджетининг давлатнинг асосий молиявий режаси сифатида давлат ҳокимиятининг иқтисодий имкониятларини молиявий асосларини яратади.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг бюджет тизими Ўзбекистоннинг ҳозирги даврдаги иқтисодий-сиёсий шарт-шароитларига мос келадиган бозор иқтисодиёти муносабатлари асосида шаклланмоқда ва ривожланмоқда.

Давлат бюджетининг асосий сифати ҳаминша давлатнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий вазифалари билан белгиланганки, булар давлат бюджетининг даромадлар қисмига ҳам, харажатлар қисмига ҳам бевосита таъсир кўрсатади. Давлатнинг иқтисодий ва сиёсий барқарорлиги бюджет барқарорлигининг асосий шартидир.

Давлат бюджетининг таркиби ва ҳажми қуйидаги омилларга боғлиқ бўлади:

- мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланиш даражасига;
- корхоналар, ташкилотлар, ва муассасаларнинг хўжалик юритиш

усулларига;

➤ иқтисодий ва ижтимоий масалаларни ҳал этишда давлатнинг тутган ўрнига;

➤ иқтисодиётнинг устивор тармоқларни марказлашган молиявий ресурслар ҳисобидан таъминланиш даражасига боғлиқ бўлади.

Кейинги йилларда Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджетини ижтимоий-маданий тадбир харажатларининг улуши умумий харажатларнинг 40-50 фоизи даражасида барқарорлашди. Бу ҳол ижтимоий аҳамиятга молик тармоқларнинг ривожланиши ва аниқ мақсадга қаратилган ижтимоий тўловларни ошириш йўли билан аҳолининг муҳтож қатламлари ва гуруҳларини давлат томонидан қўллаб-қувватлашни таъминлайди. Ижтимоий соҳа харажатларининг 80% фоизи ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш харажатларининг 100% фоизи маҳаллий бюджетлардан амалга оширилади. Қуйидаги кўрсатиб ўтилган жадвалнинг таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, 1996-2003 йиллар давомида бюджет харажатларининг ЯИМ таркибидаги улуши 36.3% дан 25,0% гача камайди. Ижтимоий-маданий тадбир харажатларининг салмоғи эса 12.6% дан 9,7% га тушди. Ушбу ҳолатни изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

9-жадвал

**Ўзбекистон Республикасида бюджет харажатларнинг
ЯИМ таркибидаги салмоғи***

(фоиз ҳисобида)

Йиллар	1996 й	1997 й	1998 й	1999 й	2000 й	2001 й	2002 й	2003 й
ЯИМ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Бюджет харажатлари	36,3	32,1	34,4	30,7	29,0	26,7	25,8	25,0
ижтимоий-маданий тадбир харжатлари	12,6	11,5	12,3	11,7	10,4	10,1	9,8	9,7
Таълим	7,7	7,3	7,7	7,4	6,7	6,8	6,7	6,6
соғлиқни сақлаш	3,6	3,1	3,1	2,8	2,6	2,6	2,5	2,5
Фан. маданият, ахборот харажатлари	0,9	0,7	0,9	0,7	0,6	0,6	0,5	0,5
Ижтимоий таъминот	0,5	0,4	0,4	0,8	0,4	0,1	0,1	0,1

Манба. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг ҳисобот маълумотлари.

Чунки ривожланган давлатлар тажрибаси ялпи ички маҳсулотнинг давлат бюджети орқали тақсимланадиган қисми улушининг 25-35 фоиз атрофида бўлиши мазкур мамлакат иқтисодининг бозор иқтисодиёти шароитида барқарор ривожланишининг асосий шарти эканлигини кўрсатади.

Бизнинг республикамызда бу тизимга кетган харажатларнинг давлат бюджети таркибида тутган ўрнини кўриб чиқишимиз учун юқоридаги жадвални келтириш мақсадга мувофиқ бўлади. Республикамызда яратилган ялпи ички маҳсулотда давлат даромадлари ва харажатларининг умумий қисқариши давлатнинг иқтисодиётга аралашувини босқичма-босқич чеклашнинг бозор тамоиллари амалга оширилишига тамомила мос келади. Шундай қилиб, кейинги йиллар давомида давлатнинг иқтисодиётга аралашуви бирмунча камайган, иқтисодиётни эркинлаштириш бўйича амалга оширилаётган ишлар ижтимоий соҳаларда ҳам давом этмоқда.

Бугунги кунда давлат молияси соҳасидаги олиб борилаётган ўзгаришларнинг марказида консолидациялашган бюджетни шакллантириш ва ундан янада самарали фойдаланиш, давлат бюджетини мамлакатнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ривожланишидаги тутган ўрнини ошириш масалалари туради.

4.2 Давлат бюджетининг ижросида ғазначилик тизими

Бугунги кунда Давлат бюджетини шакллантиришда унинг ҳам харажатлар қисмини, ҳам даромадлар қисмини белгилаш муҳимдир, чунки бюджетнинг даромадлари ва харажатлари ўзаро бир-бирини тақозо этади, уни тўлиқ ҳисобга олмаслик, нохуш оқибатларни келтириб чиқаради.

Бюджет сиёсатининг асосий йўналиши молиявий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, молиявий тизим соҳалари ўртасида қайта тақсимлаш ва республикамизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни барқарорлаштириш мақсадида, давлат ихтиёридаги молия ресурсларини марказлаштиришдан иборатдир.

Мамлакатимизда олиб борилаётган бюджет сиёсатининг асосий йўналишларидан бюджет тақчиллигини маълум нисбатда ушлаб туриш ва уни тартибга солиш, бюджет маблағларидан сарфлашда мақсадли, самарали ва оқилона ишлатишга риоя этиш билан бирга даромадларни ўз вақтида тушириш бюджет ижросида яхши натижалар беради. Маълумотларга кўра, «2002 йил даромадлари 1 триллион 842,2 миллиард сўм, харажатлари 1 триллион 927,2 миллиард сўм, бюджет тақчиллиги 85 миллиард сўм бўлди, ушбу кўрсаткич ЯИМ ҳажмига нисбатан 1,2 фоизни»³² ташкил этади.

Бирок, шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов 2002 йил 18 июлдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йилнинг биринчи ярим йиллигида мамлакатимиз иқтисодиётини ривожлантириш юзасидан устувор вазифалар ва топшириқларнинг бажарилиши ҳамда долзарб муаммоларнинг ҳал этилишига бағишланган мажлисда “Биз бугун бюджет маблағларидан нечоғли самарали фойдаланаётганлигимиз тўғрисидаги масалага ҳам жиддий қарашимиз зарур. Бугун биз давлат маблағларини оқилона сарфлашнинг энг мақбул таркибига эгамиз, деб айта олмаймиз” деб таъкидлаб ўтган эди. Шу сабабли, яқин келажакда давлат бюджетини ижро этишнинг ғазначилик тизмини изчил жорий этишни таъминлайдиган чора-тадбирларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Маълумки, “бюджетни тузиш ва ижро қилиш давлатнинг асосий вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, давлатнинг молиявий фаолиятининг мақсадли йўналишларини ифода этувчи бюджет таснифига асосланади.”³³

Бюджетнинг ижроси бюджет жараёнидаги асосий босқичлардан бири ҳисобланадики, бунда белгиланган истиқбол кўрсаткичлари, аниқ режалар ва турли муддатли дастурлар амалиётга тадбиқ этилади. Бюджет маблағларини иқтисод қилинган ҳолда, самарали ишлатилиши давлатнинг бюджет сиёсатининг устувор йўналишларини амалга ошириш

³²Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 30 декабрдаги 455-сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2003 йилги Давлат бюджети ва асосий макроиқтисодий истиқбол кўрсаткичлари тўғрисида»ги қарори. Бюджет иқтисодий ислохатларни ҳаётга тадбиқ этишда ҳал қилувчи омил. //Халқ сўзи. 2002. 14 декабр.

³³ Ковалева А. М. Финанси. Учебное пособие. Москва. Финанси и статистика. 1996. 38 с.

имкониятини беради.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, бюджетнинг ижроси- бюджетнинг барча даромадларини тўлиқ ва ўз вақтида тушишини ҳамда барча режалаштирилган бюджет харажатларини молиялаштириш таъминланишини кўзда тутати.

Бюджетнинг даромад қисмини ижро этиш юридик ва жисмоний шахслардан солиқ ва солиқдан ташқари тўловлар ундириш ҳисобига амалга оширилади. Бунда юридик ва жисмоний шахслар тегишли тўловларни қонунда белгиланган муддатлар ва тартибларда мустақил равишда ҳисоблайдилар ва бюджетга тўлайдилар.

Бюджетнинг кассали ижроси деганда ҳар бир бюджетнинг даромадлари мазкур бюджетни ижро этувчи тегишли кассада жамғарилиши тушунилади. Шунингдек, ушбу бюджетдан маблағ билан таъминланувчи барча ташкилотларга пул маблағлари ушбу касса орқали берилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов маърузасида баён қилинган талаблардан келиб чиққан ҳолда, 2003 йил иқтисодиётни янада эркинлаштириш ва ислоҳатларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишлари белгиланди, маърузада таъкидланишича, «солиқ-бюджет соҳасида ислоҳатларни чуқурлаштириш, давлат харажатларини сарфлаш механизмини мақбуллаштирган ҳолда уларни қисқартириш лозим бўлади.»³⁴

Дарқақиқат, Давлат бюджети ижросининг янги механизмини амалиётга киритиш бугунки кунда бюджет ислоҳотларининг йирик йўналишларидан биридир.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, бюджетнинг кассали ижроси уч усул билан, аралаш, ғазначилик ва банк орқали амалга оширилади. «Бюджетни ижросидаги банк тизимида мамлакатнинг марказий эмиссия банки орқали амалга оширилади. Ғазначилик тизимида давлат ғазнаси даромадларни қабул қилади, харажатларни амалга оширади ва қолган маблағлар унинг махсус ҳисобрақамида қолади. Бу тизимнинг ижобий томонлари талайгина бўлсада, афсуски, ҳозирги кунда ундан кам фойдаланилмоқда»³⁵. Шуни айтиб ўтиш керакки, бюджетни ва давлатнинг мақсадли жамғармалари ижросида банк асосий звено ҳисобланади. Кўриб турибмизки, бюджет ижросининг барча усулларида, албатта, банк қатнашади.

«Ғазначилик органи - консолидациялашган бюджетни касса ижроси учун, давлат даромадлари ва харажатлари ҳисобини олиб борилиши учун, давлат харажатларига молиявий ресурсларни етарли бўлишини таъминлаш учун масъул бўлган Молия вазирлигининг таркибий

---

³⁴Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов маърузаси. 2002 йилда республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ҳамда 2003 йилда ислоҳатларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари. //Ишонч газетаси. 2003 йил 19 феврал.

³⁵ Сабанти Б.М. Теория финансов. Учебное пособие. Москва. Менеджер. 1998. -96стр.

бўлимидир.»³⁶

Ҳар бир манбалар бўйича даромадларни ўз вақтида ва тўлиқ тушишини ва жорий йил учун тасдиқланган бюджет миқдори доирасида барча тўловларни ҳамда тасдиқланган бюджет маблағларини тўғри ва асосли тақсимлаш бюджет ижросининг асосий вазифаси ҳисобланади.

Бюджет маблағларини асосий тақсимловчилари, бюджет маблағларини тақсимловчилари, бюджет ташкилотлари, бюджет маблағи олувчилари, шунингдек, молия ва банк муассасалари бюджет ижроси жараёнининг қатнашчилари ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, Давлат бюджети ижросига боғлиқ ҳисоб-касса операцияларини ташкил қилиш ва амалга ошириш Давлат бюджетининг кассали ижросидир.

Ҳазначилик тизимида бюджет ижроси қуйидаги тамойилларга асосланади: касса ягоналиги, шахсий ҳисобрақамлар бўйича молиялаштиришнинг ҳисобини юритиш, бюджет тиниклиги, бюджет мажбуриятларининг лимити, шартномаларни рўйхатга олиш ва тендер танловлари ва конкурслар ўтказилишидир.

Жаҳон тажрибаси шунини кўрсатадики, турли мамлакатларнинг иқтисодий ривожланиш босқичларида молиявий оқимларни, хусусан, бюджет оқимларини бошқаришнинг янги шакллари танлаш зарурияти туғилади.

Бу зарурият қуйидагиларни таъминлай оладиган молия соҳасидаги янги таркибий қисмнинг шаклланишига туртки бўлди.

Жумладан:

- Давлат бюджети ижросини ва турли даражадаги бюджетларни бошқаришни таъминлаш;
- Давлат дастурларини молиялаштириш тезкорлигини ошириш;
- Давлат маблағларини тушумини ва мақсадли ишлатилишини назоратини кучайтириш;
- бюджетлараро муносабатларни шакллантириш;
- молия ва солиқ органлари ишларини мувофиқлаштириш;
- солиқларни тўлиқ йиғиш ҳисобига бюджетларнинг даромадлар базасини кенгайтириш;
- солиқ солиш ва уни тўлиқ йиғиш услубини такомиллаштириш;
- ижтимоий сиёсатни амалга ошириш учун маблағларни йўналтириш ва турли даражадаги бюджетларда ижтимоий ҳимояланган моддаларни ўз вақтида ва тўлиқ молиялаштиришни таъминлаш;
- валюта-молия операциялари ва миллий валютани мустаҳкамлаш самарадорлигини оширишдан иборат. Иқтисодий муносабатлар тизимида бу функцияларни махсус молия органи-ҳазначиликка юкланади.

Иқтисодчи И.Акперовнинг ўқув қўлланмасида «Ҳазначилик-Россия Федерацияси Молия вазирлигига ва унинг ҳудудий тузилиши таркибига кирадиган ягона марказлашган тизимдан иборат давлатнинг махсус

---

³⁶ Йўлдошев М., И. Турсунов. Молия ҳукуқи. Т., «Мехнат» 1999. -149б.

молиявий органидир»³⁷ деб кўрсатилади. Мамлакатда самарали бюджет-солиқ тизимини тузиш билан биргаликда, давлат молиясини самарали бошқариш асосий масала ҳисобланади.

Давлат бюджети, унинг даромадларини ижросининг ҳисоботи ва ташкилотларнинг бухгалтерия ҳисобини юритиш ягоналиги, Давлат бюджети ғазначилик ижросининг асосий тамойилларидан ҳамда ғазначилик органларига юклатилган асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Бунда давлат бюджетининг ҳисобини юритиш ҳамда давлат бюджети ягона ғазначилик ижроси бухгалтерия ҳисобини юритиш план счетларини юритишга мос келади ва ҳисоботларни жамлашни анча енгиллаштиради.

Ғазначилик тизимида Давлат бюджети харажатларини, биринчи навбатда, биринчи даражали харажатларни ўз вақтида тўланишни ва кассали узилишлар ҳолатларини олдини олиш, бир территорияга тушадиган ресурсларни бошқа территориянинг мажбуриятини таъминлаш учун йўналтириш йўли билан, марказлашган тарзда турли даражадаги бюджетларни даромадларини бошқариш механизмини жорий қилиш мумкин.

---

³⁷ Акперов И. г. и др. Казначейская система исполнения бюджета в Российской Федерации. Учеб. пособие. М.: Финансы и статистика. 2002. -44стр.

4.3 Бюджет ижросида банк тизими билан ғазначилик тизимини таққослаш таҳлиллари

Бюджет амалиётидаги Россия Федерацияси тажрибалари шуни кўрсатадики, мустақилликлардан ва ўзгаришлардан сўнг бюджет тизимида қатор ислохотлар ўтказила бошланди. Шунингдек, иқтисодиётни марказлашган режалаштиришдан чиқиши билан банк тизими ўзгара бошлади. Банк тизими тубдан ўзгаришларни бошдан кечирди, бундан ташқари, банк тизимини ривожлантириш учун давлат молияси жалб этган ҳолда, унинг маблағлари ишлатила бошланди.

Марказий банкнинг функцияларини ўзгариши ва тижорат банкларининг шаклланиши шунга олиб келдики, бюджет маблағларининг банк томонидан ҳисоб-китоби бир мунча бўшашиб кетди. Худудий ва маҳаллий молия органлари амалда федерал бюджет маблағларини мақсадли ишлатилишини зурур бўлган назорат қилишдан четлатилган эди. Шу сабабли федерал бюджет маблағларининг назорати бўшашиб кетди.

Бюджетдан молиялаштирилган маблағлар вазирликлар ва идораларнинг бош тақсимловчилар ҳисобрақамига тушар эди, қайта тақсимлашнинг давоми тижорат банклари ёрдамида амалга оширилар эди. Банк тизими кўп поғонали бўлганлиги учун маблағларнинг ҳаракати секинлашар эди.

Бюджет маблағларининг бош тақсимловчиси Молия вазирлиги қайсидир маънода бу маблағларнинг ҳаракати ва мақсадли ишлатилишини назорат қилиш имкониятидан четлаштирилган эди. Бюджет маблағларини банкда бир ҳисобрақамдан иккинчи ҳисобрақамга ўтқазилганда тўхтаб қолишига, уларни мақсадсиз ишлатилишига йўл қўйилиши бунинг натижасидир. Бундан ташқари, бюджетнинг банк тизими орқали ижро этилишининг кўзга кўринган энг катта камчиликларидан бири-инфляция жараёнини ўсиши бўлди, чунки, бюджет тақчиллигини кредитлаштириш автоматик равишда амалга оширилади ва эмиссион характерга эга.

Шундай қилиб, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида бюджет маблағларининг тақчиллиги, бюджет ижросида банк тизимининг қўлланилиши қуйидаги ҳолатларга олиб келди:

- даромадларнинг тушишида тезкорликнинг пасайиши намоён бўлди, тартибга солувчи солиқларнинг ягона услуби йўқлиги бюджет ресурсларини бошқариш жараёнини тезлаштиришдан маҳрум этар эди;

- тушган даромадлар ва қилинган харажатлар тўғрисида тезкор ахборот олинмас эди, яна қарзларига бўлган эҳтиёжни аниқ ҳисобини олишни қийинлаштирар эди;

- бюджетни ижро этишда фақат иккита кўрсаткич намоён бўлар эди: бюджет маблағларининг ҳажми ва ҳақиқатдаги тўловнинг суммаси, бу федерал бюджет маблағларини тўғри бошқариш имконини бермасди;

- кредит тақсимловчиларнинг бюджет маблағларини мақсадли ишлатилишининг назорати қийинлашди, амалда эса мақсадсиз ишлатиш ва суистеъмол қилиш ҳолатлари мавжуд эди;

- бюджет ва бюджетдан маблағ олувчилар ўртасидаги «ҳаракат» ниҳоятда узоқ эди, бу иш ҳақи ва унга тенглаштириладиган ижтимоий нафақаларни тўлашни кечиктирар эди, ўз навбатида, ижтимоий кескинликни ўсишига олиб келар эди;

- тижорат банклари ҳисобрақамида бюджет маблағларининг ўртача қолдиқнинг юқори даражаси шаклланди.

Бюджетни ижро қилишнинг ғазначилик тизимини банк тизимидан фойдали томонларини баҳолаш учун иккала моделни деталлаштириб кўриш керак бўлади.

Давлат бюджетини даромадлар қисмини ижро қилишнинг банк тизимида бу жараённинг асосий қатнашчилари: Молия вазирлиги, Марказий банк, солиқ тўловчилар, банклар ва солиқ органлари ҳисобланади. Солиқ тўловчиларнинг маблағлари Марказий банкдаги ёки тижорат банклардаги солиқ органларининг ҳисобрақамига тушади. Тижорат банклари федерал бюджет даромадларининг тушуми тўғрисида беш кунда бир марта Марказий банк олдида ҳисобот берадилар, худди шунча кунда умумлаштирилган ахборот Молия вазирлигига тушади. Марказий банкнинг ҳисоботида даромадлар бюджет таснифига асосан деталлаштириш кўзда тутилмаган, унда фақат асосий даромадлар манбалари ажратилади.

Бюджетнинг даромадлар қисмининг ижросида солиқ органларининг функцияси тартибга солувчи солиқларни тақсимлашдан, нотўғри тўланган суммаларни қайтаришдан ва бюджет даромадлари тушумини ҳисобини олиб боришдан иборат. Давлат солиқ хизмати Россия Федерацияси ҳудудида солиқларнинг ва бошқа йиғимларнинг тушиши тўғрисидаги ойда икки марта ахборотларни умумлаштиради ва Молия вазирлигига тақдим қилади. Амалдаги даромадлар ҳисоботини юритиш тизими тушган даромадларнинг ҳажми тўғрисида ўз вақтида ва тўлиқ ахборот бермайди, бу қисқа муддатга солиқлар ва йиғимларнинг прогнозларини қилишга, бюджетда кўзда тутилган харажатларнинг реал лимитини белгилашга ва энг асосийси, ўз вақтида молиялаштиришга салбий таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, Марказий банк ва Давлат солиқ хизмати ҳисоботида даромадлар бўйича берилган маълумотлар тўлиқ эмас ва Марказий банк маълумотлари билан таққослашнинг иложи йўқ.

Бюджетни харажат қисмининг ижроси банк тизими бўйича тармоқ вазирликлари ва идораларининг ҳисобрақамлари орқали амалга оширилади. Бунда бюджетнинг фақат иккита босқичи муҳрланади: биринчиси-ажратилган бюджет маблағларининг ҳажмини кўрсатиш ва иккинчиси-бюджетдан маблағ олувчилар билан касса харажатларини амалга оширишдир.

Бюджетдан маблағ олувчиларга бюджет маблағларини етказиш асосан тижорат банклари орқали амалга оширилади, яъни тижорат банкларига бу маблағларни «айлантириш», давлатнинг қимматли қоғозлар бозорида қатнашиш ва бу маблағлар ҳисобига кредит ресурсларини тўлдириш имконини беради.

Россияда банк тизими давлат бюджетнинг кассали ижросини таъминлайди, бюджет даромадлари ва йиғимларини ҳисобини олиб боради, даромадларни бюджетлар ўртасида қайта тақсимлайди, бюджетдан маблағ олувчиларни банкда ҳисоб рақамини очади ва бюджет маблағлари билан қилинадиган операцияларни ҳисобини қилади ҳамда ҳисоботини тайёрлайди.

Давлат бюджетининг кассали ижросида ғазначилик тизимининг банк тизимидан фарқи шундаки, аввало, бюджет ижроси жараёнида ғазначилик икки оқимдаги пул маблағларни тўплайди. Даромадлар ва харажатлар бир ҳисобрақамдан қилинади, бундай тартиб молиялаштириш жараёнини тезлаштиришга имкон беради.

Таянч сўз ва иборалар

Давлат молиясини бошқариш, молия сиёсати, давлат молияси, ижтимоий ҳимоя механизми, бюджет қонунчилиги, иқтисодий ислохотлар, бюджет харажатларини қайта кўриш, бюджет, пул-кредит, ғазначилик тизими, ягона касса тамойили.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар

1. «Ғазначилик фаолиятини ташкил қилиш» фанининг предмети ва мазмунини айтиб беринг?
2. «Ғазначилик фаолиятини ташкил қилиш» фанининг вазифалари нималардан иборат?
3. Бозор иқтисодиётида Давлат бюджетининг иқтисодий моҳиятини тушунтиринг.
4. Давлат молиясини бошқаришдаги ғазначилик тизимининг ўрнини кўрсатинг.
5. Бюджет ижросида банк тизими билан ғазначилик тизимини таққосланг.

5-Боб. Ғазначилик ишлари шароитида бюджетни бошқариш

5.1. Давлат тушумларини тўплаш ва тақсимлаш

Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг устувор вазифалари иқтисодиётни эркинлаштириш, давлат бошқарувчилик функциясини қискартириш ва унинг иқтисодиётга аралашувини чеклашдан иборат. Шу билан биргаликда мамлакатда ишлаб чиқаришни шакллантириш ва ривожлантириш, бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигини таъминлаш, бюджет тақчиллигини тартибга солиш каби вазифаларни амалга ошириш учун, давлат даромадларини, аввало, солиқлар орқали иқтисодиётни бошқариш механизминини тўғри, оқилона ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этиш лозим бўлади.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Призеденти И.А. Каримов таъкидлаганидек, «солиқ сиёсатини такомил-лаштириш иқтисодиётни барқарорлаштиришга ва молиявий аҳволни мустаҳкамлашга оид муаммоларни ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида солиқлар иқтисодий сиёсатни амалга оширишда энг муҳим бошқарувчи омил бўлиб қолди»³⁸. Солиқлар иқтисодий ислохотлар жараёнининг таркибий қисми, унинг ички ҳаракатлантирувчи омили бўлган ҳолдагина, иқтисодий ислохотлар мақсадига мувофиқ келиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси бозор муносабатларини ривожлантириш жараёнининг муҳим босқичидан ўтмоқда. Иқтисодиётнинг барча тармоқларида тадбиркорлик фаолияти ва давлатнинг билвосита бошқаришга асосланган ҳолда, рақобатчилик механизмига таяниб чуқур тузилмавий ислохотлар амалга оширилмоқда. Билвосита бошқариш ҳақида гап кетганда, авваламбор иқтисодий ривожланишнинг муҳим жараёнининг солиқ тизими орқали амалга оширилиши тушунилади.

Жаҳоннинг барча ривожланган мамлакатлари каби бозор иқтисодиётига ўтиш даврини ўз бошидан кечираётган Ўзбекистонда ҳам солиқлар давлат даромадлари ва давлат бюджети даромадларининг асосий қисми ташкил қилади.

Ўзбекистон Республикаси бюджетининг даромадлар қисмини шакллантиришда солиқларнинг аҳамияти йилдан-йилга ошиб, иқтисодий ривожланишнинг турли босқичларининг устувор вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, таркибий жиҳатдан ўзгариб бормоқда.

Республикада солиқларнинг зарурлиги бозор иқтисодиётига ўтиш даврининг қонуниятларидан келиб чиқади. Солиқларнинг фискал функцияси орқали солиққа тортишнинг асосий вазифаси, яъни давлат молиявий маблағларининг шаклланиши, шунингдек, давлатнинг умумдавлат ва мақсадли дастурларини амалга ошириш учун маблағларни жамғариш вазифалари амалга оширилади. Солиқларнинг бажарадиган

³⁸ И.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Т.: Ўзбекистон. 1998. 358-бет.

вазифалари кўпчилик мамлакатларнинг солиқ қонунчилиги умумий ўхшашликларга эга. Ана шундай анъанавий вазифалардан бири-умумдавлат вазифаларини хал қилиш учун давлатга зарурий молиявий ресурслар таъминлаб берилишидир. Бу эса энг аввало аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш харажатларининг давлат томонидан молиялаштиришнинг шартлигидир.

Солиқларнинг тақсимловчилик функцияси аҳолининг турли гуруҳлари ўртасида умумий даромадларни қайта тақсимланишини таъминлаши нуқтаи-назаридан ижтимоий функцияни ҳам бажаради. Солиққа тортиш орқали «алоҳида ижтимоий гуруҳлар ўртасида тенгсизликни камайтириш мақсадида уларнинг даромадлари бўйича ўзаро муносабатларни ўзгартириш йўли билан ижтимоий мувозанат қўллаб-қувватлашга эришилади. Бошқача қилиб айтганда, солиқ юкининг имконияти юқори бўлган солиқ тўловчиларга кўпроқ тушиши ҳисобидан фуқароларнинг ижтимоий ёрдамга муҳтож қисми фойдасига маблағлар олиниши содир бўлади. Давлатнинг иқтисодий ривожланишида солиқларнинг ушбу функциясининг муҳим рол ўйнашини таъкидлаш лозим.

Республикада солиқ сиёсати аниқ мақсадга қаратилган молиявий сиёсат билан биргаликда, ялпи миллий маҳсулотнинг бир қисмини қайта тақсимлайди ва шу тарзда иқтисодиёт тизимини ўзгартиришда, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш кафолатини таъминлашда бевосита иштирок этади.

«Давлат ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг катта қисмини йиғилган солиқлар ҳисобидан молиялаштирилади ва қолган қисми фуқаролар ўртасида тақсимланади. Бунда таълим, тиббий хизматлар, болаларни тарбиялаш ва шу каби йўналишлар тегишлидир. Мақсад-хаётий муҳим воситаларни имкон қадар тенг тақсимланишига эришишдир.»³⁹

Дарҳақиқат, «Миллий даромадни қайта тақсимлаш давлат қўлидаги энг асосий манба ва воситадир. Швеция, Германия, Австрия ва бошқа бир қатор ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, кишиларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва уни кафолатлашнинг кучли таъсирчан механизми бўлгандагина бозор иқтисодиётини, собитқадамлик билан ўтишини таъминлаш, таркибий қайта қуришни амалга ошириш, ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаган ҳолда ишлаб чиқариш муносабатларини туадан ислоҳ қилиш мумкин»⁴⁰.

Солиқ тушумлари давлат бюджети даромадларининг асосини ташкил қилади. Масалан, солиқ тушумлари Буюк Британияда давлат бюджетида 96,7 фоизни, АҚШда 98,0 фоизни, Францияда 91,5 фоизни ташкил этади. Иқтисодий Ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилотига аъзо 24 давлатда «солиқ тушумларининг бюджет даромадларидаги улуши

³⁹ Эклунд К. Эффективная экономика шведская модель. М.: Экономика, 1991 . -94стр.

⁴⁰ И.А. Каримов Ўзбекистоннинг ғз истилол ва тарайиёт йгли. Т.: Ўзбекистон 1992. 47-48 б.

(Норвегия) 78,0 фоиздан 97,8 (Италия)⁴¹» фоизгача тебраниб туради. МДХ давлатларида солиқ тушумларининг давлат бюджетидаги улуши кўрсаткичи «Россияда - 82,7фоизни, Украинада - 82,2 фоизни, Қозоғистонда-7,0 фоизни, Беларус Республикасида 97,3 фозни»⁴² ташкил этди. Ўзбекистон Республикасида солиқ тушумлари 2002 йил жамланган бюджетга нисбатан 97,8 фоизни ташкил этди.

Солиқларнинг давлат бюджети даромадлар қисмини шакллантиришдаги, шунингдек, мамлакатда яратилган ЯИМ таркибидаги улушини аниқлаш орқали тараққиётга баҳо бериш мумкин. Давлат ишлаб чиқарилган ЯИМнинг анчагина қисмини солиққа тортиш йўли билан ўзига олади ва қайта тақсимлайди. Солиқлар улушининг ЯИМ таркибида ортиши бюджет даромадларини кўпайтиришга олиб келсада, келгусида жадал иқтисодий ривожланиш учун тўсиқ бўлиши мумкин.

Бизнинг фикримизча, солиқ тушумларининг ЯИМ га бўлган нисбатини камайтириш томонга қараб солиқ тизимини оптимал такомиллаштириш мақсадга мувофиқ бўлади. Солиқлар ёрдамида тартибга солиш ҳар қандай мамлакатнинг ишлаб чиқариш таркибини, сармоя жамғаришни ва шахсий исътемолни қамраб олади, чунки, солиқ сиёсатининг ўзгариши мамлакат иқтисодиётининг таъсирчан воситасидир.

Солиқ сиёсати ёрдамида тартибга солиш ҳар доим ҳам самарали натижалар беравермайди, бунда мавжуд иқтисодий вазиятни тўғри баҳоламаслик, узоқ муддатли стратегик тахминлаштиришни нотўғри белгилаш, солиқ юкининг тақсимланишидаги номутаносибликка сабаб бўлиши мумкин.

Бизнинг фикримизча, бундай тартибга солишнинг асосий мақсади корхоналарнинг ички ва ташқи фаолияти учун инвестиция маблағларини жойлаштириш учун солиқ иқлимини яратиш ҳамда сармоя ҳаракатини тармоқ ва минтақавий йўналишларда ривожлантиришни рағбатлантириш учун шарт-шароитларни таъминлаш керак бўлади.

Солиқлар орқали давлат аҳоли ва корхоналарнинг молиявий-хўжалик фаолиятини, шунингдек, даромад ва харажатларнинг манбалари устидан назорат қилинади. Солиқ суммасининг пул кўринишида баҳолашнинг мавжудлиги давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган эҳтиёжини даромадлар кўрсаткичлари билан миқдорий қиёслаш мумкинлиги имконини беради.

Солиқларнинг назорат функциясини амалга ошириш натижасида солиқ тизимининг самарадорлиги баҳоланади, фаолият турлари ва молиявий оқимлар устидан назорат ўрнатилади. Бундан ташқари, солиққа тортишнинг назорат функцияси орқали бюджет-солиқ сиёсатида ўзгартиришлар киритишнинг зарурлиги аниқланади.

Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлигини таъминлаш, бюджет

---

⁴¹ Девере М.П. Экономика налогоой политики. М., Филинь. 2002. 21стр.

⁴² Статсборник СНГ. М., 2001.

даромадларининг шакллантиришда солиқларнинг ўрни ва аҳамиятини ошириш Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги 610-сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2005 йилги Давлат бюджети ва асосий макроиқтисодий истиқбол кўрсаткичлари тўғрисида»ги, Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 31 декабрдаги 455-сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2003 йилги Давлат бюджети ва асосий макроиқтисодий истиқбол кўрсаткичлари тўғрисида»ги ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 25 декабрдаги 567-сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2004 йилги Давлат бюджетининг асосий кўрсаткичлари тўғрисида»ги қарорларида ўз ифодасини топди.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг эркинлашуви ва ислохотларнинг чуқурлашуви жараёни бюджет-солиқ тизимини, давлат бюджетининг солиқли даромадларини тушумини таъминлашни ҳам мунтазам такомиллаштириб боришни тақозо этади. Шу сабабли, яқин келажакда давлат бюджетини ижро этишнинг ғазначилик тизимини изчил жорий этишни таъминлайдиган чора-тадбирларини амалга ошириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Ғазначилик тизимида бюджет даромадларини бошқаришга киришишдан олдин барча ҳудудий бошқарма ва бўлимлар қуйидагиларни амалга оширади:

- тушумларни ҳисобга олиш бўйича ғазначилик органларида ҳисоб очишга қаратилган комплекс тадбирларни ўтказиш;

- солиқ органлари билан биргаликда ҳисобрақамларни ўзгариши тўғрисида солиқ тўловчиларни огоҳлантириш;

- маҳаллий бошқарув органлари орқали бошқариладиган солиқ тушумларини ҳисобга олиш ва булар бўйича имтиёз, ҳисобга олиш, вақтдан бир оз кечиктириш бўйича ахборот бериш;

- жойларда банк ташкилотлари, молия органлари ва солиқ органлари билан ғазначилик органларининг ўзаро алоқа тартиби ва бошқа тадбирларни ўтказиш.

Кейинчалик даромадлар режасининг ижросида ғазначиликнинг барча босқичларида даромадлар тушуми бўйича тезкор ҳисоботлар тузиш чора-тадбирлари кўзда тутилиши керак. Бюджетнинг даромадлар ижроси бўйича механизмини яхшилашга қаратилган тавсиялар келиб тушганлигининг таҳлили ва тушиши лозим бўлган даромад тушумини прогноз қилиш керак.

Бюджет харажатларининг ижроси бўйича бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилиши лозим:

- бўлимларга бириктирилган маъмурий ҳудуд ва минтақа бўйича бюджетдан маблағ олувчилар рўйхати тузилиши, шунингдек, уларнинг рееквизитлари киритилган реестр, банк хизматидан фойдаланиш бўйича ахборотларни ҳам қўшиш;

- ҳудуд бўйича инвестиция дастурларини, шунингдек, минтақа маъмурияти, вазирликлар ва ташкилотлар томонидан уларнинг ижроси

бўйича буюртмачиларнинг рўйхатини аниқлаш;

➤ социал дастурларни бюджетдан молиялаштириш тартибини аниқлаш;

➤ ташкилотларни босқичма-босқич ғазначилик тизими томонидан молиялаштириш режасини ишлаб чиқиш;

➤ банк ва бошқа ташкилотлар томонидан маблағ олувчилар билан биргаликда молиялаштириш механизмини ишлаб чиқишдан иборат.

Шунингдек, бюджет харажати ижроси бўлимидаги режани олувчилар ҳисобига тушаётган маблағни ҳисобга олишлари молиялаштириш кўламининг таҳлили ва харажатлар прогнози ва бошқа чора-тадбирларни амалга оширишлари керак.

Ғазначиликни ягона тушуми вужудга келиши билан ортиқча бюджетга тушган солиқлар ва йиғимларни қайтариш ва бюджет босқичлари орасида бошқариладиган солиқни тақсимлаш бўйича фаолият билан бир қаторда ғазначилик органининг худудий бюджет тушумини ҳисобга олиш бўйича ҳисобрақамларини бериш зарурияти туғилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Ғазначилик Бош Бошқармаси қарорига асосан ғазначиликнинг худудий органи тайёргарлигидан келиб чиққан ҳолда, солиқ органи ҳисоби ёпилиши билан бир қаторда бюджет тушумини ҳисобга олиш ҳисобрақами очилади.

Ғазначилик органининг бюджет тушумини ҳисобга олиш ҳисобрақами Марказий банк муассасаларида, улар йўқ бўлган ҳолда, банк ҳисобрақамларга хизмат кўрсатиш учун танлов асосида тижорат банклари жалб этилади. Ҳисобрақамларни бир банкдан бошқа банкка ўтказиш Ғазначилик органлари билан келишилган ҳолда амалга оширилади.

Бюджет тушумларини тезкор аналитик ҳисобга олиш Ғазначилик органларининг солиқлар ва йиғимлар турлари бўйича амалга оширади. Ғазначилик органларининг счётлари очилган банк муассасалари тузилган шартномаларга мувофиқ, Ғазначилик органларига ҳар куни ҳисобрақамлардан кўчирмалар билан тўлов қоғозлари хужжатлари нусхаларини тақдим этади.

Ўзбекистон Республикасининг вилоятлари бўйича Ғазначилик бошқармасида тезкор ҳисоботлар деталлаштирилган маълумотлар асосида тузилади, бюджет харажатларини молиялаштиришга ўтказилиши керак бўлган бюджет тушуми суммаси ведомости тузилади. Ўзбекистон Республикасининг вилоятлари бўйича Ғазначилик бошқармаси томонидан бюджет харажатларини молиялаштиришга бюджет тушумлари миқдорини тўлов қоғозлари орқали ўтказиш йўли билан амалга оширади.

Шундай қилиб, Ғазначилик органлари томонидан бюджетнинг ғазначилик ижроси бюджет тушуми ҳисоби ва харажатлар баланс тизими орқали амалга оширилади. Бюджетнинг тушумлар бўйича ижросини ташкил этиб, ғазначилик органлари тушумлар тушишини қисқа муддатли прогнози ва бюджетнинг даромадлар қисми ижросини таҳлилин амалга оширади.

Келгуси молия йили бюджети тасдиқланган кейинги асосий

роллардан бири бўлиб ҳар бир маблағ олувчини молиялаштириш кўлами бюджетни режалаштириш тўғрисида хабар ва тақсимоти хизмат қилади. Бу жараён иштирокчилари Ўзбекистон Республикасининг Молия вазирлиги, маблағнинг бош тақсимловчилари, шунингдек, ташкилотга боғлиқ қуйи босқич тақсимловчилари ва маблағ олувчилардир. Бюджет босқичи регламенти тасдиқлангандан сўнг бюджетнинг даромад ва харажат ёзилиши энг аҳамиятига молик муолажадир.

Даромад ва харажатларнинг ёзма кўрсатилиш ҳужжати-бу тушумларни деталларда кўрсатилишининг, қарз олиш маблағлари ва бюджет таснифига мос тасдиқланган бюджет харажатлари кўрсатилган ҳужжатдир. Кўрсаткичлар фақат йиллик эмас, балки чорақларда ҳам кўрсатилади. Мана шу ҳужжат асосида Молия вазирлиги бош тақсимловчиларга бюджет маблағлари тўғрисида ҳужжатдан кўчирмани чорақларга бўлинган ҳолда тақдим этади. Вазирликлар ва ташкилотлар ўз навбатида тасдиқланган маблағларни ўз харажатлари, марказлашган чоратадбирлар, шунингдек, қуйи тақсимловчи ва маблағ олувчилар орасида тақсимланади. Сўнг тақсимот режаси вазирликлар ва ташкилотларнинг қуйи тақсимловчи ва маблағ олувчиларга тасдиқланган харажат сметаси шаклида юборади.

Шунингдек, бюджет оқимида жорий ва дастлабки давлат назоратининг ўз вақтида ўтказилиши, бюджет маблағларини мақсадли сарфланишини такомиллаштиради.

Ғазначилик тизими орқали қуйи маблағ тақсимловчилар орқали харажат молияси бошқачароқ олиб борилади. Бюджетда кўзда тутилган давлат дастурларини, бошқа харжатларни ва чора-тадбирларни молиялаштириш ғазначилик органлари счётлар тизими орқали амалга оширилади. Ғазначиликнинг ҳудудий бошқармалари томонидан тақсимоти ва бюджет олувчиларга молиялаштириш учун реестрлар пул ўтказилганлиги ҳақидаги ҳужжат билан бирга юборилади.

Бюджет ижросининг ғазначилик тизимини ривожлантиришда, ҳудудий Ғазначилик бошқармаларига бюджетда кўзда тутилган харажатлар ва чора-тадбирларни молиялаштириш учун Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси томонидан шаклланган реестрга мос равишда тушум суммасидан келиб чиққан ҳолда, пул ўтказиш ваколоти берилган.

Шундан кейин тўлов қоғозлари ҳудудий тушум ҳисобидан реестрлар илова қилинган ҳолда, юборилади ва фақат ўз даромадлари етишмаган ҳолда, пул реестрлари юборилади. Агар реестрлар пулли бўлса, Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси томонидан ҳудудий ғазначилик бошқарма ҳисобига тушгандан сўнггина ғазначилик бўлинмалари орқали пул ўтказишлар олиб борилади. Ғазначилик бўлинмалари ҳисоб ва реестрларга пул тушгандан сўнг тақсимловчи ва маблағ олувчиларнинг ҳисобларига бюджет маблағларини ҳисобга олинганлиги тўғрисида тақсимот ва қарорлардан кўчирма тайёрлайди. Бюджет харажатларини ҳисоб тизими орқали молиялаштирилганда, бу жараён иштирокчиларининг алоқаси бир мунча ўзгаради.

Биринчидан, ғазначилик органлари олувчиларнинг талабига биноан тўловларни амалга ошириш бўйича банк ташкилотлари ишини зиммасига олади. Иккинчидан, пул тўлашдан олдинги муолажаларни назорат қилиш йўлга қўйилди, бу нафақат ҳисобрақамдаги маблағлар, балки маблағларни мақсадли ишлатиш, шунингдек, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматларни ҳисобга олиш имконини берди. Ғазначилик тизимида бюджет даромадлари бюджет ва солиқ қонун ҳужжатларига мувофиқ шакллантирилади.

Белгиланган тартибга кўра бюджет даромадлари бўйича асосий процедуралар қуйидагилардан иборат:

- бюджетнинг ягона ҳисобрақамига барча даромадларни ўтказиш;
- бюджетда тасдиқланган тартибга солувчи даромадларни тақсимлаш;
- бюджетга нотўғри тўланган ортиқча даромадларни қайтариш;
- бюджет даромадларининг ҳисоби ва барча даражадаги бюджетларнинг даромадлари бўйича ҳисоботни тайёрлашдан иборат.

Ғазначилик тизимида даромадларни бошқариш усулларини такомиллаштириш, уларнинг ҳажмининг оптимал ҳолатини таъминлаш, бюджетга маблағларни ўз вақтида ва тўлиқ тушириш, бюджетлараро муносабатларни уйғунлаштириш учун йўналтирилган.

Даромадларни бошқариш бўйича ғазначилик органларининг функцияси қуйидагилардан иборат:

- бюджетнинг ягона ҳисобрақамига даромадлар тушишини ташкил этиш;
- бюджетга тўланган нотўғри суммаларни қайтариш;
- тасдиқланган меъёрга мувофиқ тартибга солувчи даромадларни тақсимлаш;
- бюджет даромадларининг ҳисоби юритиш ва ҳисоботини тайёрлаш.

Ғазначилик органлари томонидан бюджет ижроси давлат бюджети тўғрисидаги қонун асосида тегишли йилда амалга оширилади ва бунда икки паралел амалга ошириладиган жараённи ўз ичига олади: бюджет даромадини туширади ва бюджет харажатини амалга оширади.

Бюджетни тушум қисмининг ҳар бир босқичи амалдаги қонунчилик асосида юридик ва жисмоний шахслар томонидан тўланадиган солиқ ва солиқсиз тўловлар шунингдек, устама ҳақлар, жарималар ва хайрия тушумлари асосида амалга оширилади. Бюджет тушумларини амалга оширишда уч гуруҳ иштирокчилари жалб этилади: солиқ тўловчилар, банклар, ғазначилик органлари.

Солиқ тўловчилар маълум тартиб асосида банкларга тўлов ҳужжатларини расмийлаштириб топширадilar. Солиқ тўловчиларнинг ҳисобрақами очилган тижорат банклари, Марказий банк муассасалари солиқ тўловчи ва солиқ олувчи орасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни амалга оширади. Молиявий тушумларни олувчи бўлиб, ҳудудда Ғазначилик органи ҳисобланади. Бюджет таснифига асосан кодлар бўйича

солиқ ва солиқ суммаси тўлов ҳужжатлари ҳар бир тушум ҳисобини Ғазначилик Бошқармаси ижро этади, сўнг бюджетга тушган тушум ҳақида ҳар кунлик ҳисоботни топширади. Ғазначиликка тушган барча солиқлар тасдиқланган меъёрлар асосида тақсимланиши керак.

Ҳар кунги тақсимланиш хулосаси бўлиб турли даражадаги бюджетга ўтказилиши мўлжалланган сумма ҳисобланади. Ғазначилик Бошқармаси тўлов ҳисобларини тайёрлайди, бу ҳисобларда тўловчи томонидан тўланган маблағ ғазначиликка тушиши аниқланади.

Ғазначилик органлари ўтказилган маблағ юзасидан тўлов қоғозларини бюджет босқичлари бўйича бир кун мобайнида, кейингисини эса бир кун кейин тақдим этиладиган ҳисобга олинган кундан тушум қоғозларини тақдим этишлари лозим. Давлат бюджет ижроси мобайнида тушумлар бўйича ҳар куни ҳудудий солиқ кўмитасига йиғма реестр ва тўлов қоғоз нусхаларини топширишлари лозим.

Давлат солиқ кўмиталари ҳар бир солиқ тўловчининг солиқ турлари бўйича тўғрилиги ва ўз вақтида тўланганлигини ҳисоблаб боради. Солиқ ортиқча тўланган бўлса, тўловчи Давлат Солиқ кўмитасига ёзма мурожаат қилади. Давлат Солиқ кўмитаси ортиқча ва кам тўланган солиқ бўйича қайтариш ёки қайтармаслик тўғрисида қарор қилиш ваколатига эга. Қабул қилинган қарор ва хулоса ижро учун ғазначиликка тақдим этилади.

Ғазначилик органлари солиқни қайтариш ёки ҳисобга олиш учун тўлов қоғози ёки чекни маълум шакл асосида ижро этиши шарт. Солиқ ортиқча тўланган бўлса, қайтариш ёки ҳисобга олиш пул ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Жисмоний шахсга солиқни қайтариш пул чекини шахс ҳисобига расмийлаштириш орқали амалга оширилади, у эса чек орқали банкдаги ғазначилик ҳисобидан нақд пулни олади. Солиқни қайтариш ёки ҳисобга олишни барча амаллари банк орқали марказлашган ғазначилик ҳисобида мавжуд маблағ асосида амалга оширилади ва ҳисоботда ёритилади.

Ғазначилик бошқармаси ҳисобрақамида ҳудудлардан йиғилган тушумлар Ғазначилик ҳисобига транзит шаклида тушади ва кейинчалик Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси ҳисоб рақамига кетади. Шундай қилиб, бюджетнинг тушумлар ижроси ҳар куни бутун молия йили давомида ҳисоб қилиб борилади. Молия вазирлиги ва Марказий банк буйруғи асосида молия йилининг охириги куни белгиланади, бу кўп ҳолларда 4-5 январ бўлади. Бюджетнинг барча тушум ҳисоб рақамлари якуний айланмалари «0» га айланади, барча тушумлар эса Бош Бошқармада йиғилади ва кейинги молия йилида ишлатилади. Агар тушумлар Марказий Ғазначилик режалаштирган ҳажмида йиғилган бўлса, давлат харажатлари ҳам бюджет тасдиқланган миқдорда амалга оширилади, шунингдек, ғазначилик харажатларини қисқартириш тўғрисида қарорлар қабул қилиши мумкин.

Молия вазирлигининг Ғазначилик Бош Бошқармаси томонидан қарорлар қабул қилингандан сўнг, давлат бюджети бош тақсимотчиси томонидан ёзма равишда тақсимот амалга оширилади. Ғазначиликнинг

бош тақсимловчилари ташкилотлар харажатлари таснифига мос равишда тақсимловчилар ва бюджетдан маблағ олувчилар орасида давлат бюджет молия маблағларини тақсимлаш ҳуқуқига эга.

Бюджетдан маблағ олувчи- бюджет ташкилоти ёки бошқа муассаса бўлиб, у молия йили учун ажратилган бюджет маблағини олиш ҳуқуқига эга. Бюджет ташкилоти-давлат томонидан тузилган ташкилот ёки маҳаллий ҳокимият томонидан нотижорат ҳаракатларни амалга оширадиган ташкилот, унинг фаолияти маълум бюджет ёки давлатнинг нобюджет маблағларидан тушум ва харажат сметаси асосида молиялаштирилади.

Ғазначиликни Бош Бошқармаси бош тақсимловчилар томонидан ахборот олиб, бюджетдан маблағ олувчилар ва тақсимловчилар бўйича маблағ лимит реестрини шакллантиради ва ҳудудлараги Ғазначилик бошқармаларига ва бўлимларига йўллайди. Ғазначилик бошқармалари ўз навбатида ўз ҳудудидаги тақсимловчилар рўйхатини тузиб, уларга тушган маблағ ҳақида хабардор қилади.

Ғазначилик бўлимларига тақсимловчилар ўзларига қаршли тармоқдаги ташкилотлар ва корхоналар ўртасида тақсимланган маблағ тўғрисида ахборот беради. Ғазначилик бошқармалари бюджетдан маблағ олувчилар бўйича молиялаштириш реестрини шакллантиради, ўз ҳудудидаги Ғазначилик бўлимларига ижро учун юборади.

Давлат бюджетнинг барча маблағлари Ғазначилик Бош Бошқармаси реестри бўйича Ғазначилик бошқармалари ва Ғазначилик бўлимлари ҳудуддаги бюджет олувчилар орасида тақсимланиши лозим ва тегишли реестр билан тасдиқланади. Ғазначилик органларидан олинган реестр ҳали молиялаштириш дегани эмас. Реестрда кўрсатилган лимит пул маблағи билан таъминланиши керак, буларни икки йўл билан амалга ошириш мумкин. Биринчидан, ҳудуддаги тушумлар ҳисобидан, иккинчидан, Ғазначилик Бош Бошқармасининг ягона ҳисобрақамидан бўлади.

Россия Федерацияси Федерал Ғазначилик Бошқармаси ҳудудидаги субъектлар томонидан тушумларни алоҳида ҳисоб рақамга (40103) йўллаши мумкин. «Харажатларни молиялаштиришга мўлжалланган федерал бюджет тушумлари», у ердан 40105 ҳисобрақамга ўтказилади. Федерал бюджет маблағи тушган реестр бўйича бюджет олувчиларни молиялаштириш учун керакли ҳажмда йиғилган тушумларнинг харажатлардан ортиғи Москва шаҳридаги Россия Федерацияси Марказий банкининг ОПЕРУ-1 Федерал Ғазначилик Бош Бошқармаси ҳисобрақамига ўтказилади.

Бундан ташқари, Россия Федерацияси ҳудудидаги субъектларнинг бошланаётган ойнинг 1 санасигача тушган барча тушумлари юқоридаги ҳисобрақамга ўтказилади. Шунинг учун агар ҳудудда тушумлар етарли бўлмаса, Россия Федерацияси Федерал Ғазначилик Бошқармаси тўлов қоғозлари орқали Федерал Ғазначилик Бошқармаси ҳисобига керакли суммани молиялаштириш учун ўтказилади. Федерал Ғазначилик

Бошқармаси қуйи ҳудуд ғазначилик реестр орқали Федерал Ғазначилик бўлими ҳисобига ўтказди. Барча ўтказилган маблағ аниқ бюджет олувчиларга мўлжалланган ва уларнинг ҳисобига ўтказилиши керак.

Ғазначилик органлари даромадларни бошқариш вазифасини бажаришлари учун (40102счёт) «Федерал бюджет даромадлари» ва (40101счёт) «Ғазначилик органлари томонидан тақсимланадиган солиқлар ва йиғимлар» пассив счётлар очилган. Марказий банк, Молия вазирлиги ва РФ солиқлар ва йиғимлар вазирлигининг биргаликдаги буйруғи мазкур ҳисобрақамларни очиш учун асос ҳисобланади.

Солиқ тўловчилардан тўғридан-тўғри тушган Федерал даромадларни ҳисобини юритишда 40102 «Федерал бюджет даромадлари» ҳисобрақами, тартибга солувчи солиқлардан федерал бюджет қисмини ажратиш учун 40101 «Ғазначилик органлари томонидан тақсимланадиган солиқлар ва йиғимлар» ҳисобрақами ишлатилади. Россия Федерацияси Бюджет Кодексида таъкидланишича, тартибга солувчи даромадлар-булар Россия Федерациясининг бюджет субъектларига ёки маҳаллий бюджетларга келгуси молия йилидаги ажратмалар меъёри «фоизларда» белгиланадиган федерал, минтақавий ва маҳаллий солиқлар ва бошқа тўловлардир.

Россия Федерациясининг Молия вазирлиги ҳар йили Федерал Ғазначиликнинг ҳудудий органларига солиқларни ва бошқа мажбурий тўловларни 40101 ҳисобрақамга ўтказиш тартиби бўйича кўрсатмалар беради. Турли даражадаги бюджетлар ўртасида даромадлар ҳисобини юритиш ва тақсимлаш қуйидагилардан иборат қатор ҳужжатлар пакети асосида амалга оширилади:

➤ давлат даромадлари ҳисобини юритиш бўйича 40101 ва 40102 ҳисобрақамидан кредит ташкилотининг кўчирмаси;

➤ солиқ тўловчиларнинг тўлов қоғозлари ва Федерал Ғазначилик органларининг шу суммани олганлиги тўғрисидаги банк кўчирмасига илова сифатидаги ҳужжат;

➤ алоқа ташкилотларининг пул ўтказишлар тушганлиги тўғрисидаги почта талонлари илова қилинган тўлов ҳужжатлари;

➤ Федерал Ғазначилик органларининг тўлов қоғозлари, кредит ташкилотларининг ҳисоб-китоб мемориал ордерлари, нотўғри ёки кўп тўланган суммани қайтарилганлик учун ҳисоб-китоб чеклари;

➤ агар даромадлар Россия сбербанкнинг бўлимлари орқали нақд пул маблағлари тўлаш билан туширилган бўлса, ПД-4 шаклда квитанциялар илова қилинган Россия сбербанкнинг умумий тўлов қоғозлари;

➤ солиқ органлари томонидан қўйилган инкасса тўлов қоғозлари;

➤ даромаднинг тури аниқланганидан кейин солиқ органларини ёзма билдиришномалари асосида ҳужжатлаштирилган Федерал Ғазначилик органларининг мемориал ордерлари;

➤ нақд бўлмаган ҳисоб-китоблар кўзда тутилган бошқа ҳужжатлар.

Ғазначилик органлари томонидан кредит ташкилотлардан тўлов

хужжатлари ёзма равишда қабул қилинаётганда кредит ташкилотининг масъул ходимининг имзоси ва ташкилот мухри борлиги, юқоридаги илова қилинадиган барча хужжатларнинг мавжудлиги текширилади. Марказлашган Ғазначилик органлари томонидан кредит ташкилотлардан тўлов хужжатлари электрон кўринишда қабул қилинаётганда бу хужжатларда барча реквизитлар берилганлиги, кредит ташкилотнинг электрон-рақамли имзоси мавжудлиги текширилади.

Марказлашган Ғазначилик органлари тушган даромадлар билан қуйидаги операцияларни амалга оширади:

✚ бир кун олдин тушган даромадларни бюджет таснифининг коди бўйича тақсимлайди;

✚ даромадларни айрим турлари бўйича белгиланган меъёрлар асосида турли даражадаги бюджетларга ўтказиладиган даромадлар суммасини аниқлайди;

✚ турли даражадаги бюджетлар ўртасида ўзаро ҳисоб-китоб операцияларни амалга оширади, шу бюджетлар даромадларига бир кунда тушган даромадларни ўтказилади, шу кунги даромадлар етарли тушмаса, даромадларни тақсимлаш операцияларининг бир қисмини амалга оширади;

✚ солиқ органларининг хулосасига асосан солиқчиларнинг кўп ёки нотўғри тўлаган суммаларини қайтаради.

Давлат бюджетининг бюджет даромадларининг аналитик ҳисоботини юритиш бюджет даромадлари таснифига мувофиқ солиқларнинг турлари, йиғимлар ва бошқа мажбурий ажратмалар бўйича амалга оширилади.

Турли даражадаги бюджетларнинг даромадлар режасининг ижросидаги барча операциялар Россия Федерацияси Молия Вазирлигининг 1999 йил 17 февралдаги 15-сон буйруғи билан белгиланган меъёрий ҳужжатига, шунингдек, Россия Федерацияси Молия вазирлигининг 91-сон буйруғи «Федерал бюджет даромадларининг ҳисобини юритиш, Россия Федерацияси бюджет тизимидаги турли даражадаги бюджетлар ўртасида тартибга солувчи даромадларни тақсимлаш тартиби тўғрисидаги» меъёрий ҳужжатга асосан амалга оширилади. Тўлов хужжатларига киритилган бошланғич маълумотлар жорий кун ахборотлари асосида ҳар куни 40101 ва 40102 ҳисобрақамларида ва даромадларнинг турлари бўйича алоҳида тушган даромадларнинг умумий реестри шакллантирилади. Кўрсатилган ҳисобрақамларга тушган даромадлар бюджет таснифи кодлари бўйича гуруҳланади. Ҳар бир операциядан кейин банк кўчирмасида ифодаланган, хужжат чиққан кун, даромад коди, солиқ тўловчининг реквизитлари каби маълумотлар берилган биринчи тўлов хужжатига асосан умумий реестрига ёзув тушади.

Умумий реестр ҳар куни ҳар бир ҳисобрақам бўйича икки нусхада тайёрланади, иккала нусхаси Марказлашган Ғазначилик органи раҳбари томонидан имзоланади. Биринчиси банкнинг кўчирмаси билан Федерал Ғазначилик органида қолади, иккинчиси солиқ органидан келган вакилга у имзо чеккандан сўнг, бошқа тўлов хужжатлари илова қилинган ҳолда

солиқ органларига берилади. Шу кундаги мавжуд ҳужжатга асосан 40101 ҳисобрақамдаги аниқланмаган даромадлардан номаълум тушумлар ҳисоб-китоб ведомости, 40102 ҳисобрақамдаги аниқланмаган даромадлардан бюджет таснифи бўйича гуруҳланмаган даромадлар ҳисоби ведомости шакллантирилади. Ведомостлар маълумотлар берадиган назорат шакллари ҳисобланади, унда ҳар бир аниқланмаган даромадлар бўйича солиқ тўловчининг ИНН ни, тўлов ҳужжатининг куни ва номери, банк кўчирмасида ўтган кун кўрсатилган ҳолда шакллантирилади. Шунингдек, нима учун ҳужжат шу ведомостда кўрсатилаётганлигининг сабаби, кўрилган чора-тадбирлар тури, ҳар кунги ведомостларда аниқланмаган даромадларнинг жами суммаси кўрсатилади. Ҳар кунги аниқланмаган даромадлар бўйича юқоридаги ведомостлардан ташқари, 40101 ва 40102 ҳисобрақамлар бўйича алоҳида қайтарилган тўловларнинг ҳисобини юритиш ведомости, 40101 ва 40102 ҳисобрақамлар бўйича банкдан ташқари операциялар ҳисобини юритиш ведомости тузилади.

Даромадларнинг умумий реестри, 40101 баланс ҳисобрақамига тушган суммалар асосида 40101 ҳисобрақамлар бўйича тақсимландиган даромадлар суммаси «Федерал ғазначилик томонидан тақсимландиган солиқлар» ведомости шакллантирилади. Бу ведомост ўтган иш куни учун қайтарилган суммаларни ҳисобга олган ҳолда, турли даражадаги бюджетларга тақсимланган ва ҳақиқий ўтказилган даромадлар ҳисобини юритиш учун мўлжалланган, бундан ташқари, солиқ органлари хулосаларини рўйхатга олиш учун 40101 ва 40102 ҳисобрақамлар бўйича алоҳида қайтарилган тўловларни рўйхатга олиш журнали тутилади.

Солиқ тўловчиларга берилган имтиёзлар, солиқ кредитлари, солиқ кечиктирилиши тўғрисидаги маълумотлар ва турли даражадаги бюджетлар ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китоб суммалари тўғрисидаги маълумотларни рўйхатга олиш учун «Турли даражадаги бюджетлар ўртасидаги даромадларнинг ўзаро ҳисоб-китобини юритиш ведомости» тузилади. Шунингдек, «Турли даражадаги бюджетларга ўтказишга мўлжалланган даромадлар суммаларнинг ведомости» тузилади. Ушбу ведомостнинг «жами» қаторидаги маълумотларга асосан, «ўтказиладиган суммалар жами» қаторида автоматлаштирилган режимда турли даражадаги бюджетлар даромадига ўтказиладиган тўлов ҳужжатлари шаклланади.

Юқорида айтиб ўтилган тезкор-аналитик шакллар натижалари асосида 40101 ҳисобрақами бўйича «Даромадлар ҳисобининг умумий ведомости» автоматлаштирилган режимда шаклланади. «Федерал бюджет даромадлари» 40102 счёти бўйича аналитик ҳисоб-китоб юритиш учун федерал бюджет даромадларининг турлари бўйича «Даромад турлари ҳисобини юритиш карточкалари» очилади. «Федерал бюджет даромадлари» 40102 счёти бўйича умумий ҳисоб-китоб юритиш учун «Федерал бюджет даромадлари юритиш карточкаси» очилади. Мазкур шакл маълумот берувчи хусусиятга эга, унда йил бошидан, ой бошидан жами сумма ҳисобланади.

Қайтарилган тўловлар, 40101 ҳисобрақами бўйича тушган

даромадларнинг умумий реестри ва 40101 ҳисобрақами бўйича «банкдан ташқари операцияларнинг ҳисобини юритиш ведомости»га асосан, бюджет таснифи кодларига мувофиқ, «Федерал бюджет даромадларини юритишнинг умумий ведомости» шакллантирилади. Бундан ташқари, аналитик ҳисоб-китоб юритиш учун қуйидаги шакллар шакллантирилади:

- бюджетга тўловларни ўтказишни белгиланган муддатларига риоя қилмаган кредит ташкилотларининг рўйхати;

- турли даражадаги бюджетлар ўртасида даромадларни тақсимлаш тўғрисида маълумотнома;

- ғазначилик органлари томонидан амалга ошириладиган даромадлар тушуми тўғрисида тезкор ҳисобот.

Федерал бюджет даромадлари тўғрисида ҳисобот РФ Молия Вазирлиги томонидан белгиланган тартиб бўйича ғазначилик органлари томонидан амалга оширилади. Банк билан ғазначиликнинг ҳисобот кунлари ўртасидаги тушумлар молиялаштириш учун даромадлар суммаси ҳисобланади. Россия Федерацияси Марказий Банкнинг ҳудудий бошқармалари Федерал бюджет счётлари қолдиқлари суммалари тўғрисида Россия Федерацияси Молия вазирлигига беш кунда бир марта ойнинг 1, 5, 10, 15, 20, 25 кунларида 912. Ф. шаклда ҳисобот топширади. Федерал Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси Россия Федерацияси Молия вазирлигига худди шу муддатларда 40102 ҳисобрақам тушумлари тўғрисида 604.Ф. шаклда ҳисобот топширади.

Нақд пулни бериш шахсий ҳисобрақамида: иш ҳақини, стипендияни, йўл харажатларини тўлаш, почта-телеграмма харажатларини тўлаш, хўжалик ва канцелярия харажатларини тўлаш каби операциялар ифодаланади. Бир вақтнинг ўзида маблағ олувчи Федерал Ғазначилик органига иш ҳақиға нақд пул олиш учун пул чекини, бюджетдан ташқари фондларга ва аҳоли даромадидан олинадиган солиқ тўғрисида пул ўтказиш тўловномасини тақдим қилади. Чек китобчаларини олиш мураккаб жараён ҳисобланади, у пул чеклари китобчаси бланкасини ҳисоб-китоб журналида рўйхатдан ўтади. Чек китобчаларини сақлашга Федерал Ғазначилик органи бош бухгалтери жавоб беради ва у металл шкафчада сақланади. Чек китобчаларини олиш учун ариза тақдим қилинади. Федерал Ғазначилик органи ташкилот кассирига ёки ваколат берилган ходимга «пул чеклари китобчаси бланкасини ҳисобга олиш журнали»да имзо чекади, кейин бепул берилади.

Федерал Ғазначилик органига белгиланган муддатда маблағ олувчи бир нусхада келгуси чорак учун касса сўровномасини тақдим қилади. Федерал Ғазначилик органи томонидан қабул қилинган касса сўровномалари умумлаштирилади ва белгиланган муддатда банкка тақдим қилинади, касса сўровномалари Федерал Ғазначилик органининг махсус ҳужжатлар китобида сақланади.

Бюджетдан маблағ олувчи пул олиши учун кун бошланишида Федерал Ғазначилик органига белгиланган тартибда тўлдирилган чекни тақдим қилади. Бу тартиб Россия Федерацияси Молия вазирлигининг 1997

йил 5 май 36-сонли ва РФ Марказий Банкнинг 1997 йил 11 апрелдаги 433-сонли хатига асосан белгиланган. Чек бюджет классификациясига асосан олинган сумма ёзма равишда ёзилади. Кун охирида ҳужжатлаштирилган чеклар ва тўлов қоғозлари учун алоҳида икки нусхада рўйхат тузилади. Рўйхат Федерал Ғазначилик органи томонидан имзо ва муҳр қўйилгандан кейин чеклар ва тўлов қоғозлари билан банкка берилади. Федерал Ғазначилик органи ўзининг банк ҳисобрақамлари кўчирмаси берилган нақд пулларига тенг асосида касса харажатларини ифодалайди.

Тушган ҳисоб-китоб пулини ҳужжатларини ўз вақтида расмийлаштириш учун, Федерал Ғазначилик органининг билдиришномаларини, мемориал ордерларни федерал бюджет харажатлари ижросининг бухгалтерия ҳисоб-китобини юритишда ифодалаш учун ва шахсий ҳисобрақамларни ҳар кунги балансини қилиш учун ҳужжатлаштириш қўйидагича ташкил этилган. Федерал Ғазначилик органида барча операцияларнинг ҳужжатларини белгиланган график асосида қабул қилиш учун ва федерал бюджет харажатларини ижросининг бухгалтерия ҳисоб-китобини юритиш учун функциялар барча ходимлар ўртасида тақсимланади.

Федерал Ғазначилик органига иш кунининг биринчи ярмида-операция кунида тушган ҳисоб-китоб пул ҳужжатлари ва билдиришномалар қабул қилинади, операция куни соат 13 гача давом этади. Соат 13 дан тушган ҳужжатлар кейинги кун санаси билан ҳужжатлаштирилади. Федерал Ғазначилик органига тушган барча тўлов қоғозлари ва билдиришномага мажбурий равишда Федерал Ғазначилик органининг штампи ва ҳужжат қабул қилинган кун санаси қўйилади. Ҳужжатлар операция куни мобайнида ваколат берилган ходимлар томонидан қабул қилиб олинади. Агар қабул қилинган ҳужжатнинг камчилиги бўлиб, у ижро қилинмаса, эртаси куниеқ сабаби ёзма ҳолда кўрсатилиб, мижозга қайтарилади.

5.2. Бюджет харажатларининг асослигини текшириш ва назорат қилиш

Федерал Ғазначилик органларига банкдаги ғазначилик шахсий ҳисобрақамларида федерал бюджет харажатларини бошқариш вазифаси юклатилади. Бюджет харажатлари давлатнинг ўз функция ва мажбуриятларини бажариши учун керак бўладиган сарфлардан иборат. Шу ҳудудда жойлашган барча бюджетдан маблағ олувчилар ва тақсимловчилар учун молиялаштириш ҳажмлари Россия Федерацияси Молия вазирлигининг Федерал Ғазначилик Бош Бошқармасидан Федерал Ғазначилик Бошқармасига реестр кўринишида тушади. Реестрлар пулли ёки тушган даромадлар ҳисобига пулсиз бўлиши мумкин. Бунинг учун маблағ олувчининг Федерал Ғазначилик бўлимида очилган шахсий ҳисобрақамига пул ўтказиш учун ва маблағ олувчига реестр учун фармойишлар шакллантирилади.

Агар тақсимловчилар учун реестрлар тушган бўлса, харажатлар бўлими федерал бюджетдан уларга олинган маблағни ташкилот ва идораларга қандай тақсимлаганлигини талаб қилган ҳолда, маблағ ажратиш тўғрисида билдиришнома тайёрлайди. Мазкур тақсимловчилардан маблағни ташкилот ва идораларга қандай тақсимлаганлиги тўғрисида маълумот олинганидан сўнг, Федерал Ғазначилик бўлимига реестрлар тайёрланади. Бир вақтнинг ўзида маблағ олувчининг Федерал Ғазначилик бўлимида очилган шахсий ҳисобрақамига пул ўтказилади.

Федерал Ғазначилик бўлимига пулли реестрлар маблағлар билан биргаликда Федерал Ғазначилик Бошқармасидан келади. Ўз даромадлари ҳисобига харажатларни молиялаштириш учун маблағларни шу ҳудудда йиғилган суммалар таъминлайди. Бунда маблағлар «Федерал бюджет даромад суммаларини ҳисоб-китоб ведомости»га асосан ва харажатларни бюджет ҳисоб-китобига тўлов қоғози билан ўтказилади, агар даромадлар ҳисоб-китобидаги маблағ етмаса, пулли реестрлар учун Федерал Ғазначилик Бошқармаси Федерал Ғазначилик Бош Бошқармасига мурожаат қилади.

Федерал бюджет харажатларини кассали ижросида ва буларни молиялаштиришни ташкил этиш жараёнида Федерал Ғазначилик органининг тўлов, операциялар, ҳисоб-китоб ва ҳисобот бўлими иштирок этади. Бу жараённи қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.

Федерал бюджет ижросининг операциялари бухгалтерия ёзувлари билан ҳужжатлаштирилади ва бухгалтерия ҳисоб- китоби рўйхатларида ифодаланади. Федерал бюджет ижросининг бухгалтерия ҳисоб китобини юритиш Россия Федерацияси Молия вазирлигининг 1999 йил 17 февралдаги 15-сон буйруғида белгиланган меъёрий ҳужжат асосида амалга оширилади. РФ Молия Вазирлигининг Федерал Ғазначилик Бошқармасига Федерал Ғазначилик органлари умумлаштирилган ҳисоботни тақдим қилади.

**Федерал Ғазначилик бошқармаларидаги бюджет харажатлари
ижросида хужжатлар айланиши**

№	Хужжатнинг номи	Қабул қилувчи	Ижро қилувчи	Муддати
1	Бюджет харажатларини молиялаштириш учун реестрлар ва аренда тўловидан тушган тушумлар ҳисобига қўшимча молиялаштириш	Бухгалтерия, ҳисоб-китоб бўлими	Харажатлар бўлими, ахборотларни ҳимоя қилиш бўлими	ФҒББ дан тушган кунининг эртасига
2	Ўзаро ҳисоб-китоблар учун билдиришномалар	Бухгалтерия, ҳисоб-китоб бўлими	Харажатлар бўлими	ФҒББ дан тушган кунининг эртасига
3	Маблағларни жорий ҳисобрақамдан ўтказиш учун фармойишлар	Бухгалтерия ҳисоб-китоб бўлими, операциялар бўлими	Харажатлар бўлими	Ҳар куни соат 16 гача
4	Операциялар ўтказилганлигини тасдиқлайдиган хужжатлар илова қилинган ҳолда ҳисобрақамларидан кўчирмалар	Бухгалтерия, ҳисоб-китоб бўлими	Операциялар бўлими	Хужжатларни ишлаш кунинда Ҳар куни
5	ФҒББ ҳисобрақамларидан нақд пулларни бериш мақсадида чекларни олиш учун ишончномалар	Бухгалтерия, ҳисоб-китоби бўлими	Харажатлар бўлими	Ҳар куни соат 14 дан 17 гача
6	Бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобрақамлари бўйича оборот сальдо ведомости	Бухгалтерия, ҳисоб-китоб бўлими	Операциялар бўлими	Хужжатларни ишлаш кунинда Ҳар куни
7	Худуд бўйича даромадлар тушуми ҳақида маълумотлар	Харажатлар бўлими	Федерал даромадлар бўлими, Бухгалтерия, ҳисоб-китоб бўлими	Ведомостшаклан тирилган дан кейин соат 11 30 мин. гача
8	Бюджет харажатларини молиялаштириш учун федерал бюджет даромадлари ҳисобидан ўтказилган суммалар ҳақида маълумотлар	Бухгалтерия, ҳисоб-китоб бўлими	Федерал харажатлар бўлими	Ведомостшаклан тирилгандан кейин соат 12 гача
9	Бюджетдан маблағ	Бухгалтерия,	Операциялар	ФҒББ реестр

	олувчининг шахсий ҳисобрақамига кетадиган маблағларни тасдиқлайдиган текширилган ҳужжатлар	ҳисоб-китоби бўлими	бўлими	тушиши билан
10	Бюджетдан маблағ олувчининг шахсий ҳисобрақамларини очиш ва ёпиш тўғрисида маълумотлар	Бухгалтерия, ҳисоб-китоб бўлими	Операциялар бўлими, федерал харажатлар бўлими	Бюджетдан маблағ олувчидан ариза тушиши билан
11	Берилган ссуда ва кредитлар ҳисоб-китобини юритиш карточкаси	Бухгалтерия, ҳисоб-китоб бўлими	Кредит, заём ва қимматли қоғозлар бўлими	Кейинги ҳисобот ойнанинг 1 санасидан кечиктирмасдан

Бу ҳисобот таркибида қуйидаги шакллар мавжуд:

- федерал бюджет харажатларининг кассали ижроси ва молиялаштириш тўғрисида ҳисобот;

- Россия Федерацияси бюджет таснифига мувофиқ алоҳида кодлар бўйича федерал бюджет харажатларининг кассали ижроси ва молиялаштириш тўғрисида ҳисобот;

- Россия Федерацияси Молия вазирлигининг Федерал Ғазначилик Бош Бошқармаси томонидан молиялаштиришнинг умумий суммалари тўғрисида ҳисобот;

- бюджет ва бюджетдан ташқари фондларнинг маблағлари ҳисобига ижро қилинган мажбуриятлар тўғрисида ҳисобот;

- йил якунида Федерал Ғазначилик органларининг шахсий ҳисобрақамларида федерал бюджет маблағларининг қолдиқлари тўғрисида ҳисобот;

- РФ Молия вазирлигининг Федерал Ғазначилик Бош Бошқармасининг Россия Федерацияси бюджет таснифига мувофиқ алоҳида кодлар бўйича молиялаштириш ҳажми тўғрисида ҳисобот;

- Россия Федерацияси бюджет таснифига мувофиқ алоҳида кодлар бўйича бюджет ва бюджетдан ташқари фондларнинг маблағлари ҳисобига ижро қилинган мажбуриятлар тўғрисида ҳисобот;

- Россия Федерацияси бюджет таснифига мувофиқ алоҳида кодлар бўйича йил якунида Федерал Ғазначилик органларининг шахсий ҳисобрақамларида федерал бюджет маблағларининг қолдиқлари тўғрисида ҳисобот.

«Федерал бюджет харажатларининг кассали ижроси ва молиялаштириш тўғрисида» ҳисобот Россия Федерациясининг бюджет харажатлари уччала таснифига мувофиқ алоҳида кодлар бўйича харажатларининг кассали ижроси ва молиялаштириш тўғрисида маълумотларни (603 ф) қамраб олиб, мазкур ҳисобот бешта бобни ўз ичига олади.

Федерал Ғазначилик органлари федерал мақсадли дастурларни молиялаштиришда фаол иштирок этади. Федерал мақсадли дастурлар Россия Федерациясини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ҳисобга олинган ҳолда, истиқбол режаларига мувофиқ равишда ишлаб чиқилади. Тасдиқланишга ва федерал бюджет ёки бюджетдан ташқари фондларнинг маблағлари ҳисобига молиялаштиришга тақдим қилинаётган дастурлар қуйидаги талабларга жавоб бериши керак.

Жумладан:

- ▶ техника-иқтисодий жиҳатидан асосланган бўлиши;
- ▶ дастур буюртмачининг номи бўлиши;
- ▶ йиллар бўйича дастурни молиялаштириш манбалари ва ҳажмини тақсимлаш тўғрисида маълумотлар бўлиши;
- ▶ дастурни амалга оширилиш натижаларидан кейин кутилаётган иқтисодий-ижтимоий ривожланиш истиқболлари қилиниши;
- ▶ тасдиқланишга зарур бўлган бошқа ҳужжатлар, материаллар ва ҳисоб-китоблар бўлиши керак. Барча дастурлар бир қанча дастурчаларни ўз ичига олиши мумкин.

Россия Федерацияси Президентининг «2002 йил бюджет сиёсатида тўғрисида»ги Бюджетномада таъкидланишича, амалга оширилаётган федерал дастурларнинг сони камайтирилди, лекин бу қисқартиришда асосан олдин амалдаги дастурларни молиялаштириш ресурслари ва уларнинг ҳажми сақланиб қолди. Федерал мақсадли дастурлар аниқ мезонларга, тушунарли кўрсаткичларга таяниши ва улар етарли молиявий ресурслар билан таъминланган бўлиши керак. Федерал мақсадли дастурларда харажатларни молиялаштириш бюджет таснифиларига асосан амалга оширилади.

Давлатнинг мақсадли дастурларда харажатларга тўлов учун ғазначилик органларига бюджетдан маблағ олувчилардан ҳужжатлар ва ҳисоб-китоблар, иловаси билан харажатлар сметаси, бажариладиган ишлар бўйича шартномалар ва кўрсатилган хизматлар ва қилинган ишларнинг графиги тақдим қилиниши лозим.

Федерал адресли инвестиция дастури мамлакатнинг умумий ва ҳар бир Россия Федерацияси субъектининг ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш истиқболларининг таркибини аниқлайди. У федерал бюджет тўғрисидаги қонунга киритилган. Дастур икки бўлимдан иборат: инвестицияни тармоқларга йўналтириш ва келгуси молия йилида молиялаштириладиган қурилишлар ва объектларнинг рўйхати.

Федерал бюджет маблағлари ҳисобига капитал қўйилмаларни молиялаштиришда давлат буюртмалари Федерал Ғазначилик органларига тасдиқланган лойиҳалар рўйхатига бюджет ажратмаларини тақсимлаш тўғрисида ҳужжатлар тақдим қиладилар. Федерал Ғазначилик ҳудудий ғазначилик органларига қурилиш ва объектларни молиялаштириш учун ажратилган бюджет маблағларини ресстрлар, билдиришномалар, тўлов қоғозлари ва бошқа ҳужжатлар билан етказдилар ва ўз навбатида шу ҳужжатлар Федерал Ғазначилик Бошқармаларига етказилади.

Федерал бюджет маблағлари ҳисобига капитал қўйилмаларни молиялаштириш операцияларини амалга ошириш учун давлат буюртмачилари қайтармаслик шарти билан Федерал ғазначилик органларига қуйидаги хужжатларни тақдим қилади:

- янги бошланган қурилишларнинг йилларга бўлинган титул рўйхати;

- қурилиш қийматининг йиғма смета ҳисоб-китоблари;

- капитал қўйилмалар ва қурилиш монтаж ишларининг аниқланган ҳажми;

- бутун қурилиш бўйича бажариладиган ишларнинг ҳисоб-китоблари кўрсатилган давлат контрактлари;

- қонун ҳужжатларида ва норматив актларда кўзда тутилган ҳужжатлар, ҳисоб-китоблар ва бошқа ҳужжатлар.

Россия Федерацияси «Фуқаролик Кодекси»нинг 120-моддасига мувофиқ, федерал бюджет маблағлари ҳисобига молиялаштириладиган ташкилотлар сингари, Федерал Ғазначилик органлари томонидан капитал қўйилмаларни молиялаштириш ажратилган бюджет маблағлари чегарасида федерал бюджет маблағларини тақсимловчиларини-буюртмачиларнинг ҳисобрақами орқали амалга оширилади.

Қурилиш буюртмачилари-бюджет маблағлари тақсимловчиларнинг харажатларининг тўловлари Федерал Ғазначилик органларининг масъул ходимлари томонидан ҳужжатлар текширилган кейин амалга оширилади. Эслатиб ўтамиз, бюджет маблағлари шахсий ҳисобрақамлари ҳудудий ғазначилик органларида очилади, шахсий ҳисобрақамларда тақсимловчилар бошқарадиган федерал бюджет маблағларининг ҳажми ифодаланди.

5.3 Бюджет ижроси тўғрисидаги ҳисоботлар

Ғазначилик тизими самарали ишлаб туриши учун, биринчидан, асос бўладиган ҳужжат-мамлакатнинг барча йўналишлар бўйича харажатлар батафсил ажратиб чиқилган, барча режаларни ўз ичига олган сифатли бюджетдир. Шуни таъкидлаш зарурки, мамлакат бюджети бюджет йили бошлангунга қадар имкони борича батафсил ҳолда қабул қилиниши керак. Акс ҳолда, ғазначиликнинг меъёрий фаолияти беқарорлашуви, унинг самарадорлиги пасайиши мумкин. Иккинчидан, давлат бюджетини ижро этишнинг ғазначилик тизимида бюджетнинг вазифасига оид ва иқтисодий аниқ таснифи бўлиши зарур. Бу талаб қилинадиган фискал очик - оидинликни таъминлаш имконини беради.

Илгари амал қилган таснифнинг таҳлилий тўлиқлиги бозор тизимида макроиқтисодий бошқарувга мўлжалланмаган. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида амалга оширилаётган давлат тадбирларининг самарадорлигини баҳолаш мақсадида харажатларнинг иқтисодий хусусиятига асосий эътибор қаратилган. Харажатларнинг иқтисодий тоифалар бўйича таснифини ишлаб чиқиш биринчи даражали вазифа бўлади.

Ғазначилик органлари ҳисобрақамининг кўпчилиги Россия Марказий банкида очилган. Федерал солиқлар тушумининг ҳисоби учун ғазначилик органларининг 40102 «Федерал бюджет даромадлари» ва 40101 «Ғазначилик органлари тақсимлайдиган солиқлар» пассив ҳисобрақами очилган.

Россия Федерацияси Президентининг 1997 йил 12 майдаги 477-сон «Федерал бюджет маблағлари ишлатилишини назоратини кучайтиришнинг чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонида асосан қатор минтақаларда божхона органлари ҳисобрақамларининг хизмати Ғазначилик тизими орқали амалга оширила бошланди. Бунинг учун ғазначилик органларининг 40314 «Божхона тўловлари ва ташқи иқтисодий фаолиятдан олинадиган тўловлар» счёти очилди. Бундан ташқари, харажатларни ва федерал дастурларни молиялаштиришда ғазначиликка юклатилган вазифаларни самарали ижро этиш мақсадида мана шу кредит муассасаларида 40105 «Россия Федерацияси Федерал бюджетининг маблағлари» ҳисобрақами очилди.

Ғазначилик билан банк ўртасида касса-ҳисоб-китоб хизматида, томонларининг ҳуқуқини ва уларнинг ўз вақтида ва тўғри ҳисоб-китоб юритишни тартибга соладиган шартнома тузилди. Федерал бюджет ҳисобрақамларида маблағларнинг харакати бўйича ҳужжатлар ғазначилик органлари томонидан банкка йўналтирилади, айнан:

- федерал бюджетнинг маблағларини 40101 ҳисобрақамдан 40102 ҳисобрақамга, шунингдек, минтақавий ва маҳаллий бюджетларга ўтказиш учун тўлов қоғозлари;
- ортиқча ва нотўғри ўтказилган солиқларни қайтариш учун ҳисоб-китоб чеклари;

- бюджетдан маблағ олувчиларга нақд маблағ учун пул чеклари;
- бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобрақамларидан харажатларнинг тўлови учун тўлов қоғозлари.

Банклар ҳар куни юқорида айтилган ҳисобрақамларнинг кўчирмаларини бошқа ҳужжатлар билан бирга ғазначиликка беради. Банк беш кунда бир марта 912-шакл «Федерал бюджетнинг кассали ижросининг тезкор ҳисоботи»ни тайёрлайди. Банк ҳар ойнинг биринчи санасига 913-шакл «Федерал бюджетнинг кассали ижроси ҳисоботи»ни тақдим қилади. Бу ҳисоботларда федерал бюджет ҳисобрақамларидаги қолдиқ ифодаланади. Ўз навбатида ғазначилик банкка федерал бюджет ижроси тўғрисида 600-шакл «Федерал бюджет даромадлари ва харажатлари ижроси тўғрисида ҳисобот» беради.

Ғазначиликка тушган бошқа ҳужжатлар билан 40101 ва 40102 ҳисобрақамларнинг кўчирмалари ишланади, тартибга солинадиган солиқлар турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимланади. 40102 ҳисобрақамга тушган солиқлар бюджет таснифининг кодлари бўйича ҳисобга олинади ва қилинадиган ҳисоботларда ўз ифодасини топади.

Ғазначилик тақсимланишлар амалга оширилган кейин банкдан тушган федерал солиқлар ҳисобини Солиқлар ва йиғимлар Вазирлигини минтақавий органларига беради. Солиқ органлари солиқ тўловчиларнинг тўлаган солиқлари ва йиғимлари бўйича ҳисобот юритади. Ғазначилик ва солиқ органларининг ўзаро алоқалари Россия Федерацияси Молия Вазирлигининг 2001 йил 21 февралдаги 14Н ва БГ -3-09/51 буйруғи билан билан тартибга солинади.

Ғазначилик органи бу тартибга биноан солиқ органларига қуйидагиларни тақдим этади:

- 40101, 40102 ҳисобрақамлари бўйича тушган даромадларнинг умумий реестрлари;
- федерал бюджет даромадларининг 40102 ҳисобрақамлардаги ҳисоби ва уларнинг реквизитлари кўрсатилган ўзгаришлари тўғрисида ахборотлар;
- 40101, 40102 ҳисобрақамлари билан банкдан ташқари операцияларнинг ведомости;
- Федерал ғазначилик органлари ҳисобини юритадиган даромад тушумлари тўғрисида тезкор ҳисобот;
- 40101 «Ғазначилик органлари тақсимлайдиган солиқлар» ҳисобрақамларига тушган даромадларни турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимланиши тўғрисидаги маълумотнома (ҳар куни);
- 40101, 40102 ҳисобрақамлари бўйича банк кўчирмалари билан ҳисоб-китоб ҳужжатларидан маълумотлар.

Юқоридаги тартибга биноан солиқ органлари ғазначилик органига қуйидагиларни тақдим қилади:

- идентификация номери, юридик адреси кўрсатилган солиқ тўловчиларнинг рўйхати;
- солиқ тўловчиларга берилган имтиёзлар ва қонунда белгиланган

шаклда бюджетдан қарздорликни ёпиш тўғрисидаги банкдан ташқари ҳисоб-китоблар тўғрисида маълумотлар;

- Россия Федерацияси Ҳукуматининг 1995 йил 01. июлдаги 660-сон қарорида белгиланган тартибда фойда солиғи тўлайдиган бош ташкилотлар ва уларнинг таркибий бўлинмаларининг рўйхати;

- кўп ва нотўғри тўланган федерал солиқларни ва бошқа тўловларни қайтаришнинг 21-шаклдаги ҳулосаси;

- «Бюджет кодекси»даги таснифнинг кодларига тўғри келмайдиган ва коди аниқланмаган билдиришномалар;

- солиқ тўлаш тўғрисида имтиёзлар, солиқ кредитлари ва инвестицион солиқ кредитлари тўғрисида ахборотлар;

- Федерал Ғазначилик органлари томонидан тартибга солинадиган Федерал тартибга солувчи солиқлар ва йиғимларни тўлашдан тушган даромадлар тушуми тўғрисида ахборот;

- «Россия Федерацияси бюджет тизимида солиқ тўловларининг тушуми ва бошқа даромадлар тўғрисида умумий ҳисобот» (ҳар ойда).

Юқоридаги тартиб бўйича ахборотларни тақдим қилиш муддатлари, ахборотларни алмаштиришдаги мажбурий реквизитларнинг рўйхати ва алмаштириш шакли аниқлаб берилган. Маълумотларни автоматлаштирилган ишлов бериш амалга киритилган кейин ахборотларни бериш компьютерда ишлов беришга мос бўлишини таъминлаши лозим.

Ғазначилик органи билан солиқ органлари ўртасида алоқаларда энг аҳамиятли жойи шундаки, ҳудудий органлар билан беш кунда бир марта федерал бюджетга тушадиган даромадлар бўйича маълумотларни таққослашдир. Ҳар ойда бир марта маҳаллий бюджет бўйича федерал бюджет даромадларининг тушуми, жумладан, тартибга солувчи солиқлар тўғрисида, мос келмаган сонларни сабабини кўрсатган ҳолда, Молия Вазирлигига ва Солиқлар ва йиғимлар вазирлигига бериладиган таққослаш баённомаси тузилади.

Бюджет тизимининг барча даражаларида солиқларни тўғри тақсимлаш мақсадида бюджетлараро муносабатларнинг барча иштирокчиларини манфаатини кўзлаган ҳолда ғазначилик мазкур маълумотлардан ўз вақтида хабардор бўлиши керак.

Белгиланган тартибга биноан молия органлари ғазначилик органларига қуйидагиларни тақдим қилади:

- бюджет тизимидаги турли даражадаги бюджетларда бюджет ижроси ва бюджетга ўзгартиришлар киритиш бўйича, солиққа тортиш ва имтиёзлар бўйича, заҳёт шакллари ва солиқ кредитлари бўйича қарор, фармойиш ва қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа меъёрий актлар;

- турли даражадаги бюджетларда тартибга солувчи солиқларнинг жорий йилнинг 1 январ ҳолатидан амалда ишлайдиган ва йил мобайнида киритиладиган ажратмалар меъёри;

- солиқ тўловчиларнинг реквизитлари кўрсатилаган рўйхатда имтиёз тури, имтиёз суммаси ва бошқалар кўрсатилади, маҳаллий бюджетларга солиқлар ва бошқа йиғимлар тўлайдиган солиқ тўловчиларга бериладиган

имтиёзлар бериш бўйича қарорлар;

- ҳудуддаги молия ресурслари, маҳаллий бюджет даромадлари ва харажатлари балансини тузиш тўғрисида, бюджет ижроси тўғрисида ҳисоботлар.

Ўз навбатида ғазначилик органлари молия органларига федерал бюджет ижроси тўғрисида 600-шакл «Федерал бюджет даромадлари ва харажатлари ижроси тўғрисида ҳисобот» беради. Ҳар ойда маҳаллий бюджет даромадларига тушган тушумлар бўйича ҳисобрақамлардаги суммалар, ғазначилик органлари томонидан ўтказиладиган федерал тартибга солувчи солиқлар таққосланади, бир вақтнинг ўзида ғазначилик ҳисобрақамидан ташқари ноқонуний равишда маҳаллий бюджет ҳисобрақамларига тушган федерал тартибга солувчи солиқлар бўйича ҳолатлар аниқланади.

Россия Федерациясида 2001 йил 1 январдан Солиқ Кодексининг иккинчи қисми кучга кириши муносабати билан ягона ижтимоий солиқ жорий қилинди. Шу солиқни жорий этилиши билан бадалларни тўғри ўтказишнинг, бу маблағларни Федерал ғазначилик органларининг ҳисобрақамига ва давлатнинг бюджетдан ташқари ижтимоий фондларига ўтказишнинг қоидалари ишлаб чиқилди. Бу қоидаларга мувофиқ, бюджетдан ташқари фондларларнинг минтақавий органлари ғазначиликка банкда очилган ҳисобрақамларнинг реквизитлари тўғрисида, уларнинг бюджетига ўтказилган солиқ суммалари ва солиқ боқимандалиги тўғрисида маълумотлар етказди.

Ҳар куни ғазначилик органлари бюджетдан ташқари фондларга бюджет таснифининг кодларига мос равишда солиқ тўловчиларнинг тўлаган ҳужжатларининг умумий реестридан кўчирма беради. Ҳар ойда ғазначилик органлари бюджетдан ташқари ижтимоий фондларнинг ҳудудий органлари билан ғазначилик органларининг шахсий ҳисобрақамидан бюджетдан ташқари ижтимоий фондларга ўтказилган маблағлар таққосланади.

Федерал ғазначилик органлари божхона органлари билан «Божхона тўловлари ва ташқи иқтисодий фаолиятдан олинадиган тўловлар» 40314 ҳисобрақамларнинг орқали ўзаро яқин алоқада бўлади. Федерал Ғазначилик органларига тушган божхона даромадлари тўғрисидаги банкдан олинган кўчирмалар ва тўлов қоғозлари текширилгандан кейин божхона органларига ахборотлар электрон почта орқали, шунингдек, раҳбарнинг ва бош ҳисобчининг имзоси ва Федерал ғазначилик органлари томонидан муҳрланган ҳолда, ёзма равишда илова қилинадиган бошқа ҳужжатлар билан биргаликда берилади.

«Федерал мулкни ижарага беришдан олинган ижара ҳақи федерал бюджет даромадига ўтказилади».⁴³ Ижарага берилган мулкларни ҳисоби ва назорати Давлат мулк қўмитасининг ҳудудий органларига юклатилган.

---

⁴³ Бюджетный кодекс РФ СТ.51; ФЗ «О федеральном бюджете на 2001 год» от 27.12.2000. № 150ФЗ.

Бундан Федерал Ғазначилик органларининг Давлат мулк кўмитасининг территориал органлари билан улардаги тушган ижара ҳақи суммаларини таққослаш учун яқин алоқада бўлиши зарурлиги келиб чиқади. Федерал ғазначилик органларининг ички ишлар органлари билан алоқалари паспорт бериш учун тўланадиган бож тўловлари масалалари бўйича бўлади.

Таянч сўз ва иборалар

Шахсий ҳисобрақамлар, тўлов қоғозлари, солиқ сиёсати, солиқ юки, бюджет тақсимооти, бюджет даромадлари, бюджет харажатлари, молиявий ҳисобот, пулли реесстрлар, солиқ тўловчилар, банк, транзит ҳисобрақамлар, ғазначилик органлари.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар.

1. Ғазначилик ишлари шароитида давлат бюджети даромадлари қандай тўпланади?
2. Ғазначилик органлари орқали бюджет ташкилотларини молиялаштириш қандай амалга оширилади?
3. Бюджет харажатларини асослилиги қандай текширилади?
4. Бюджети ижроси жараёнида қандай ҳисоботлар тузилади?

6-Боб. Ғазначиликдаги бюджет ижросининг ташкилий шакллари

6.1 Ғазначилик тизими фаолиятининг элементлари

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ғазначилик тизимида ҳисоботлар, оддий хужжатлаштириш ва соддалаштирилган ғазначилик процедуралари орқали давлат молиясини бошқаришда ошқораликка эришилади. Ғазначилик тизими фаолият кўрсатиши учун унинг бешта элементи мавжуд бўлади. Турли босқичдаги ғазначиликнинг бошқарув органлари-Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси, Ғазначиликнинг Бошқармалари, Ғазначиликнинг туман бўлимлари фаолият кўрсатади.

Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси ўтказилаётган ислохотлар бюджетни кенг маънода қамраб олинишини кўзда тутлади. Ислохотлар жараёнида бюджет ташкилотлари, юридик шахс мақомини олган ташкилотлар аниқланади. Ҳар томонлама ахборот билан таъминлаш учун бюджет таснифидан фойдаланилади.

Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси бюджетни шакллантиради ва барча бюджет ташкилотларининг фаолиятини бошқаради. Қонун ҳужжатларига мувофиқ, ҳукуматнинг молиявий маблағларини янада самарали ишлатишни таъминлашда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг янги Бошқармаси ҳисобланган Ғазначиликнинг Бош Бошқармасининг ҳуқуқий масъулияти белгиланади.

Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси бюджетдан маблағ олувчилардан бошқариш функцияларини тортиб олмайди. Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси бюджетнинг бажарилиш жараёнини яхшилаш учун уларни янада кенгроқ ахборотлар билан таъминлайди. Бюджет таснифи бўйича берилган харажатлар тўғрисидаги ахборотлар бутун йил бўйи харажатлар тенденциясини ва харажатларни амалга ошириш учун қўшимча керак бўладиган эҳтиёжларни аниқлашга ёрдам беради. Ғазначиликнинг фаолият кўрсатиши нақд пулларни тўғри ва самарали бошқариш йўли билан бюджетга ишончни мустақкамлашга ёрдам беради. Даромадлар режаси бажарилмаган ҳолатда, боқимандалик муаммосини ечишга ҳаракат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкда ва унинг ҳудудий бошқармаларида очилган Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақами фаолият кўрсатади. Ҳар куни Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақамига республика ва маҳаллий бюджетга солиқлар ва солиқсиз тушумлар тушади. Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақамида вазирликлар, идоралар, ташкилотларнинг ва маҳаллий хокимият органларининг субсчётлари очилади.

Давлат бюджетининг барча харажатлари, жумладан, маҳаллий бюджет харажатлари Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақамидан молиялаштирилади. Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақамида маблағларга тақчиллик бўлганда, Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси доимо Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкдан ёки молия бозоридан маблағ жалб

қилиши зарур. Бюджет маблағи олувчиларининг бошқа молия институтларида ҳисобрақамлари бўлмайди.

Албатта, ғазначиликда қисқа муддатли молиявий режалаштириш тизими ишлаши керак. Даромадларни ва харажатларни режалаштириш ва назорат қилиш учун бюджетдан самарали фойдаланилади. Бюджет ижросининг амалдаги тизимида қисқа муддатли молиявий режалаштиришни яхшилашга зарурият туғилади. Молиялаштириш лимитларини тақдим қилиш тартиби тизимга солинади. Ғазначилик тизимида бюджетни режалаштириш қўллаб-қувватланади.

Бюджетни режалаштиришни қўллаб-қувватлаш механизми қуйидагилардан иборат:

- ❖ доимий равишда даромадлар ва харажатлар бўйича ҳисоботларни, бухгалтерия ҳисоботларини тақдим қилиш;

- ❖ зарур бўлган ҳолларда махсус ҳисоботларни тақдим этиш;

- ❖ даромадларни тушуми лойиҳаси бўйича ахборотларни алмашиш.

Режадаги маблағларни тушириш ва харажатларни амалга ошириш жараёнлари тезлаштирилади. Бюджет ажратмалари ва амалга оширилган харажатларни таққослаш учун харажатларнинг мониторинги қилинади. Ғазначилик органлари бюджетнинг тушумлар бўйича ижросини ташкил этиб, тушумлар тушушини қисқа муддатли башоратини ва бюджетнинг тушум қисми ижросини таҳлилини амалга оширади. Бюджет тақчиллигини белгиланган чегарадан ошишини олдини олиш учун бюджет мажбуриятлари ва бюджет харажатлари мониторинги қилинади.

Давлат бюджет харажатларини ўз вақтида молиялаштириш ва қарз маблағларини жалб қилишни камайтириш мақсадида қисқа муддатли молиявий режалаштириш тизими амалга тадбиқ этиш режалаштирилади. Ғазначилик фаолиятида бюджет ижросининг ва молиявий маблағлар оқимининг бошқариш кўзда тутилади. Нақд пулларни прогноз қилиш, мавжуд нақд пуллар билан харажатларни боғлаш, нақд пулларни оптималлаштириш бўйича бюджетнинг стратегик режасини қилиш керак бўлади.

“Ғазначилик тизимини жорий қилиш унинг тўртта асосий компонентларини мавжудлигини талаб этилади: вилоятлардаги бўлинмалари орқали давлат тушумларини йиғиш ва тўловларни амалга ошириш билан шуғулланадиган Ғазначилик Департаментини Молия вазирлиги таркибида тузиш, давлатнинг молиявий ресурсларини Марказий Банкдаги Ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамида жамлаш, Ғазначиликнинг Бош китобидан фойдаланган ҳолда, давлат маблағлари билан амалга ошириладиган операцияларини ҳисоб-китобини юритишни такомиллаштириш, давлат сектори учун молиявий бошқариш ва режалаштиришни ишлаб чиқиш”⁴⁴.

“Ғазначилик тизими марказий ҳукуматни марказлашган ва ҳамма томонларни қамраб олган ҳолда, тўлов қоғозларини ишлашни, ҳисоб-

---

⁴⁴ Барри Поттер ва Джек Даймонд. Создание системы казначейства. стр1.

китоб юритишни, ҳисоботлар тайёрлашни ўз ичига оладиган асосий молиявий хизматлар билан таъминлайди.

Миллий иқтисодиётини ривожини таъминлаётган мамлакатларда компьютерлар тизими тармоғини фаолиятини йўлга қўйилган, бу тизим молия вазирлиги ва тармоқ вазирликлари учун ғазначиликнинг функцияларини бажаради. Шунингдек, мазкур тизимга бюджетни тайёрлаш учун модуллар киритилади, давлат қарзларини, мақсадли фондларни ва маҳаллий бюджетни маблағларини бошқариш каби функциялар юклатилади⁴⁵.

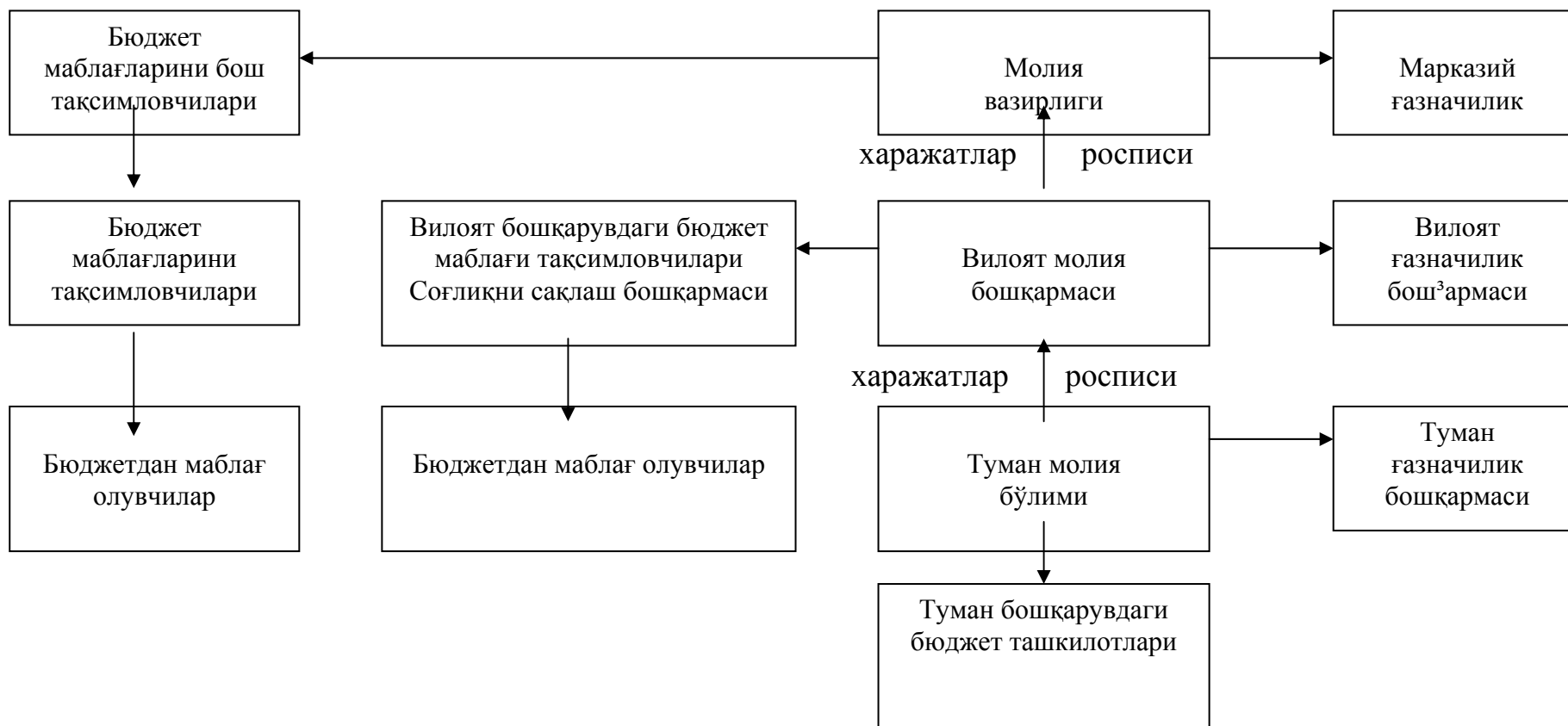
Қуйидаги чизмада тасдиқланган бюджет ажратмаларининг лимитини ғазначилик органлари ва бюджетдан маблағ олувчиларга етказилиши кўришимиз мумкин.

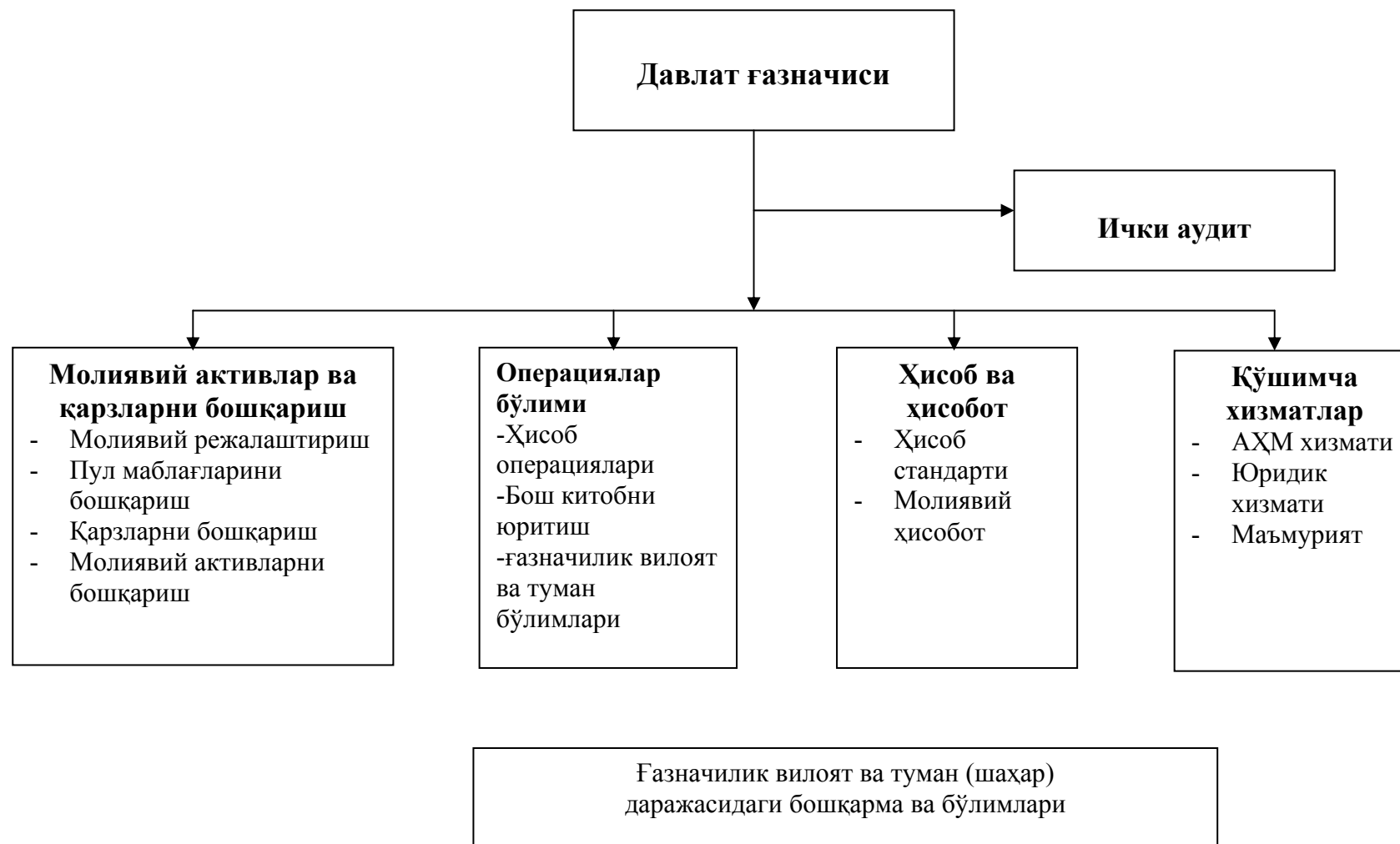
⁴⁵ Ўша жойда.

**Тасдиқланган бюджет ажратмаларининг лимитини ғазначилик органлари ва
бюджетдан маблағ олувчиларга етказилиши**

Ўзбекистон Республикасининг ғазначилик тузилмаси

6.2 Ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами

Ҳукуматнинг ҳуқуқий хужжатига асосан, давлат бюджетининг даромадлари ва маблағлари ҳисобини юритиш учун Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақами фаолиятининг концепцияси яратилади. Давлат бюджети маблағларини самарали бошқариш, бюджет маблағларининг олувчиларига бўлган муддатларни қисқартириш, турли даражадаги бюджет тизимидаги тушумнинг марказлаштирилган ҳисоб-китобини юритишни таъминлаш, Давлат бюджети ижроси тўғрисида тезкор ахборот олиш, Давлат бюджети маблағлари оқимларининг ҳаракатини оптималлаштириш зарурияти пайдо бўлганлиги учун Давлат бюджети маблағлари Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақамида жамғарилади.

Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақами фаолиятининг концепцияси компьютерлаштирилган ғазначилик тизимида ва Марказий Банк муассасаларида пул ўтказишни электрон тўловлар орқали амалга оширилиши мумкин. Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақами-Давлат бюджети пул маблағлари тўпланадиган ва миллий валютада Давлат бюджети ижроси операциялари ифодаланадиган Марказий Ғазначиликнинг ҳисобрақамидир. Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақами Марказий Банк муассасаларида очилади.

Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақами фаолиятини амалга ошириш икки босқичдан иборат. Ўтиш босқичида қуйидаги тадбирлар амалга оширилади:

1. Ғазначилик органларида барча бюджет ташкилотларини шахсий ҳисобрақамларини очиш ва унга ўтказиш яқунланади.

2. Давлат бюджети харажатларини амалга ошириш ва даромадларини ҳисобини юритиш операцияларини марказлаштириш амалга оширилади.

3. Ғазначиликнинг вилоят ва туман босқичида электрон хужжатларининг айланиш тизими киритилади.

4. Белгиланган меъёрий тартибда Марказий банк муассасалари ва ғазначилик органлари ўртасида электрон кўринишдаги хужжатларнинг айланиш тизими ўрнатилади.

5. Бошқаларига нисбатан тайёргарлиги юқорироқ, маълумотларни етказишнинг асоси бўлган ахборот тизими мавжуд бўлган ва Марказий банк муассасалари ўртасида электрон кўринишдаги хужжатларнинг айланиш тизими ўрнатилган Ғазначиликнинг вилоят босқичида даромадларнинг ҳисоби ва давлат бюджети харажатларини амалга ошириш технологияларнинг ишлаши бўйича эксперимент ўтказилади.

Яқунлаш босқичида қуйидаги тадбирлар амалга оширилади:

1. Давлатнинг молиявий ресурсларини ҳисобини олиш, ишлатилиш ва мобилизация қилиш механизмини такомиллаштирилади.

2. Марказлашган Ғазначилик органлари фаолиятининг ҳуқуқий асослари Ғазначилик органлариларига юклатилган функцияларни

бажаришга етарли шароит яратиш мақсадида ихчамлаштирилади.

3. Марказлашган Ғазначилик органларини ташкилий, моддий, техник таъминоти яхшиланади.

4. Марказлашган Ғазначилик органларида ахборотларни хавфсизлигини таъминланишини ҳисобга олган ҳолда, ягона ахборотлардан самарали фойдаланиш ва телекоммуникация тизимини кенг масштабда амалиётга тадбиқ этилади ва ривожлантирилади.

Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақами куйидагиларни таъминлайди:

❖ Марказий Ғазначилик томонидан очилган Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақамида Давлат бюджети даромадларини ва маблағларини марказлаштириш.

❖ Турли даражадаги бюджетларда даромадларни ҳисобини олиш операцияларини марказлаштириш, даромадларни бюджетлар ўртасида тақсимлаш ва давлат бюджети харажатларини амалга ошириш.

❖ Марказий Ғазначиликнинг Бош китобида давлат бюджети даромадлари ва харажатлари операцияларини ифодалаш.

Бошқача қилиб айтганда, Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақамидан фойдаланиш шароитида Марказий Ғазначилик органлари тизимининг фаолияти Давлат бюджети ижросининг янги технологиясидан фойдаланишдир.

6.3 Ғазначиликнинг бош китоби

Ғазначиликнинг Бош китоби билан ҳукумат ресурсларининг ҳисоб-китобини юритилади ва молия тизимининг ахборот тизими фаолият кўрсатади.

Ғазначиликнинг Бош китоби-бюджет операцияларини бухгалтерия ҳисоб-китоби юритишнинг компьютерлашган тизимидир. Ғазначиликнинг Бош китобида давлат муассасалари билан бўладиган барча молиявий операцияларни ифода этилади.

Ғазначиликнинг Бош китоби давлатнинг барча асосий счётларини ўз ичига олади. Ягона бюджет таснифига мувофиқ, Ғазначиликнинг Бош китоби барча бюджет бирликларининг субсчётларини қамраб олади. Субсчётлардаги операциялар кодларни-сана, даромад, харажат, иқтисодий код, функционал дастур, ташкилий бюджет бирлиги сингари кодларни ўз ичига олади.

Ғазначиликнинг Бош китоби Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақами ва суб счётлари билан бўладиган операциялардаги барча бухгалтерия проводкаларини ифодалайди.

Ғазначиликнинг Бош китоби ҳам республика бюджетидан, ҳам маҳаллий бюджетдан молиялаштиришнинг ўз вақтида ҳисоб-китобини юритишни таъминлайди. Ғазначиликнинг Бош китоби жуда кўп бюджет бирликларини ўз ичига бирлаштиради. Ғазначиликнинг Бош китобида бюджет даромадлари ва харажатлари ҳаммаси кўринади.

Давлат операцияларининг бухгалтерлик ҳисобини банк тизимидан Молия вазирлигига ўтказилиши билан, барча операциялар ягона ғазначиликнинг тизимининг Бош китобида акс эттирилади. Ушбу Бош китобидаги ҳисобрақамлар барча харажатларнинг ҳисоби, бюджет ташкилотларини қамраб олади, уларнинг ягона бюджет таснифини ва бюджет маблағларининг сарф қилинишини барча жараёнлари акс эттирилиши керак.

Ғазначиликнинг Бош китоби бюджет маблағлари ишлатилишини барча жараёнларини ўзида ифодалайди. Бундан ташқари, бюджет маблағларининг мақсадли ишлатилишини дастлабки ва жорий назоратини таъминлайди. Ғазначиликнинг Бош китоби тезкор ҳисоботни тайёрлаш имконини беради. Тезкор молиявий ахборотларни олиш бир қанча имконият йўлини очади. Ҳозирги кунда Бюджет бошқармаси бюджет ва бюджет ажратмалари билан шуғулланади, лекин ҳақиқатда бу маблағлар қачон ва нима мақсадда сарф қилинаётганлигини билмайди.

Ғазначиликнинг Бош китоби-худудлардаги ғазначилик бўлимларида фойдаланилаётган барча бирламчи ҳужжатлар ғазначиликнинг ахборот тизимига киритилганда тегишли бухгалтерия ёзувлари (проводкалар) билан расмийлаштирилади ва шунинг натижасида Ғазначиликнинг Бош китобида акс эттирилади.

Ғазначиликнинг Бош китоби ғазначилик ижросида бухгалтерия ҳисобини юритиш учун ишлаб чиқилган. Бухгалтерия ҳисоби

маҳаллий бюджетларни ижросида барча ҳисобларни инобатга олади, яъни барча даромадлар ва харажатларнинг молиявий оқимларини, бундан ташқари барча молиявий ва номолиявий қолдиқларни ҳисобини ҳам юритади.

6.4 Ғазначилик бухгалтериясининг суб счетлари

Ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамида ва суб счётлардаги даромадлар ва харажатларни бир-бирига мувофиқлигини таққослаш мумкин. Бу бюджетни шакллантиришда, ходимларни бюджетнинг самарадорлигини баҳолашда кўшимча ахборотларга эга бўлиш имконияти берилади. Молиявий бошқаришнинг ғазначилик тизими барча давлат ресурсларининг Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақамида жамланишини назарда тутади.

Давлат бюджетининг ижроси Ғазначилик тизими орқали амалга оширилганда вақтинчалик касса тафовутлари амалда барҳам топади ва бутун бирламчи тўлов ҳужжатлари айланиши ғазначилик органи кўлида тўпланади ҳамда бюджетнинг ижро этилишини ойдинлаштиради, таҳлил сифати ва тезкорлиги ошиб боради.

Ғазначиликнинг ягона тушуми вужудга келиши билан бюджетга тушган йиғим ва ортиқча тўпланган солиқларни қайтариш ва бюджет босқичлари орасида бошқариладиган солиқларни тақсимлаш бўйича фаолият билан бир қаторда ғазначилик органининг ҳудудий бюджет тушумини ҳисобга олиш бўйича счётларни бериш зарурияти туғилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси қарорига асосан, ғазначиликнинг ҳудудий органини тайёргарлигидан келиб чиққан ҳолда, солиқ органи ҳисоби беркитилиши билан бир қаторда бюджет тушумини ҳисобга олиш счёти очилади. Счётларни бир банкдан бошқа банка ўтказиш ғазначиликнинг органлари билан келишилган ҳолда амалга оширилади. Ғазначилик ҳисобрақамлари очилган банк муассасалари тузилган шартномага мувофиқ, ғазначиликнинг органларига ҳар куни ҳисобрақамлардан кўчирмалар билан тўлов қоғозлари ҳужжатлари нусхасини тақдим этади.

Ғазначилик тизими бюджет маблағларининг молиявий оқимларини изчиллик билан бошқариш, бюджет харажатларини ижро этишда бюджет ресурсларининг нисбатан оз касса қодиклари билан қаноатланиш натижасида, давлат бюджети даромадлари ҳамда харажатларнинг тезкор ва яқуний мувозанатлаштирилган бўлишига эришиш имкониятини беради. Бунинг натижасида Ғазначилик Марказий аппаратнинг банк тизимидан маблағлари қарзга олиш ҳажмларини жуда камайтириш имконини беради.

Даромадлар ҳисоби ҳисобдор бюджет ташкилотларини қамраб олади, уларнинг ягона бюджет маблағлари тушумининг барча жараёнларини акс эттириши керак. Мавжуд механизмлари орқали бюджет ижроси масъулияти тўлалигича банк сектори зиммасига юклатилади.

Ғазначилик тизимининг муҳим қирраси шундаки, у бюджетнинг ижро масъулиятини Молия вазирлиги зиммасига юклайди. Бу давлат

операциялари ўтказиладиган ва назорат қилинадиган ғазначилик баланс ҳисобрақамлари очилишини назарда тутди. Бунда тижорат банкларидаги ҳисоб-китоблар тизимида қисқартириш юз беради. Чунки маблағ ягона ғазначилик ҳисобрақамлари орқали Марказий банклардан ўтади.

Ғазначиликнинг барча банк ҳисобрақамлари устидан тегишли назоратни олиб боради, Давлат бюджети, Давлатнинг мақсадли жамғармалари ва бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағларни ғазначилик ягона ҳисобрақамида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жамланишини ташкил этади. Ғазначилик ягона ҳисобрақамидаги пул оқимларининг устидан назоратни ўрнатади. Ғазначилик ягона ҳисобрақамидаги вақтинчалик бўш турган маблағларни бошқа банклар ёки молия бозорига жойлаштиради.

Ғазначилик тизимида ғазначилик Давлат бюджети даромадлари ва харажатлари таснифини ишлаб чиқиш ва янгилашда иштирок этади, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети, республика бюджети, Қорағалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларнинг ғазначилик ижроси тўғрисидаги ҳисоботини тайёрлайди. Тегишли молиявий активлар ижроси бўйича бошқа ҳисоботларни ишлаб чиқади. Ғазначилик тизими ва ғазначилик операциясини бухгалтерия ҳисобига тегишли бўлган меъёрий- ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилишида қатнашади. Бюджетдан маблағ олувчилар ва Давлат мақсадли жамғармаларининг ҳисоби ва ҳисоботини таъминлайди. Қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда туман бюджетига нотўғри ёки ортиқча ўтказилган маблағларни солиқ тўловчиларга қайтариш ёки келгуси тўловлар ёхуд бошқа тўловлар ҳисобига ўтказилади.

Ғазначиликни жорий этиш молияни бошқаришнинг мавжуд тизимини янада такомиллаштиришга кўмаклашади ва ғазначилик муассасасидан ўз вақтида ва муҳим ахборот олинishi туфайли Молия вазирлиги томонидан молия тизими ҳамда иқтисодиётдаги қисқа муддатли кундалик ҳолатларни тезкор аниқлашга ёрдам берган ҳолда, мамлакат бюджетининг таъсирчан ролини кучайтиради. Бундан ташқари, давлат бюджетидан самарали фойдаланиш ва мақсадли ишлатилиши устидан назорат қилиш ва унинг тақчиллигини бошқаришни таъминланади.

Республикамизда ғазначиликни жорий қилишда ташкилий ва бошқарув тизими қуйидагича бўлишини кўзда тутилмоқда ( ).

1. Операциялар бўлими. Операциялар бўлимига ғазначилик тармоқ бўлимларининг молиявий бошқариш тизимида хизмат кўрсатишни ишлаб чиқиш мажбурияти юклатилади.

1.1. Операцияларни ҳисобга олиш сектори:

- Ғазначилик бош китобини ва бошқа иккиламчи ҳисоб-китобларни ёки маълумотлар баъзасини қўшган ҳолда, молиявий тизимни бошқаришни олиб боради;

- молиявий тизимни бошқаришда таркибий қисмларни

алмаштириш ва янгилашни такомиллаштиришни олиб боради.

1.2. Ғазначилик операциялари сектори. Бу секторга барча марказий доирадаги Ғазначилик операцияларининг мувофиқлаштириш устидан назоратни амалга ошириш юклатилади, шунингдек, мажбуриятлар доирасида қуйидагилар киритилади:

- Ғазначиликнинг барча бўлимларига самарали ва тезкор хизмат кўрсатиш бўйича умумий жавобгарлик;
- Ғазначилик операциялари жараёнлари учун керакли бўлган йўриқномаларни ишлаб чиқишда қатнашиш;
- Ғазначилик ходимларининг бошқарилиши ва тайинланиши тартибини белгилаш;
- Ғазначиликнинг барча бўлимлари ишининг натижалари бўйича мониторинг ўрнатиш киради.

2. Активлар ва қарзларни бошқариш бўлими. Бўлимга умумий молиявий активлар ва Давлат қарзларини бошқариш ҳамда молиявий режалаштириш мажбурияти юклатилади. Бўлимга умумий молиявий активлар ва Давлат қарзларини бошқариш ҳамда молиявий режалаштириш мажбурияти юклатилади.

2.1. Пул операцияларини тартибга солиш ва назорат қилиш сектори:

- Харажатлар режаси ва даромадлар режасининг бажарилиши бўйича маълумотларни йиғиб, таҳлил қилиб пул маблағларига бўлган эҳтиёжни ҳафталик, ойлик, ва чораклик аниқланишини амалга оширади.
- Давлат бюджети Бош Бошқармаси билан биргаликда ҳафталик ва ойлик мавжуд пул маблағларининг лимитини аниқлайди.
- Молиявий активлар ва қарзларни бошқариш сектори билан биргаликда ҳафталик ва ойлик пул маблағларига бўлган эҳтиёжни қондириш учун керак қисқа муддатли қарздорликлар таркибини аниқлайди.
- Республика ва маҳаллий бюджетларнинг пул маблағларига бўлган эҳтиёжларни қондирилишини амалга ошириш учун Давлат бюджети Бош Бошқармаси Худудлар молияси Бош Бошқармаси ва Молия вазирлигининг тармоқ бошқармалари билан биргаликда ишлаши керак.

2.2. Қарзларни бошқариш сектори:

- Бюджетдан молиялаштиришга керакли бўлган истиқбол режаларини тузишда Молия вазирлигининг Давлат бюджети Бош Бошқармаси ҳамда тармоқ бошқармалари билан биргаликда иш олиб боради.
- Келгуси йилга ички ва ташқи мажбуриятларни тузиш режаси доирасида ҳамда ички ва ташқи қарзларни энг қулай таркибини аниқлашда йиллик режани тайёрлайди.
- Ташқи қарздорликни қоплаш ва бошқариш юзасидан ташқи кредит берувчилар билан ҳамкорлик қилади.

- Кредиторлар томонидан ишлатиладиган кафолатларнинг ҳисобини юритиш ва бериш бўйича Ҳукуматга таклифлар киритади.

2.3. Молиявий активларни бошқариш сектори:

- Пул операцияларини тартибга солиш ва назорат қилиш сектори билан маслаҳатлашган ҳолда, инвестиция истикболларини ишлаб чиқиш ва молиявий нақд активларнинг ҳажмини аниқлайди.

- Молиявий активлар ва инвестициялар ҳисобини юритади.

3. Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи бўлими. Ушбу бўлимга ойлик, чорақлик ва йиллик бюджет ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тайёрлашга тегишли бўлган бухгалтерия ҳисоби стандартларини тузиш мажбурияти юклатилади. Шунингдек, бўлимга Низомни ва стандартларини тайёрлаш ва тарқатиш мажбурияти ҳам юклатилади.

3.1. Молиявий ҳисобот сектори:

- Бюджетдан маблағ олувчи ташкилотларни қаноатлантирувчи ҳисоботларни Ғазначилик Бош китоби маълумотларидан фойдаланган ҳолда тайёрлайди;

- Молиявий ва бошқарувчилик ҳисоботларни тузади;

- Йиллик бюджет ижроси бўйича ва йиллик молиявий ҳисоботларни ташқи аудитлар ва кейинчалик Олий Мажлисга тақдим этиш учун тайёрлайди. Кўп ҳолларда Ғазначилик тизимига ҳисоботларни тайёрлаш юклатилади. Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни Олий Мажлисга тақдим этилиши Молия вазирлиги томонидан амалга оширилади.

3.2. Бухгалтерия ҳисоби стандартлари сектори:

- Бухгалтерия ҳисоби стандартларини ва бухгалтерияга оид йўриқномаларни ишлаб чиқади.

- Рискни бошқариш, сотиб олиш бўйича жараёнларни ва стандартларни ишлаб чиқади.

4. Қўшимча хизматлар сектори:

- Ахборотлар технологиясини таъминлаш;

- Юридик хизматлар кўрсатиш;

- Ғазначиликнинг бошқарув аппаратини сақлаш учун керакли бўлган ишларни амалга ошириш;

- Асосий воситаларни бошқариш ва бошқалар. Бундан ташқари, Марказий аппаратнинг структурасига фақат Давлат Ғазначилигига бўйсунадиган ички аудит бўлими киритилади.

Марказий Ғазначилик ғазначиликнинг бош китобини юритади, бюджет тушумларини бошқаради, харажатларни молиялаштиришга рухсат беради, бюджет ташкилотлари шартномаларини, нақд пулларини, тўловларни бошқаради, давлат қарзини ва шартли мажбуриятларини ҳисоблайди, молиявий ҳисоботларни тайёрлайди.

Ғазначиликнинг Бош китобидан ташқари, ғазначиликнинг маълумотлар баъзасида барча маълумотлар бюджет таснифига асосан тузилмавий тарзда бўлади.

1. Даромадларни бошқаришда солиқ тўловчи солиқ тўлаш ҳақида тўлов топшириқномасини тўлдиради, бевосита Ягона ғазначилик ҳисобрақамига ўтказди. Даромадлар учун тўлдирилган топшириқномада тўлов тури ва йўналиши иқтисодий тасниф бўйича кўрсатилиши керак.

2. Марказий банк Ғазначиликнинг Бош Бошқармасига Ягона ғазначилик ҳисобрақамидан маблағ ҳақида маълумот жўнатади.

3. Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси Марказий банк берган маълумот асосида белгиланган меъёрлар доирасида бу маблағларни республика ва маҳаллий бюджетлар ўртасида тақсимлайди.

Бюджет маблағлари олувчиларининг мажбуриятларини ҳисобкитобига бюджетдан маблағ олувчиларнинг шартномавий мажбуриятларини бошқариш ҳам киради. Ғазначилик тизими бюджет маблағи олувчилари шартномавий мажбуриятларини бошқариш, бажарилишини назорат қилиш ҳисобини олиб бориш ва бюджет маблағлари етишмай қолганда, уларни навбатини таъминлаши керак.

Ғазначиликнинг молиявий ҳисобот тизими Давлат молияси тизимини бошқарув самарадорлиги ва сифатини яққол кўришга имкон бериши керак. Ғазначиликнинг молиявий ҳисобот тизимини тузишнинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- қамраб олиш тўлиқлиги ва ахборот ишончилиги;
- шаклларнинг стандартлиги;
- фойдаланишда тезкор ва қулайлиги.

Ғазначилик тизимида молиявий ҳисобот икки асосий йўналиши бўйича тайёрланади:

- бюджет ижроси бўйича ҳисобот;
- бухгалтерия ҳисоботи.

Бюджет ижроси бўйича ҳисоботлар қуйидаги кўринишда тайёрланади:

- даромад ва харажатлар иқтисодий таснифи бўйича ҳамда пул оқими бўйича кунлик ҳисобот;
- тузилган контракт ва тўловлар бўйича бюджет ташкилотлари мажбуриятлари;
- ажратилган молиялаштириш лимитлари;
- дастлабки ва ўзгартирилган бюджет ажратмалари ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олган ойлик бюджет бажарилиши ҳисоботи;
- жорий йил тугаши билан бюджет ажратмалари ҳисоботи ташқи аудит ва ҳуқуқий органларга топширилиши лозим бўлган ҳисобот.

Ғазначилик тизими қошида қуйидаги ҳисоботларни тайёрлаш таъминланади:

- давлат маблағлари статистикаси стандартларига мувофиқ, бюджетдан ташқари жамғармалар, маҳаллий ва республика бюджети ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олган умумлаштирилган ҳукумат молиявий операцияларни ҳақидаги аналитик ҳисобот;

- қарз субъектлари бўйича бюджет ташкилотларининг кредиторлик қарзлари ҳолати тўғрисидаги ҳисоботи;

- давлатнинг кўп йиллик дастурларига бўлинган функционал тасниф бўйича бюджет бажарилишининг ҳисоботи. Ҳисобот бюджет ажратмаларининг дастурлар бўйича қолдиғи ва ўтган йил маълумотларини ҳам ўз ичига олади;

- ҳукумат кафолатидаги заёмлар ва қарзларнинг келаси 5-10 йил хизмат кўрсатиш нархи ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олган давлат қарзининг ўрта муддатли ҳолати ҳақида ҳисобот;

- давлатнинг молия бозоридаги қисқа муддатли фаолияти ҳақида ҳисобот;

- давлат томонидан ажратилган кредитлар ҳақида ҳисобот;

- ҳукумат ҳисобрақамидаги пул оқимлари ҳақидаги ҳисобот;

- солиқ имтиёзлари ва субсидиялари ҳақида ҳисобот;

- шартли ва бошқа мажбуриятлар ҳақида ҳисобот;

- бюджет ташкилотлари активлари ҳақида ҳисобот;

- грантлар ҳақида ҳисобот.

Давлат молияси статистикаси кўрсатмалари аналитик мезонига мувофиқ, касса ва ҳисоблаб қўшиш усулида ҳисобот тайёрланиши ҳамда бюджет маблағларидан капитал қўйилмалар ҳақида ҳисобот тайёрланади. Мазкур ҳисоботлар ғазначиликнинг ахборот тизими орқали амалга оширилади.

Ғазначиликнинг тизимининг модуллариини келгусида такомиллаштириш йўналишлари асосан ахборот тизимининг ривожланиши, молиявий режалаштириш ва пулларни бошқариш усулларини такомиллаштириш билан боғлиқ бўлади. Яъни ушбу соҳадаги фан-техника тараққиёти ҳамда ижтимоий ғояларни ривожланиши билан биргаликда юксалиб бораверади. Бундан ташқари, ғазначиликнинг тизимида бошланғич поғоналарда ҳисоб-китоб касса усули билан амалга оширилса, келгусида ғазначиликнинг тизимида ҳисоб-китоб ишлари ҳисоблаш усулига ўтказилиши керак.

Ғазначиликнинг актив ягона ҳисобрақами ва марказлашган ҳисобчилик назорати олиб борилади. Барча бюджет маблағлари ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамида йиғилади, тўловни амалга оширишни сўровномаси ва уни тасдиқловчи ҳужжатлар ғазначиликка жўнатилади, ғазначилик тўловларни режалаштиради ва назорат қилади.

Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақами-марказлаштирилган ҳисобрақам бўлиб, барча даромадлар тўпланадиган ва давлат бюджет харажатлари молиялаштириладиган ҳисобрақамдир. Ўзбекистон Республикасининг Марказий банкида ва унинг ҳудудий бошқармаларида очилади.

Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақами бюджет ташкилотлари суб счётлари йиғиндисидан иборат. Ғазначилик тизимида бюджет ташкилотларининг тижорат банкларида асосий ҳисобрақамлари бўлмайди, бу билан бюджет бирликларининг ҳисобрақамларида

фойдаланмаган қолдиқ муаммоси ечилишига ёрдам беради.

Харажатларни молиялаштиришда Ғазначиликнинг Ягона ҳисобрақамидан маҳсулот етказиб берган ва хизмат кўрсатган хўжалик субъектларининг банкдаги ҳисобрақамига бюджет маблағлари тўғридан-тўғри ўтказилади. Нақд пулларни ишлатишни яхшилашди, ўзаро ҳисоб-китобни қисқартирилади ва камайтиради, бундаги самарадорликни давлат хизматлари ва давлат дастурларини молиялаштиришнинг яхшиланган натижаларида кўришимиз мумкин. Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси банкдан фарқли равишда молиявий операциялар ҳисобини юритиш учун асос сифатида суб счётлардан фойдаланади, бюджет стратегиясини ривожлантиради.

Бюджет маблағларининг бош тақсимловчи ва тақсимловчиларнинг ҳисобрақамлари пул маблағларини қуйи бюджет ажратмаларини тақсимловчиларига ўтказиш каби транзит операциядан озод бўлади. Бюджет маблағлари олувчилари ҳисобрақамларида фойдаланилмаган қолдиқ сифатида бўлмайди, бу эса бюджет маблағларини ишлатиш самарадорлигини оширади. Шундай йўл билан бюджет маблағларини тезкор ишлатилиши ва маневр қилиш имконияти кўпаяди, натижада бир поғонадан иккинчи поғонага пул маблағларининг ҳаракати соддалашади. Бошқа сўз билан айтганда, кўп томонли назорат барча бюджет ташкилотларини молиявий фаолиятини қамраб олади.

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунга мувофиқ солиқли ва солиқсиз давлат тушумларини тўплаш, сақлаш ва давлат харажатларини амалга ошириш учун ғазначилик томонидан ягона ҳисобрақам очилади.

Ғазначилик алоҳида операцияларни, шунингдек, давлатнинг мақсадли фондларининг маблағлари билан операцияларни амалга ошириш учун ғазначиликнинг доирасида суб счётларини очиш ҳуқуқига эга. Бу суб счётлардаги қолдиқлар ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами қолдиғининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Республика минтақаларида давлат харажатларини ўз вақтида молиялаштиришни таъминлаш мақсадида Ғазначиликнинг топшириғи билан Марказий Банк томонидан бутун иш куни мобайнида суб счётларга ва суб счётларидан пул маблағларини ўтказиш ташкил этилади. Маблағ ўтказиш ва давлатнинг пул маблағларини харажат қилиш учун фақат Молия вазирлиги рухсати билан банк счётларини очиш мумкин. Бу ҳуқуқни Давлат ғазначисига Молия вазирлигининг буйруғи билан юклатилган.

Ўзбекистон Республикасининг Марказий Банки ва Ғазначилик ўртасидаги ўзаро муносабатларга тааллуқли масалалар улар ўртасида тузилган шартнома асосида тартибга солинади. Ғазначилик йилда камида бир марта ушбу шартномаларни таҳлилини ўтказиши шарт, агар Ғазначилик фикри бўйича шартномаларни кўриб чиқиш талаб этилса, иккала томон талабларини қондириш мақсадида шартномаларни қайта

тузиш тадбирлари кўрилади. Давлат бюджетини кассали ижросини амалга ошириш жараёнида тижорат банклари билан ҳам шартнома тузади.

Ғазначиликнинг меъёрий ҳужжатига мувофиқ, давлат маблағларининг миллий валютада ва чет эл валютасида тушган барча тушумларни, солиқли ва солиқсиз тушумларни, давлатнинг мақсадли фондларига тушган тушумларни, бюджет ташкилотлари даромадларини, жорий ва жорий бўлмаган даромадларини, махсус мақсадга қаратилган фондларга хомийлардан тушган маблағларни, грантларни қўшганда ва бошқа турдаги давлатнинг даромадлари тўлиқ ва тўғридан-тўғри ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамига ўтказилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунга, шунингдек, турли даражадаги давлат бошқаруви ўртасида тушумларни тақсимотини тартибга соладиган бошқа қонунларга мувофиқ, Ғазначилик тушумларни турли даражадаги давлат бошқаруви ўртасида тақсимлаш учун жавобгар ҳисобланади. Ғазначилик белгиланган бюджет таснифига мувофиқ, барча давлат тушумларини алоҳида ва аниқ рўйхатга олади. Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети харажатлари устидан назорат қонун асосида ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамидан барча тўловларни амалга оширишга Ғазначилик жавобгар ҳисобланади.

6.5 Бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобрақамлари

Ғазначилик органлари бюджет ташкилотлари ва олувчилар учун муҳим рол ўйнайди. Бюджетдан маблағ олувчилар тасдиқланган тартибда ғазначилик органларида ҳисоб очадилар, бу ҳисобларда давлат бюджет томонидан ажратилган маблағ сақланади. Давлат бюджетнинг барча харажатлари ҳар бир бюджет олувчи учун маблағ ўзининг қатъий йўналишига эга, бу йўналиш бюджет таснифи кодларига эга: боб, бўлим, бўлинма, мақсадли бўлинма, харажат тури. Шундан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир бюджет олувчига бир неча шахсий ҳисоб рақами очилади. Бундан ташқари, ҳар бир ҳисоб рақам бўйича иқтисодий таснифга асосан бир неча йўналиш берилади.

Давлат бюджет маблағни сарф этиш ва унга ўз мақсадида ва фойдали ишлатилишига жавобгарлик бюджет олувчи зиммасига юкланади. Харажатларни амалга ошириш учун бюджет олувчи ҳисоб-молия харажатларини тўлдиради, тўловчининг реквизитлари ғазначилик номидан тўлдирилади: ИНН, тўловчи банк ҳисоб рақами ва бошқа маълумотлар. Олувчининг реквизитлари, маблағ ҳажми ва мўлжалланган тўловнинг иқтисодий таснифи бўйича харажат моддалари кўрсатилган ҳолда, бюджет ташкилоти кўрсатилади ва тўлов харажатларида маълум тартибда берилади. Барча расмийлаштирилган ҳужжатлар Ғазначилик бўлимларига топширилади.

Ҳар бир бюджет ташкилоти ажратилган бюджет маблағлари чегарасида харажатларни амалга ошириш учун сертификат бериш асосида тўлов топшириқномасини керакли ҳужжатлар билан биргаликда ўзининг ғазначилик бўлимига тақдим қилади. Харажатларнинг асослилиги текширилгандан ва ресурсларнинг мавжудлиги тасдиқлангандан кейин Ғазначилик Ўзбекистон Республикасининг Марказий Банки ёки тижорат банкларига тўлов ҳужжатини йўналтириш билан тўловни амалга оширади.

Россия Федерацияси Молия вазирлигининг 1999 йил 30 декабрдаги 106-сон буйруғи билан белгиланган «Россия Федерацияси Молия вазирлигининг Федерал Ғазначиликнинг ҳудудий органларида Федерал бюджет харажатларининг ижросидаги операцияларни ҳисобга олиш учун ҳисобрақамларни юритиш тартиби тўғрисидаги» меъёрий ҳужжатга асосан амалга оширилади.

Федерал бюджет харажатларининг ижросидаги операцияларни ҳисобга олиш учун Федерал Ғазначиликнинг ҳудудий органларида қуйидаги шахсий ҳисобрақамлар очилади ва юритилади:

- маблағларни бош тақсимловчилари операцияларини ҳисобини юритиш учун мўлжалланган шахсий ҳисобрақамлар;
- маблағларни тақсимловчиларнинг бюджет мажбурияти лимити ҳажмини тақсимлаш ва етказиш, тақсимловчиларни ва маблағ олувчиларни молиялаштириш операцияларини ҳисобини юритиш учун мўлжалланган шахсий ҳисобрақамлар;

- Федерал Ғазначиликнинг органлари бюджет мажбурияти лимити ҳажмини тақсимлаш ва етказиш ҳисобини юритиш учун мўлжалланган шахсий ҳисобрақамлар, шунингдек, РФ Молия вазирлиги маблағларни бош тақсимловчиси бўлган;

- Федерал бюджетдан маблағ олувчиларнинг смета даромадлари ва харажатларини ижросини амалга оширишда бюджет мажбуриятлари лимити ҳажмини, қабул қилинган пул мажбуриятларини, молиялаштириш ҳажмини, касса харажатларини ҳисобини юритиш учун мўлжалланган шахсий ҳисобрақамлар;

- РФ Молия вазирлиги маблағларни бош тақсимловчиси бўлган бюджет мажбурияти лимити ҳажмига ва федерал тадбирларни касса харажатларини молиялаштиришга алоқаси бўлган операцияларни ҳисобини юритиш учун мўлжалланган шахсий ҳисобрақамлар.

Қуйидаги чизмада шахсий ҳисобрақамларнинг турлари берилган. Бу ҳисобрақамлардаги ифодаланган операциялар ҳисоб-китоб-пул хужжатлари асосида ва Россия Федерацияси Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган Федерал Ғазначилик органлари билдиришномалари (расходные раписание) шаклида, Россия Федерацияси валютасида амалга оширилади.

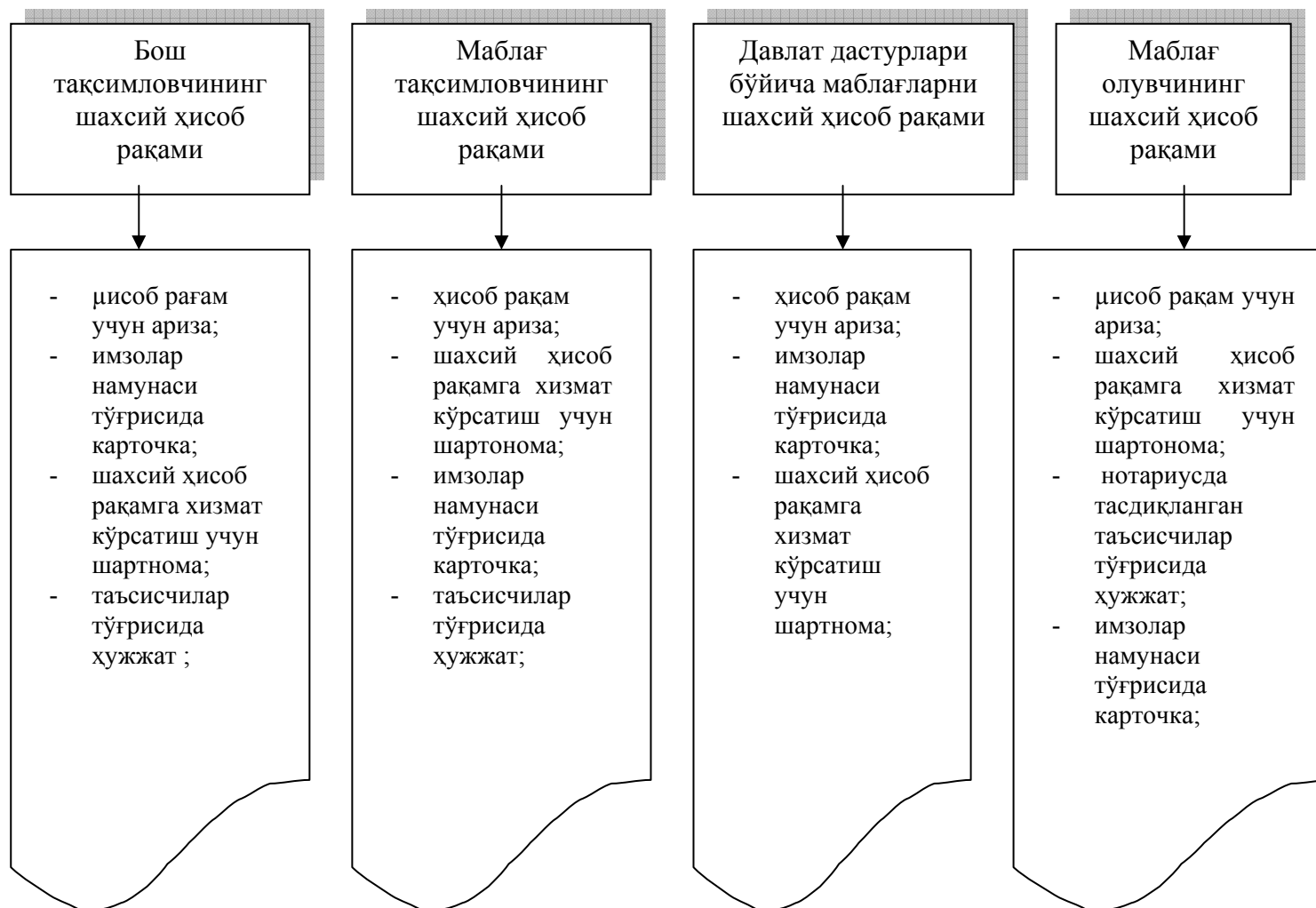
Агар ҳуқуқий шахснинг номида ўзгаришлар бўлса, у бир ой ичида Федерал Ғазначилик органларига маълумот бериши керак. Агар юридик шахс ликвидация қилинаётган бўлса, Федерал Ғазначилик органларига қуйидаги хужжатларни тақдим қилади: ликвидация комиссиясининг тузилиши ва ликвидация қилинганлиги тўғрисида маълумот, ликвидация комиссияси тасдиқлаган муҳр ва имзолар нусхаси.

Федерал Ғазначилик органларида маблағ олувчиларнинг ҳисобрақамлари мижознинг ташкилот тугатилаётганлиги ёки раҳбариятнинг ўзгарганлиги, ликвидация комиссиясининг иши тугаганлиги тўғрисида аризага асосан, агар жорий йилда шахсий ҳисобрақамларида операциялар амалга оширилмаган бўлса, молия йили тугаганлиги сабабли ва РФ Молия вазирлигининг меъёрий ҳуқуқий хужжатларида кўзда тутилган бошқа ҳолларда шахсий ҳисобрақам ёпилади. Шахсий ҳисобрақамни ёпишда мижоз ва унга хизмат кўрсатаётган Федерал Ғазначилик органи шахсий ҳисобрақамни ёпилиш санасига молия йилининг бошидан бюджет мажбуриятлари ва молиялаштириш ҳажми суммаларини қолдиқ суммаларни таққослашлари лозим, натижалар ифодаланган далолатнома Федерал Ғазначилик органи раҳбари ва мижоз томонидан тасдиқланади.

Бюджет харажатларининг ижросидаги шахсий ҳисобрақамидаги ифодаланган операциялар РФ бюджет таснифига асосан ҳисоб-китоби молия йилининг бошидан ўсиб боровчи жами амалга оширилади. Федерал Ғазначилик органлари маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобрақам счётларини очганда, уларга идентификацион номер беради, Ғазначилик органининг ахборот тизимида бу номердан фойдаланилади.

Ғазначилик органларида очилган шахсий ҳисоб рақамларнинг турлари

Ҳар бир шахсий ҳисобрақамга код берилади:

- 01-маблағ тақсимловчининг шахсий ҳисобрақами;
- 02-Федерал Ғазначилик органининг тақсимловчи шахсий ҳисобрақами;
- 03-маблағ олувчининг шахсий ҳисобрақами;
- 04-Федерал Ғазначилик органининг шахсий ҳисобрақами.

Федерал Ғазначилик органларида очилган шахсий ҳисобрақамларни номерлаш 11та разряддан иборат бўлади:

1- 2 разряд шахсий ҳисобрақамнинг белгиси; 3-10 разряд маблағ олувчининг ҳисоб номери, ундан 3-5 разряд федерал бюджетдан тўғри маблағ олувчининг коди, 11-разряд назорат калитидир.

Федерал Ғазначилик органларида маблағ олувчилар ва маблағ тақсимловчиларга шахсий ҳисобрақамлар улар жойлашган жойига қараб очилади. Федерал Ғазначилик органларида ҳар бир мижозга ҳисобрақамлар тури бўйича битта шахсий ҳисобрақам очиш мумкин. Бунда мижоз билан икки томоннинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланган шартнома тузилади. Федерал Ғазначилик органларига шахсий ҳисобрақамни очиш учун мижоз барча керакли ҳужжатларни тақдим қилади, кейин Федерал Ғазначилик органларининг раҳбари ва бош бухгалтери мижоз аризасига ўзининг розилигини ёзма равишда беради. Бунда тақдим қилинадиган ҳужжатлар қуйидагилардан иборат:

- белгиланган шаклда шахсий ҳисобрақам очиш учун ариза;
- таъсисчи ҳужжатининг нусхаси;
- давлат рўйхатидан ўтганлиги тўғрисида ҳужжатнинг нусхаси;
- икки нусхада юқори бошқарув ташкилоти томонидан тасдиқланган муҳр ва имзолар намунаси карточкаси;
- мижозни солиқ органида ҳисобга қўйилганлиги тўғрисида шаҳодотнома.

Федерал Ғазначилик органлари маблағ олувчига шахсий ҳисобрақам очилгандан кейин беш кун ичида ҳудуддаги қуйидаги органларга маълумот беради:

- РФ солиқлар ва йиғимлар вазирлигига;
- РФ Пенсия фондига;
- РФ меҳнат ва ижтимоий ривожлантириш вазирлигига;
- РФ ижтимоий суғурта фондига;
- Мажбурий тиббий суғурта фондининг ҳудудий филиалларига.

Бу шахсий ҳисобрақам шахсий ҳисобрақамларнинг рўйхати китобига ёзилади, бунда қуйидаги реквизитлар мавжуд:

- шахсий ҳисобрақам очилган сана;
- хизмат кўрсатиш бўйича тузилган шартнома номери ва санаси;
- мижоз реквизитлари;
- Федерал Ғазначилик органи хатининг бюджетдан ташқари

фондларга ва солиқ органларига шахсий ҳисобрақам очилганлиги тўғрисидаги номери ва санаси;

- шахсий ҳисобрақам номери;
- шахсий ҳисобрақам ёпилган сана.

Турли кўринишдаги харажатларни амалга ошириш учун ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамидан маблағларни ўтказиш процедуралари Ғазначиликнинг меъёрий ҳужжатларига мувофиқ, аниқланади.

Кўрсатилган ҳисобрақамларга тушган даромадлар бюджет таснифи кодлари бўйича гуруҳланади. Ҳар бир операциядан кейин банк кўчирмасида ифодаланган, ҳужжат чиққан кун, даромад коди, солиқ тўловчининг реквизитлари каби маълумотлар берилган биринчи тўлов ҳужжатида асосан умумий реестрига ёзув тушади. Умумий реестр ҳар куни ҳар бир ҳисобрақам бўйича икки нусхада тайёрланади, иккала нусхаси Марказлашган ғазначилик органи раҳбари томонидан имзоланади. Биринчиси банкнинг кўчирмаси билан асосий ғазначилик органида қолади, иккинчиси солиқ органидан келган вакилга у имзо чеккандан сўнг, бошқа тўлов ҳужжатлари илова қилинган ҳолда солиқ органларига берилади.

Нақд пулни бошқариш ҳисобрақамида иш ҳақини, стипендияни, йўл харажатларини тўлаш, почта-телеграмма харажатларини тўлаш, хўжалик ва канцелярия харажатларини тўлаш каби операциялар ифодаланади. Бир вақтнинг ўзида маблағ олувчи Федерал Ғазначилик органига иш ҳақида нақд пул олиш учун пул чекини, бюджетдан ташқари фондларга ва аҳоли даромадидан олинадиган солиқ тўғрисида пул ўтказиш тўловномасини тақдим қилади.

Чек китобчаларини олиш мураккаб жараён ҳисобланади, у пул чеклари китобчаси бланкасини ҳисоб-китоб журналида рўйхатдан ўтади. Чек китобчаларини сақлашга Ғазначилик органи бош бухгалтери жавоб беради ва у металл шкафчада сақланади. Чек китобчаларини олиш учун ариза тақдим қилинади.

Ғазначилик органи ташкилот кассирига ёки ваколат берилган ходимга «пул чеклари китобчаси бланкасини ҳисобга олиш журнали»да имзо чекади, кейин бепул берилади.

Ғазначилик органига белгиланган муддатда маблағ олувчи бир нусхада келгуси чорак учун касса сўровномасини тақдим қилади. Федерал Ғазначилик органи томонидан қабул қилинган касса сўровномалари умумлаштирилади ва белгиланган муддатда банкка тақдим қилинади, касса сўровномалари Федерал Ғазначилик органининг махсус ҳужжатлар китобида сақланади.

Бюджетдан маблағ олувчи пул олиши учун кун бошланишида Федерал Ғазначилик органига белгиланган тартибда тўлдирилган чекни тақдим қилади. Бу тартиб РФ Молия Вазирлигининг 1997 йил 5 май 36-

сонли ва РФ Марказий Банкнинг 1997 йил 11 апрелдаги 433-сонли хатига асосан белгиланган. Чек бюджет классификациясига асосан олинган сумма ёзма равишда ёзилади. Кун охирида хужжатлаштирилган чеклар ва тўлов қоғозлари учун алоҳида икки нусхада рўйхат тузилади.

Рўйхат Федерал Ғазначилик органи томонидан имзо ва муҳр қўйилгандан кейин чеклар ва тўлов қоғозлари билан банкка берилади. Федерал Ғазначилик органи ўзининг банк ҳисобрақамлари кўчирмаси берилган нақд пулларига тенг асосида касса харажатларини ифодалайди. Ишлатилмаган нақд пуллар банкка қайтариб топширилади.

Тушган ҳисоб-китоб пул хужжатларини ўз вақтида хужжатлаштириш учун, Федерал Ғазначилик органининг билдиришномаларини, мемориал ордерларни федерал бюджет харажатларини ижросининг бухгалтерия ҳисоб-китобини юритишда ифодалаш учун ва шахсий ҳисобрақамларни ҳар кунги балансини қилиш учун хужжатлаштириш қуйидагича ташкил этилган. Федерал Ғазначилик органида барча операцияларнинг хужжатларини белгиланган график асосида қабул қилиш учун ва федерал бюджет харажатларини ижросининг бухгалтерия ҳисоб-китобини юритиш учун функциялар барча ходимлар ўртасида тақсимланади.

Марказий Ғазначилик органига иш кунининг биринчи ярмида-операция кунида тушган ҳисоб-китоб пул хужжатларини ва билдиришномаларни қабул қилинади, операция куни соат 13 гача давом этади. Соат 13 дан тушган хужжатлар кейинги кун санаси билан хужжатлаштирилади. Марказий Ғазначилик органига тушган барча тўлов қоғозлари ва билдиришномаларга мажбурий равишда Марказий Ғазначилик органининг муҳри ва хужжат қабул қилинган кун санаси қўйилади. Хужжатлар операция куни мобайнида ваколат берилган ходимлар томонидан қабул қилиб олинади. Агар қабул қилинган хужжатнинг камчилиги бўлиб, у ижро қилинмаса, эртаси куниёқ сабаби ёзма ҳолда кўрсатилиб, мижозга қайтарилади.

Марказий Ғазначилик органларига банкдаги ғазначилик шахсий ҳисобрақамларида давлат бюджети харажатларини бошқариш вазифаси юклатилади.

Таянч сўз ва иборалар

Ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами, ғазначилик тизими фаолияти элементлари, ғазначиликнинг бош китоби, ғазначиликнинг бухгалтериясининг суб счётлари, бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобрақамлари.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар.

1. Ғазначилик тизими фаолиятининг элементларини айтинг.
2. Ғазначилик органлари томонидан тасдиқланган бюджет ажратмаларининг лимити бюджетдан маблағ олувчиларга қандай етказилади?
3. Ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами фаолиятини тушунтиринг.
4. Ғазначиликнинг бош китоби қандай юритилади?
5. Ғазначиликнинг бухгалтериясининг суб счётлари фаолиятини изоҳланг.
6. Ғазначилик тизимида бюджет ижроси ҳисоботлари қандай тузилади?
7. Бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобрақамлари қандай туркумланади?

7-боб. Ғазначилик-бюджет ижросини таъминлашнинг самарали усулидир

7.1 Бюджет маблағлардан самарали фойдаланиш йўллари

Давлат молиясини бошқариш ислохотларни ўтказиш жарёни, аввало, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларига ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишда, улар ролини ошириш ва шу билан бир вақтда молиявий базани мустаҳкамлаш, бутунлай янги молия-бюджет ва солиқ механизмини яратиш, бюджетлараро муносабатларни тартибга солиш ва маҳаллий бюджетлар ижроси самарадорлигини таъминлашнинг янги услубиёти ва тамойилларини аниқлашни ўз ичига олади.

Республикамизда бюджет ижросини белгиланган параметрлар доирасида ижро этиш, бюджетдан маблағ билан таъминлашни такомиллаштириш ҳамда маблағлардан самарали ва мақсадли фойдаланиш, бюджет интизомини таъминлаш бюджет тизими олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Бюджет жараёнларида, жумладан, бюджет ижросини қатъий таъминлашда бюджетдан биринчи даражали устивор ижтимоий харажатларни молиялаштириш, бюджет маблағларидан мақсадли, самарали фойдаланиш борасида олиб борилаётган ишлар билан бир қаторда ечимини қутаётган муаммолар ҳам мавжуд.

Аммо тан олиб айтиш керакки, республикамизда давлат молиясини бошқариш тизими ҳануз иш жараёнида юзага келаётган муаммоларни зудлик билан ҳал қилиш учун етарли даражада мослашмаган. Муҳими давлат харажатларини самарали бошқаришни таъминлаш борасида турган мақсадга ҳали тўла эришилгани йўқ, ҳамон давлат бюджети маблағларини сарф қилишда турли бюджет ташкилотларида ноқонуний ҳаракатларга ва хатоларга йўл қўйилмоқда, бу эса миллиард-миллиард бюджет маблағларининг мақсадсиз ва самарасиз сарф қилинишига олиб келмоқда.

Турли давлат дастурлари ва лойиҳаларни бюджет маблағлари билан молиялаштиришнинг таркиб топган амалиёти молияловчи орган томонидан бир олувчига йўлланган молиявий маблағлар бошқасига тушиши мумкин бўлган вазиятни истисно этмайди. Агар давлат маблағларидан мақсадли фойдаланишни назорат қилиш улар ажратилгандан кейингина бошланса, давлат бюджети кўп нарсани бой беради. Кейинги молиявий назоратнинг самарасизлиги шундаки, унинг хулосалари бюджетдан маблағ олувчи ўзига ажратилган маблағларини амалда сарфлаб бўлганидан кейин чиқарилади. Ваҳоланки, жорий назоратни, яъни бюджет маблағлари ўзлаштирилиши жараёнининг ўзи назорат қилинишини таъминлаш муҳимдир.

Юқоридаги ҳолатнинг асосий сабабларидан бири жорий бюджет ижроси тизимида, молия органлари суств (пассив) ролга эга бўлганлиги ва шу билан бир вақтда банк ва бюджет ташкилотларига юклатилган функцияларни мустақил бажариб, молия органларини амалга оширилган бюджет жараёни фактларидан кейингина хабардор қилинади. Бунинг натижасида маҳаллий бюджетларда маблағ етишмовчилиги юзага келиб, юқори турувчи бюджетдан бюджет ссудасини олишга тўғри келади. Ҳозирги ушбу бюджет ссудаларини олиш жуда кўп вақтни талаб этади.

Энг асосийси, бунинг натижасида аҳолини ижтимоий химоялашга қаратилган биринчи даражали харажатларни ўз вақтида амалга оширишни маълум муддатларда кечикишига олиб келмоқда. Бундан ташқари, ҳозирги вақтда маҳаллий бюджетлар таркибида, республикамиз аҳолисига қаратилган ўта муҳим ижтимоий тадбирлар бўлганлиги учун долзарб масалаларидан бири даромадларнинг тушиши билан харажатларни амалга ошириши керак бўлган вақт ўртасидаги номуносивликни бартараф этишдир.

Маълумки, маҳаллий бюджетда асосий аҳамиятга эга бўлган харажатлар асосан халқ таълими ва соғлиқни сақлаш харажатларидан иборатдир. Ҳозирги амалдаги тизимда қайси бюджетга қарашлигидан қатъий назар ҳар бир бюджет ташкилотларига банкларда алоҳида ҳисобрақамлар очилган, бу йиғилган маблағларни кўплаб бюджет ташкилотлари учун очилган ҳисобрақамларда қолиб кетишига олиб келмоқда.

Демак, давлат бюджети ижросининг янги механизмини амалиётга киритиш бугунги кунда бюджет ислохотларининг йирик йўналишларидан бири десак хато бўлмайди, чунки давлат молиясини самарали бошқариш зарурияти мавжуд, бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш учун бюджет харажатларининг назоратини кучайтириш талаб этилади.

Давлат молия тизимида ўтказилаётган ислохотлар давлат харажатларни бошқариш самарадорлигини оширишни назарда тутаяди. Давлат иқтисодиётини ислоҳ қилиш ва бозор муносабатларини ривожлантириш жараёнларида ҳал қилувчи рол ўйнайди. Бунда давлат бюджети ислохотларнинг энг муҳим дастакларидан бири вазифасини бажаради.

Шу сабабли, яқин келажакда давлат бюджетини ижро этишнинг ғазначилик тизимини изчил жорий этишни таъминлайдиган чоратадбирларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эгадир. Ғазначилик шароитида бюджетнинг кассали ижроси деганда ҳар бир бюджетнинг даромадлари мазкур бюджетни ижро этувчи тегишли кассада жамғарилиши тушунилади. Шунингдек, ушбу бюджетдан маблағ билан таъминланувчи барча ташкилотларга пул маблағлари ушбу касса

орқали берилади.

Бунда консолидациялашган бюджетни ижро қилиш мақсадида ва давлат молияси билан қилинадиган барча жараёнларни ўз вақтида ва аниқ ҳисобини қилиш учун ғазначиликнинг ҳисоб-китоб счётлари давлат бюджети даромадлари ва харажатларининг тасниф тизимига мос келиши керак бўлади. Бюджетнинг даромад қисмини ижро этиш юридик ва жисмоний шахслардан солиқ ва солиқсиз тўловлар ундириш ҳисобига амалга оширилади. Бунда юридик ва жисмоний шахслар тегишли тўловларни қонунда белгиланган муддатлар ва тартибларда мустақил равишда ҳисоблайдилар ва бюджетга тўлайдилар. Бюджетнинг даромадлар қисмининг ижросида солиқ органларининг функцияси тартибга солувчи солиқларни тақсимлашдан, нотўғри тўланган суммаларни қайтаришдан ва бюджет даромадлари тушумини ҳисобини олиб боришдан иборат бўлади.

Бюджетнинг тушумлар бўйича ижросини ташкил этиб, ғазначилик органлари тушумлар тушишини қисқа муддатли прогнози ва бюджетнинг даромадлар қисми ижросини таҳлилини амалга оширади. Мамлакатда молиявий ва иқтисодий барқарорликни сақлаш, нархлар ва ички валюта бозорини босқичма-босқич эркинлаштириш бюджет тизимини изчил ва тизимли тарзда ривожлантиришни таъминлайди.

Ғазначилик–давлат бюджетининг ижросини таъминлашнинг бир шакли бўлиб, унда махсус идора давлат солиқларини йиғимини ва улардан фойдаланишни таъминлайди, маблағлар устидан назорат амалга оширилади, шунингдек, давлат ташқи ва ички қарзларини бошқаради ҳамда бюджетдан ташқари мақсадли жамғармалар, бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари пул оқимларини мониторингини олиб боради.

Бугунги кунга келиб, МДҲ давлатларини барчасида ушбу тизимни жорий қилинди ва айни пайтда улар мавжуд тизимни такомиллаштириш ишлари билан банд. Мана шу нуқтаи-назардан қарасак, бизнинг республикамиздаги ғазначилик тизими мукамалроқ бўлиши учун барча имкониятлар мавжуд. Сабаби улар йўл қўйган хато ва камчиликларни биз четлаб ўтишимиз ва улар тажрибасига танқидий ёндашишимиз мумкин.

Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг ўз даромадларини мустақил тасарруф этадиган, ўз харажатларини ўзи қоплайдиган бўлди. Демак, республика ўз бюджетига эга бўлиши билан бирга, ижтимоий иқтисодий ривожланишни таъминлашга эътибор берган ҳолда, макроиқтисодий ва молиявий барқарорликни мустаҳкамлаши ҳам бюджет тизимининг вазифаси қилиб қўйилди. Кўзланган мақсад республикамизнинг келгусида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш равнақи, улкан иқтисодий ўзгаришларни таъминлаш, сарфланаётган ҳар бир сўм бюджет маблағи республиканинг келажак

равнақи ва истиқболи учун ўз натижа ва самарасини бериши керак.

Бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш дегани бу – бюджет маблағлари, бюджет тизимининг ҳар бир бўғинида амалдаги қонунчиликка мувофиқ қандай мақсадга мўлжалланган бўлса, ўша мақсадни амалга ошириш учун ўз вақтида ва тўлиқ молиялаштирилиши, аниқ сарфланиши лозимдир.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида давлат бюджети ҳисобига маблағ билан таъминланадиган тармоқларда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, бюджет маблағларидан самарали фойдаланишни назоратини такомиллаштириш бугунги кунда долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Ислохотларнинг мақсади бюджет сиёсатида давлат бюджети тақчиллигини белгиланган меъёрдан ошиб кетишига йўл қўймаслик, бюджет харажатларини самарадорлигини ошириш, ижтимоий харажатларнинг аниқ мақсадли ва манзилли бўлишини таъминлашдир.

Иқтисодиётни эркинлаштириш жараёни, бозор механизмнинг такомиллаштирилиши ва ислохотларнинг тобора чуқурлашиб бориши ҳар бир иқтисодий жараённи чуқур таҳлил қилишни тақозо қилмоқда. Бюджет жараёнини мавжуд қонунчилик асосида, бюджет ижросини белгиланган параметрлар доирасида ижро этиш, бюджетдан маблағ билан таъминлашни такомиллаштириш ҳамда маблағлардан самарали ва мақсадли фойдаланиш, бюджет интизомини таъминлаш бюджет тизими олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Бюджет жараёнлари, жумладан, бюджет ижроси уни бажарилишини қатъий таъминлашда бюджетдан биринчи даражали устувор ижтимоий харажатларни молиялаштириш, улардан мақсадли, самарали фойдаланишда бюджет интизомига мустаҳкамлаш борасида олиб борилаётган ишлар билан бир қаторда ечимини кутаётган муаммолар ҳам мавжуд.

Бюджет маблағларидан оқилона фойдаланишга эса самарали назорат тизимини шакллантирмасдан туриб эришиб бўлмайди. Бу шароитида молиянинг ўзи каби молиянинг назоратнинг ҳам мақсад ва вазифлари шакллари тубдан ўзгаради. Энди у фақат жазоловчи орган сифатида эмас, балки давлатнинг ўз вазифаларини бажариши учун зарур маблағларни таъминлаши, бюджет маблағларидан мақсадга мувофиқ самарали харажат қилишни назорат қилиш, маслаҳат бериш каби вазифаларни бажармоқда. Давлат маблағлари ҳисобига олинган давлат мол-мулкни тўлиқ сақланишини таъминлашда ҳам назорат муҳим аҳамият касб этади.

Молия-бюджет назоратининг асосий объекти давлат бюджети ва бюджетдан ташқари жамғармалар маблағларидан мақсадли, тежамкорлик режимида амал қилинган ҳолда, оқилона фойдаланилганлиги, амалдаги қонун-қоидаларга риоя қилинганлигини

назорат қилишдан иборатдир.

Бюджет назорати орқали давлат ва маҳаллий бошқарув органлари мунтазам равишда тасдиқланган бюджетнинг даромад ва харажатлар режаларини тўлиқ ва сифатли бажарилишини назоратга олиш, уларнинг бажарилишига таъсир қилувчи турли салбий омилларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш учун зудлик билан зарур чора-тадбирлар белгилаш имконига эга бўладилар.

Бюджет ижросининг назорати тўлиқ ва қисман, комплекс ёки мавзули, ёппасига ёки танлаб ўтказиладиган назорат турларига бўлиш текшириш ҳажми ёки текшилаётган объектнинг тўлиқ қамраб олинишига боғлиқ. Дастлабки назорат-тахминлаштириш, режалаштириш ва лойиҳалаштириш босқичида, молиявий операциялар амалга оширилишидан аввал ўтказилади, оқилона бошқарув ечимлари қабул қилинишига хизмат қилади. Унинг мақсади ноқонуний операциялар, самарасиз харажатларнинг олдини олишдир. Жорий назорат молиявий операциялар амалга оширилганидан кейин ўтказилади, текширилаётган ҳужжатларни ва муассасанинг молиявий фаолияти ўрганилади.

Ривожланган мамлакатларда молиявий назоратнинг яна бир тури қўлланилади, 1960 йилларда Швецияда вужудга келган бўлиб, самарадорлик назорати деб аталади. Унинг моҳияти шундаки, бунда расман қонунга мослик ва бухгалтерия ҳужжатларининг тўғрилиги пировард мақсад эмас, балки текширувнинг асосий вазифаси давлат операцияларининг таъсирчанчилиги ва маҳсулдорлигини аниқлашдан иборатдир. Мазкур давлатнинг ижтимоий-сиёсий мақсадларига хизмат қилмайдиган, фойда келтирмайдиган ва таъсирчан бўлмаган операциялар назорат хизмати томонидан қораланади. Ривожланган давлатларда давлат назоратининг, бюджет-молия назоратининг юқори самарадорлиги мустақиллик, ҳужжатлилиқ ва ошқоралиқ каби омилларга боғлиқдир. Айниқса, АҚШ назорат-тафтиш органларининг юқори самарадорлик билан фаолият юритаётганликлари ўзига жалб этади.

Текширув ва тафтишлар натижасида мазкур идоралар катта миқдордаги ноқонуний тарзда ишлатилган давлат маблағларини аниқлашга ва бюджетга қайтаришга эришмоқда. Назорат тафтиш муассасаларининг бошқарув идораларидан мустақиллигини ишончли ҳуқуқий кафолатлари, уларга сиёсий ёки бошқа таъсиқ ўтказиш имконининг йўқлиги қонун билан белгилаб берилган. Назорат тафтиш идораларининг раҳбарлари парламентлар томонидан узоқ муддатга тайинланади ва тасдиқланади. Масалан, бу муддат Буюк Британияда 18 йилни, АҚШда 15 йилни, Австрияда ва Венгрияда 12 йилни, Канадада 10 йилни ташкил этади, улар касбга лаёқатсиз, суистемолчиликка йўл қўйган тақдирда парламент қарорига кўра ўз вазифасидан озод

этилади.

Назорат тафтиш идоралари парламентлар билан узвий алоқада бўлади, ўтказилган тафтиш якунларига доир материалларни мунтазам равишда таҳлил ўтказди ва уларга юбориб туради, давлат маблағларини фойдаланишнинг бюджет масалаларига доир хулосаларни парламент кўмиталари, комиссиялар ва палаталарга кўриб чиқиш учун тақдим этади.

Ривожланган давлатларда давлат маблағлари сарфланиши устидан махсус парламент назорати муассалари мавжуддир. АҚШ да Конгресснинг бош назратчиси бошчилигидаги Бош назорат молия бошқармаси ва Халоллик ва самарадорлик кенгаши, Буюк Британияда бош тафтишчи бошчилигидаги Миллий тафтиш кенгаши, Японияда Назорат тафтиш бошқармаси, Ҳиндистонда Парламентнинг давлат хисоботи ва бюджет ажратмалари масалалари бўйича кўмитаси, Хитойда Давлат кенгаши ҳузуридаги назорат вазирлиги, Австрия, Германия, Франция ва Венгрияда-бундестаг ёки парламент қошидаги Ҳисоб палаталари, Россияда Ҳисоб палатаси, Презедент ҳузуридаги Назорат тафтиш департаменти, молия вазирлиги ҳузуридаги Ғазначилик Кўмитаси шундай фаолият кўрсатади.

Россия Федерацияси Бюджет Кодексида таъкидланишича, Федерал Ғазначилик бош тақсимловчиларнинг, тақсимловчиларнинг, бюджетдан маблағ олувчиларнинг бюджет маблағлари билан амалга ошириладиган операцияларни, кредит ташкилотларини ва бюджет ижроси жараёни катнашадиган бошқа катнашувчиларни, шунингдек, бюджетдан ташқари фондларнинг маблағларини ишлатилишини дастлабки ва жорий назоратини амалга оширади ва назорат ишларини мувофиқлаштиради.

Ривожланган давлатларда назоратнинг асосий вазифалари бири-бирига ўхшаш, давлат маблағлари сарфланиши ва давлат мулкидан фойдаланишни назорати каби вазифалар муҳим ҳисобланади.

Давлат бюджети маблағларидан самарали фойдаланиш юзасидан, Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, мамлакат Презедентининг фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари қабул қилинган ва Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг буйруқлари, тартиблари, меърий ҳужжатлари ишлаб чиқилган.

Ривожланган давлатлар тажрибасидан келиб чиқан ҳолда, уларда мавжуд бўлган молиявий назорат тизимига ўтиш борасида муҳим бўлган ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Презедентининг «Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси ташкил этиш тўғрисида» фармони 2002 йил 4 ноябрда чиқди.

Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг асосий вазифалари жумласига давлат бюджети ижроси ҳамда давлат маблағларининг

сарфланиши, биринчи навбатда бюджет маблағларининг сарфланиши устидан назоратни ташкил этиш ва таъминлаш, давлат харажатларини қисқартириш заҳираларини аниқлаш қиради.

Марказда ва жойларда бюджет маблағларидан мақсадли ва қонуний фойдаланишни текширади, улардан фойдаланишдаги қоидабузарлик ва суиистеъмолчилик фактларини аниқлаш ҳамда бундай ҳолларнинг олдини олиш чоралари амалга оширади. Маҳаллий бошқарув органлари идоралари ва фуқароларнинг ўзни-ўзи бошқариш органларининг жойларга топширилган ҳокимият ваколатларини амалга оширишлари учун уларга реал молиявий ресурслар ажотиб бериш, жамиятни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришда уларнинг ролини ошириш вазифасини ҳал этишдан келиб чиққан ҳолда, республика ва маҳаллий бюджетлар ўртасидаги нисбатни мақбуллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқади. Давлат бюджети тўлдирилиши устидан назоратни амалга ошириш, бюджетнинг даромад қисми моддалар бўйича ижро этилишига баҳо бериш, белгиланган истиқбол кўрсаткичлар бажарилмагани ҳақида ўз вақтида хабардор қилади.

Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Президентиға, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисиға ҳисобот беради. Ҳисоб палатаси мустақил орган бўлиб, баҳо беришда мустақил ва холисдир. Ҳисоб палатаси Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ва бюджетдан ташқари мақсадли жамғармаларнинг ижроси, давлат активлари ва пасивларининг ҳолати ҳамда ҳаракати олтин-валюта заҳиралари ва ташқи қарзларни бошқариш ҳамда тасарруф этиш мониторинги ва давлат назоратини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 11 февралдаги «Бюджет интизомиға риоя қилиш устидан назоратни кучйтириш чора-тадбирлари тўғрисида» 66-сон қарори қабул қилинди. Қарорда вилоят, шаҳар, ва туман ҳокимлари, молия органлари ва бюджет муассасалари раҳбарларига бюджет интизомиға қатъий амал қилинишини таъминлаш вазифасини юклатилди, бюджет маблағларидан ноқонуний бошқа мақсадларға сарфланиш ҳолатлари юз берилганда, улар шахсан жавобгар эканликлари огоҳлантирилди.

Молия органлари, бюджет муассасалари, тижорат банкларини биринчи навбатдаги сарф-харажатларни маблағ билан таъминлаш ҳамда бюджет муассасалари ходимларига иш ҳақи, ижтимоий нафақалар, стипендияларни тўлаш муддатларига ва тўлиқлиғига риоя қилиш, шунингдек, бюджет муассасаларига кўрсатиб ўтилган мақсадлар учун нақд пул бериш бўйича фаолияти устидан назорат ва мониторингни амалга ошириш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Назорат-тафтиш Бош Бошқармаси ва унинг ҳудудий бошқармаларининг асосий вазифаси деб белгиланди.

Бизнинг фикримизча, юқоридаги қарорда ҳокимият ва бошқарув органлари раҳбарлари ва мансабдор шахсларнинг айнан қандай ҳаракатлари бюджет жараёнига асоссиз аралashi деб баҳоланиши аниқ ёритилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг 1999 йил 15 апрелдаги қарорига биноан, Ўзбекистон Республикасининг айрим қўғи ҳолатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақидаги қонунга асосан «Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик ҳақида»ги Кодексига 175-2 ва «Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексига» 184-1 моддалар орқали «Бюджет интизомини бусиш» ҳақидаги бандлар киритилди.

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий Жавобгарлик Кодексининг 175-2 моддасига асосан, бюджет интизомини бусиш, бюджет маблағларини бюджетдан молиялаштириладиган муассасалар ва ташкилотларнинг сметаларида қўзда тутилмаган харажатларга ўйлаш, шундай муассасалар ва ташкилотларда харажатлар қилини бўйича бюджетдан ажратилган маблағларнинг лимитлардан ортиб кетиши, штат-смета интизомини бусиш - каби хатти-ҳаракатларга ўй қўйган мансабдор шахсларга нисбатан энг кам иш ҳақининг беш бараваридан ўн бараваригача жарима солиш, шунингдек, бюджетдан молиялаштириладиган муассасалар ва ташкилотларга иш ҳақи, нафақалар, стипендиялар ва уларга тенглаштирилган бошқа харажатлар тўлови учун пул маблағлари бериш банкларнинг ҳолатлари ва бошқа мансабдор шахслари томонидан асоссиз равишда кечиктирилганлиги учун мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг ўн бараваридан ўн беш бараваригача жарима солиш каби маъмурий чоралар қўриш ҳуқуқи назорат-тафтиш Бош бошқармасига берилди.

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий Жиноий Кодексининг 184-1-моддасига асосан Бюджет интизомини бусиш, бюджетдан молиялаштириладиган муассасалар ва ташкилотларнинг сметаларида назарда тутилмаган харажатларга ўйлаш, шундай муассасалар ва ташкилотларда харажатлар қилини бўйича бюджетдан ажратилган маблағларнинг лимитлардан ортиб кетиши, штат-смета интизомини бусиш, шундай ҳолатлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки бир йилгача аҳлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамок билан жазоланади. Ўша ҳолат қўп миқдорда содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан етмиш беш бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилгача аҳлоқ тузатиш ишлари ёхуд бир йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади. Ушбу ҳолатлар жуда қўп миқдорда содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг етмиш беш бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Бюджет интизомини бузиш, яъни бюджет маблағларини бюджетдан молиялаштириладиган муассасалар, ташкилотларнинг харажатлар сметаларида назарда тутилмаган харажатларга йўллаш, ташкилотларнинг харажатлари бюджетдан ажратилган маблағларнинг лимитларидан ортиб кетиши, меъёрдан ортиқ штат бирликларини сақлаш, штат-смета интизомини бузиш каби хатти-ҳаракатларга йўл қўйган мансабдор шахслар нисбатан маъмурий чоралар қўриш ҳуқуқи Назорат-тафтиш бош бошқармасига берилди.

Маълумки, бюджет жараёнининг босқичлари шакллантириш, қўриб чиқиш, тасдиқлаш ва бюджет ижросидан иборат. Ҳар бир поғонада бюджет кўрсаткичлари назорат амалга оширилади ва иқтисодий таҳлил ўтказилади. Бюджет жараёнларини бошқариш учун бир қатор органларга бюджет ваколатлари берилган. Жумладан, қонун чиқарувчи ва ижро қилувчи ҳокимият органлари ҳисобланади, булар бюджетни ҳамда бюджет ҳисоботларни қўриб чиқади ва тасдиқлайди, бюджетни шакллантириш ва ижро қилишнинг асослилигини назоратини амалга оширади, давлатнинг бюджет тузилиши поғонасига мувофиқ бюджет ижросини назоратини амалга оширадиган органларни шакллантиради ва уларнинг ҳуқуқий мақомини аниқлайди.

Бундай назоратнинг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида 77-моддаси 8-бандида асослаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисга, унинг қўмиталари ва комиссияларига, айнан, бюджет ва молия қўмитасига барча давлат идоралари фаолияти устидан молиявий назоратни амалга ошириш юзасидан ваколатлар берилган.

Ўзбекистон Республикаси «Маҳаллий давлат ҳокимияти идоралари тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ маҳаллий ҳокимият идоралари ҳокимлари ва уларнинг ижроия маҳкамаларига ҳам молиявий назорат соҳасида муайян ваколатлар берилган.

- Марказий Банк пул-кредитни тартибга солувчи органлари ҳисобланади;

- давлат, маҳаллий ҳокимиятнинг молия бўлимлари ва бошқармалари назорат органлари ҳисобланади;

- Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги молия органларининг бюджет маблағларидан фойдаланиш юзасидан назорат ишларини ташкил қилади.

Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетининг ижроси назорати қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги томонидан маҳаллий бюджет молия органлари назорат қилинади.

2. Бюджет ассигнованияларини бюджет маблағларини бош тақсимловчилар томонидан қўйи тақсимловчиларга ўз вақтида ва тўғри етказилишининг назорати қилинади;

3. Корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларнинг бюджет мажбурияти олганлигининг назорати қилинади;

4. Бюджетдан маблағ олувчиларни фаолиятини, бюджет, молия ва штат-смета интизомига риоя қилинишининг тизимли назорати олиб борилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги, маҳаллий молия органлари молиявий назоратни амалга ошириш учун қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- корхоналардан давлат бюджетини ва маҳаллий бюджетларни лойиҳаларини тузиш учун зарур материаллар олади;

- молия-бюджет режасини тайёрлаш учун, молиялаштириш учун, бюджетдан маблағ олувчиларнинг давлат олдидаги молиявий мажбуриятларини бажарилишининг назоратини амалга ошириш учун, қолаверса, давлатнинг молиявий интизомига риоя этилишини назорат қилиш учун бухгалтерия ҳисоботлари ва баланслар, шунингдек, бошқа материаллар олади;

- Бюджетдан маблағ оладиган муассасалар, ташкилотларнинг ҳисобрақамлари ва улар билан қилинган операциялар тўғрисида кредит ташкилотларидан маълумотлар олади;

- Бюджет ижросининг назорати бўйича бошқа бир қатор тадбирлар ўтказилади.

Республикамиздаги ҳозирги шароитда бюджет амалиётига қўйилаётган янги талаблар, бюджет ижроси самарадорлигини таъминлашни, ҳудудий иқтисодиёт ва маҳаллий бюджетлар молиявий имкониятларини мустаҳкамлашни, бу борадаги муаммолар аҳамиятининг ўсиши ушбу жараёнларни янада чуқур тадқиқ этишни ва шу куннинг долзарб муаммоларига ечим топишни талаб этади. Шунини таъкидлаб ўтиш керакки, маҳаллий бюджетлар орқали ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини молиявий маблағлар билан таъминлашда, республикамизда қабул қилинган ижтимоий дастурларни, биринчи навбатда аҳолининг ижтимоий ночор табақаларини аниқ тарзда қўллаб-қувватлаш, соғлом авлодни тарбиялаш асосида аҳоли фаровонлигини оширишга қаратилган кучли ижтимоий сиёсатнинг таъсирчанлиги ва аниқ тарзда молиявий қўллаб-қувватлашни кучайтиришда маҳаллий бюджетларни самарали ижросининг аҳамияти катта ҳисобланади.

7.2 Бюджет мажбуриятларининг ҳисобини юритиш - харажатларни самарали бошқариш асосидир

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида давлат бюджети ҳисобига маблағ билан таъминланадиган соҳаларда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, бюджет маблағларидан самарали фойдаланишни назоратини такомиллаштириш бугунги кунда долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Барча ислохотларнинг мақсади бюджет сиёсатида давлат бюджети тақчиллигини белгиланган меъёридан ошиб кетишига йўл қўймаслик, бюджет харажатларини самарадорлигини ошириш, ижтимоий харажатларнинг аниқ мақсадли ва манзилли бўлишини таъминлашдир. Бюджет ижросини белгиланган параметрлар доирасида ижро этиш, бюджетдан маблағ билан таъминлашни такомиллаштириш ҳамда маблағлардан самарали ва мақсадли фойдаланиш, бюджет интизомини таъминлаш бюджет тизими олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Бюджет жараёнлари, жумладан, бюджет ижроси уни бажарилишини қатъий таъминлашда бюджетдан биринчи даражали устивор ижтимоий харажатларни молиялаштириш, улардан мақсадли, самарали фойдаланишда бюджет интизомини мустаҳкамлаш борасида олиб борилаётган ишлар билан бир қаторда ечимини кутаётган муаммолар ҳам мавжуд.

Бюджет ижроси шундай жараёнки, у молия йили мобайнида тўлиқ ва ўз вақтида ҳар бир манба бўйича даромадларни тушишини, шунингдек, корхона ва ташкилотларни тасдиқланган бюджет суммаси чегарасида молиялаштирилишини таъминлайди. Бюджет ижроси касса бирлиги, бюджет ташкилотларини молиялаштириш ҳисобини юритиш, бюджет тиниқлиги, бюджет мажбуриятларини лимити, шартномаларни рўйхатга олиш каби тамойилларга асосланади.

Бюджет маблағларини тақсимловчилари, тақдим қилинган маҳсулотлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар учун ҳисобкитобни амалга оширувчилар - бюджетдан маблағ олувчилардир ёки бюджет ташкилотларидир. Бюджет амалиётида маблағларини сарфлаш жараёни уч босқичга бўлинади.

1. Тасдиқланган бюджет маблағларини олувчиларга етказиш босқичи.

Республика ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган ташкилотлар эътиборига бюджетдан ажратиладиган маблағларнинг тасдиқланган миқдори етказилади. Бу босқичнинг асосий вазифаси - харажатларни амалга оширишдаги мажбуриятларини қабул қилишда бюджет ташкилотларига бюджет мажбуриятларини лимитини белгилаш ва етказишдир. Бюджет мажбуриятларининг лимити-бюджет ижросини амалга оширувчи, бюджет маблағларини тақсимловчи ва

олувчи органлар учун аниқланган ва тасдиқланган бюджет мажбуриятларининг йиғиндисидир.

2. Бюджет харажатларни молиялаштириш босқичи.

Бюджет ташкилотларининг молиялаштириш лимити - жорий молия йилида бериладиган пул маблағларининг чегарасидир. Бюджет ташкилотлари фақат юқори бюджет маблағларини тақсимловчилар томонидан чегараланган маблағларнинг сарфлашни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлишлари керак. Бошқача қилиб айтганда, бюджет ташкилотларини молиялаштириш режасининг ҳажми давлатнинг бюджетдан маблағ олувчига бюджет мажбуриятларини қабул қилиш ҳуқуқининг берилишидир.

3. Бюджет харажатларини кассали ижро этиш босқичи. Бу босқичда белгиланган тартибда ва чегараланган маблағлар доирасида, тасдиқланган харажатлар сметасига асосан қабул қилинган бюджет мажбуриятларини тўлови амалга оширилади. Давлат бюджетидан мажбуриятларнинг тўлови белгиланган тартибда расмийлаштирилган бюджет маблағи олувчиларининг тақдим қилган ва бюджет мажбуриятларни ижросини тасдиқловчи хужжатлар асосида харажатларни амалга оширилади.

Бюджет ижроси жараёнининг ҳар бир босқичи молявий назорат билан биргаликда олиб борилади. Бюджет маблағларини ишлатилишини назорати орқали давлат ва маҳаллий бошқарув органлари мунтазам равишда тасдиқланган бюджетнинг даромад ва харажатлар режаларини тўлиқ ва сифатли бажарилишини назоратга олиш, уларнинг бажарилишига таъсир қилувчи турли салбий омилларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш учун зудлик билан зарур чора-тадбирлар белгилаш имконига эга бўладилар.

Дастлабки назорат харажатлар режасини тузиш вақтида ўтказилади. Бюджет ташкилотларининг мажбуриятлар ҳисобини юритиш босқичида амалга оширилади ва бюджетдан маблағ олувчиларнинг кўзда тутилмаган харажатлар бўйича бюджет мажбуриятлари олинишига қаршилик кўрсатилади. Дастлабки назорат-тахминлаштириш, режалаштириш ва лойиҳалаштириш босқичида, молявий операциялар амалга оширишлишидан аввал ўтказилади, оқилона бошқарув ечимлари қабул қилинишига хизмат қилади, унинг мақсади ноқонуний операциялар, самарасиз харажатларнинг олдини олишдир.

Жорий назорат молявий операциялар амалга оширилганидан кейин ўтказилади, текшириладиган хужжатларни ва муассасанинг молявий фаолияти ўрганилади. Жорий назорат ҳам молиялаштириш босқичида амалга оширилади. Бюджет ташкилотлари бюджетни ижро қилувчи органга мажбуриятларни қабул қилинганлик ҳолатини тасдиқлайдиган хужжатларни текширув учун тақдим қилади. Бундан

ташқари, аниқ харажатларни тўловига хужжат тайёрлаш қондасига жавоб берилиши мавжуд талабларига риоя қилиниши керак. Шу босқичда бюджет ташкилотларининг кўзда тутилмаган харажатларига қаршилиқ кўрсатилади.

Якуний назорат ўтказилишида бюджет мажбуриятларини қабул қилишдаги товарлар ва хизматларнинг реал қийматига товарлар ва хизматлар учун тўланган суммага мувофиқлиги белгиланади. Якуний назорат бюджет лойиҳасини тузиш ва кўриб чиқиш учун жавобгар молия ва назорат органлари, давлат бошқарув органлари, шунингдек, Ҳисоб Палатаси томонидан назорат амалга оширилиши мумкин.

Ҳазначилик тизимида кассали назорат бюджет мажбуриятларини назоратигача ишлаб чиқилади, давлат маблағларини ишлатилишини самарадорлигини оширишда кассали назорат ва давлатнинг молиявий ресурсларини марказлаштиришни умумлаштиришнинг талайгина афзаллик томонлари мавжуд.

“Лекин бюджет мажбуриятларини назорат қилишни “тушиб қолиши”, молиявий режалаштириш, бундан ҳам муҳимроқ, реал бюджетни тайёрлаш учун жуда кўп мамлакатларда кассали меъёрлаштириш йўли билан (хаттоки, бюджетни секвестрлаш-тасдиқлаган бюджет харажатларини қисқартиришдан фойдаланган ҳолда) бюджет ижросини ҳазначилик тизимида амалга оширишга ўтилди. Ўтмишга назар ташласак, умумий ҳазна муаммоларини ва бошқа бюджетни харажатларини бошқаришга оид муаммоларини ҳал қилмасдан туриб, самарали ҳазначилик тизимини жорий қилиш қийин эканлиги аниқ равшан бўлади. Ҳеч бир ҳазначилик тизими 90-йиллардаги собиқ Совет Иттифоқи кўпгина мамлакатлари учун характерли бўлган нореал бюджет ва эски бошқариш услублари уйғунлигидаги муаммолар билан келиша олмайди.”⁴⁶

Албатта, бюджет маблағларини сарфлашда бюджетдан қилинадиган харажатларнинг чекланганлиги, бюджет тақчиллигининг мавжудлиги, бюджетда ижтимоий соҳалардан ташқари бошқа харажатларга-аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш, иқтисодиёт тармоқларининг мутаносиб ривожланишини таъминлаш, мамлакатнинг мудофаа қобилиятини мустаҳкамлашга ҳам зарурият мавжуд эканлиги ҳисобга олишимиз ҳам керак бўлади. Бюджет маблағларини сарфлашда йўл қўйилаётган хато ва камчиликларни келиб чиқиш сабаби молия ҳамда назорат тафтиш идоралари ходимларининг улар олдида қўйилган асосий вазифа-бюджет интизомига риоя этишни таъминлашга масъулият билан ёндошишни талаб этади. Бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаси ижроси чуқур таҳлил қилиниши, талаб даражасида назорат ўрнатилиши, бюджет ташкилотларида маблағларни мақсадли сарфлаш

---

⁴⁶ Барри Поттер ва Джек Даймонд. Создание системы казначейства. стр3.

тўғрисида кенг доирадаги тушунтириш ишлари етарли даражада олиб борилиши лозим.

Бюджет ташкилотларининг харажатларни катта қисмини коммунал хизмат ҳақлари эгаллайди ва улар билан шартномаларни аниқ, тўғри ҳисоблар билан тузиш муҳимдир. Бюджет ташкилотларида коммунал хизматлар (иссиқлик энергияси, иссиқ ва совуқ сув, канализация), газ ва электр энергия сотиб олиш харажатлари лимитларига қатъий риоя этиш талаб этилади. Барча бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаси тасдиқланганидан сўнг бир ҳафта ичида коммунал хизматлари кўрсатувчи, газ, ва электр энергияси сотувчи корхоналар билан шартномаларни ушбу хизматларга сметаларида кўзда тутилган лимитлар доирасида тузишни таъминлаш, ҳисоб-китобларни ойма-ой амалга ошириб бориш, лимитдан ортиқча кўрсатилган хизматларга ҳақ тўламаслик муассасаларда ушбу харажатларга масъул бўлган ходимларни буйруқ билан бириктириб қўйиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Коммунал хизматлар газ ва электр энегиясини сотиб олишга тузилган икки томонлама шартномаларни ҳудудий молия идораларида назорат-тафтиш бошқармалари текширгандан сўнг рўйхатдан ўтказиш ва бу жараёндаги интизомга, таърифларга ва ҳақиқий эҳтиёжларга қараб харажат қилинишининг доимий мониторинги олиб бориш зарур. Сув, иссиқлик, газ, ва электр энергияси исътемом қилинаётган бюджет ташкилотларида ўлчов асбобларининг тўлиқ ўрнатилишини ва ишлашини назоратга олиш кучайтирилиши яхши натижалар беради.

Ҳозирги вақтда бюджет муассасаларида тегишли мутахассисларни йўқлиги ортиқча маблағ сарфланишига олиб келади. Буни бартараф этиш мақсадида молия бошқармаларида газ, совуқ сув, иссиқ сув, электр энергия тармоқлари бўйича мутахассислар киртилса, шартнома тўғри тузилиши ва бюджет маблағларини мақсадли ишлатилишини назорат қилиш ва маблағларни иқтисод қилиш мумкин. Ижтимоий соҳа харажатларини режалаштиришда озиқ-овқат, коммунал хизмат, капитал ремонт бўйича реал қарздорликларни ҳисобга олишни таклиф қиламиз. Коммунал хизматлар бўйича шартномалар тузилиш даврида шартномаларни сифатли ва асосли тузишни таъминлаш мақсадида малакали ходимларни жалб қилиш ва бу мақсадлар учун харажатларни смета харажатларида ҳисобга олишга рухсат берилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Бизнинг фикримизча, Давлат бюджети харажатларини молиялаштириш режасини ва бюджет мажбуриятлари лимитини бюджет маблағларини (ассигнованиялари) тақсимловчиларига ва бюджет маблағи олувчиларига Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий таснифи, вазифа жиҳатидан таснифи, ташкилий таснифи кўрсаткичлари кўрсатилган ҳолда, Давлат бюджети харажатларини молиялаштириш

режасини ва бюджет мажбуриятлари лимитини тўғрисидаги билдиришнома шаклда етказишни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади.

Барча белгиланган ушбу мақсад ва вазифаларни амалга оширишда ғазначилик тизимидаги молиявий назорат орқали ижобий натижаларга эришиш мумкин. Ғазначилик тизими бюджетдан маблағ олувчиларнинг мажбуриятини ижрога қабул қилади ва кейин тақдим қилинган товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун ғазначилик уларнинг номидан ва бюджетдан маблағ олувчининг топшириғига асосан ваколатни ўзига олади ва бюджет маблағларини мақсадли ишлатилишининг назоратини таъминлаш асосида тўловни амалга оширади.

Ғазначилик тизимидаги бюджетни ижро қилиш жараёнида барча бюджет маблағларининг миқдори, бюджетдан молиялаштиришнинг кафолатланган лимити, бюджетдан маблағ олувчилар томонидан ҳақиқий тузилган шартномаларнинг ҳажми, тузилган шартномалар асосида берилган аванс тўловларнинг ҳажми, товар-моддий бойликлар ва бажарилган ишлар ҳажми қабул қилинганлиги тасдиқлангандан кейин, шунингдек, тақдим қилинган счё-фактураларнинг тўғрилигини текширилганидан сўнг тўланадиган иш ҳақи ва бошқа турдаги пул маблағлари суммаси кўрсаткичларни аниқ назорат қилади. Кунлик жорий назорат ғазначилик зиммасига ўтгач, молия органлари ва бюджет муассасаларининг пул маблағлари ва товар-моддий бойликларни сақланиши, улардан тўғри, самарали фойдаланиши, иш ҳақларини тўғри ҳисобланиши ва тўланиши каби масалаларни назорат қилишнинг янги йўллари топилади.

Бюджет ижросининг ғазначилик тизимида, «Бюджет ташкилотларининг банк муассасаларидаги маблағлари» бухгалтерия ҳисоби «Бюджет мабларлари олувчиларининг Ғазначилик ҳисоб варақалари» билан алмаштирилади:

- бюджет маблағлари ҳисоб-китоби бўйича;
- бюджетдан ташқари ва бошқа даромад келтирувчи фаолиятдан келиб тушган маблағлар ҳисоб-китоби бўйича.

Алоҳида объектлар бўйича бюджет ҳисоб-китобининг айрим жиҳатлари

Бюджет муассасаларининг маблағлари Ғазначилик органларининг ягона ҳисоб рақамида

- бюджет маблағлари бўйича ғазначилик органларидаги ғазначилик шахсий ҳисобрақамлари
- бюджетдан ташқари ва бошқа даромад келтирувчи фаолиятдани келиб тушадиган маблағлар бўйича ғазначилик органларидаги ғазначилик шахсий ҳисоб рақамлари

Ғазначилик органлари томонидан эркин маблағларини жойлаштирилиши

- Акциялар, капиталда иштирок этишнинг бошқа шакллари, облигациялар, депозитлар ва бошқалар.

Бундан ташқари, давлат номидан газначилик органларининг ягона ҳисобрақамида мавжуд эркин маблағларни банк ва бошқа депозитларга жойлаштириш учун ҳам ҳисобрақамлар кўзда тутилган. (акцияларга, облигацияларга ва бошқа молиявий қўйилмаларга) дебеторлар билан ҳисоб-китоблар таркибига янги «Даромадлар бўйича дебеторлар билан ҳисоб-китоблар» рақами ҳам киритилади.

Мазкур ҳисобрақамда маъмурлар (администратор) томонидан даромадларни ҳисоблаш жараёни амалга оширилади, жумладан:

- солиқлар, йиғимлар ва тўловлар суммаси;
- муассаса томонидан амалга оширилган ва буюртмачиларга етказилган товар ва хизматлар бўйича даромадлар;
- номолиявий активларни сотишдан тушган суммалар;
- молиявий қўйилмаларни сотишдан тушган суммалар (акция, облигация, вексел ва бошқа молиявий қўйилмалар);
- мақсадли ва қайтарилмаслик шарти билан берилган маблағлар.

Алоҳида объектлар бўйича бюджет ҳисоб-китобининг айрим жиҳатлари

Даромадлар бўйича дебеторлар билан ҳисоб- китоблар

- Даромадлар бўйича маъмурлар томонидан фойдаланилади;
- Тушумларни ҳисобланган суммасини акс эттиради (солиқ, солиқсиз даромадлар, активларни сотишдан тушган суммалар.)

Мазкур ҳисоб, солиқ тўловчи томонидан тўлаши лозим бўлган тўловлар миқдори ҳисоб-китобини амалга ошириш учун мўлжалланган.

Бундан ташқари, бюджет ижроси бюджет маблағларини бош тақсимловчилари томонидан амалга оширилиши сабабли, бюджет муассасалари томонидан олинган юридик мажбуриятлар бўйича амалга ошириладиган харажатларни ҳисоб-китобини юритиш учун куйидаги тартиб назарда тутилади.

Мажбуриятлар ва амалга ошириладиган харажатларни ҳисоб-китобини юритиш бўйича ҳисоблар

- ❖ Бош тақсимловчида
- ❖ Бюджетдан маблағ олувчида
- ❖ Тегишли бюджетни кассали ижросини амалга оширувчи органларда

Бюджет маблағларини бош тақсимловчиси томонидан ажратилган бюджет ҳамда тасдиқланган ва бюджетдан маблағ олувчиларга етказилган бюджет маблағлари миқдорлари ҳисоб-китоби юритилади. Бюджетдан маблағ олувчилар томонидан ажратилган бюджет миқдори ҳамда олинган мажбуриятлар ҳисоб-китоби юритилади. Бундай тартиб, бухгалтерия ҳисоблари даражасида назоратни таъминлаб беради ва Бош китоб тартибида қуйидаги кўрсаткичлар ҳисоби юритилади:

- ◆ фойдаланилмаган бюджет ажратмалари;
- ◆ бюджетдан маблағ олувчилар томонидан олинган умумий мажбуриятлар;
- ◆ фойдаланилмаган маблағ миқдори.

Давлат бюджетидан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобрақамларидан харажатларни молиялаштириш пайтида ғазначилик органлари томонидан дастлабки ва жорий назоратни амалга оширишда барча бюджет ташкилотлари ва муассасалар қамраб олиниши кўзда тутилмоқда. Ҳар куни банк Ғазначилик органига маълумот тақдим этади, ўз навбатида ғазначилик органи ҳар бир ҳисоб бўйича бюджет олувчига маълумот беради, тўлов харажатларининг нусхаларини расмийлаштиради, бу ҳужжат харажат этилганлиги тўғрисида далолат беради. Муҳими шундаки, ғазначилик тизимининг фаолияти нафақат давлат молиявий ресурсларни сафарбар қилиш орқали давлат харажатларини мунтазам самарали бошқариш имкониятинигина яратишгина қолмай, улар устидан самарали назорат қилиш имконини ҳам беради.

Хулоса қилиб айтганда, республикамизда бозор муносабатлари шароитида амалга оширилаётган иқтисодий ўзгаришларни таъминлашдаги жараёнлар, жумладан, бюджет ижросининг бажарилишини қатъий таъминлашда, бюджетдан биринчи даражали устивор ижтимоий харажатларни молиялаштиришда ва бюджет маблағларидан мақсадли, самарали фойдаланишда бюджет интизомини мустаҳкамлаш борасида олиб борилаётган чора-тадбирларни янада такомиллаштириш лозим.

Ғазначилик тизимининг фаолияти нафақат давлат молиявий ресурсларни сафарбар қилиш орқали давлат харажатларини мунтазам бошқариш имкониятинигина яратишгина қолмай, улар устидан самарали назорат ташкил қилиш имконини ҳам беради. Марказий ғазначилик органи ва унинг ҳудудлардаги бўлимларига жарима санкцияларини қўллашга руҳсат бериш керак. Масалан, алоҳида банд сифатида «шартнома шартларини бузганлиги ва ўз вақтида бажармаганлиги учун шартномада кўрсатилган суммага нисбатан жарима қўлланилади» деб киритилса ва бажарилишига амал қилинса

мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда биринчидан, таъминотчи ва истеъмолчиларнинг масъулияти ошади, иккинчидан бюджет ташкилотларининг қўшимча даромад манбаси яратилади.

Ғазначилик фаолиятини ташкил этишнинг дастлабки чора-тадбири сифатида маҳаллий бюджетлардан молиялаштирилувчи бюджет ташкилотларига ҳамда республика бюджетидан молиялаштириладиган айрим бюджет ташкилотларига бюджетдан маблағлар олувчилар билан маҳсулот етказиб берувчилар ўртасидаги шартномаларни ғазначилик органларида рўйхатдан ўтказиш зарур ва тузилган шартномаларга қўшимча ва ўзгартиришлар киритишни назорат қилишни такомиллаштириш керак.

7.3 Ғазначилик-бюджет тиниклигидир

Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг ўз даромадларини мустақил тасарруф этадиган, ўз харажатларини ўзи қоплайдиган бўлди. Ўзбекистон Республикаси ўз бюджетига эга бўлиши билан бирга, ижтимоий иқтисодий ривожланишни таъминлашга эътибор берган ҳолда, макроиқтисодий ва молиявий барқарорликни мустаҳкамлаши ҳам бюджет тизимининг вазифаси қилиб қўйилди.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида давлат бюджети ҳисобига маблағ билан таъминланадиган тармоқларда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, бюджет маблағларидан самарали фойдаланишни назоратини такомиллаштириш бугунги кунда долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Мадомики, республикамизда давлат бош ислохотчилиги ҳамда аҳолини кучли ижтимоий ҳимоялаш энг асосий вазифалардан деб белгиланган экан, ўз навбатида иқтисодиётни бошқаришнинг таъсирчан дастаги ҳисобланган Давлат бюджети маблағлари доимо аниқ бир мақсадга йўналтирилган бўлиши керак. Бунда, албатта, бюджет-солиқ сиёсатни ишлаб чиқиш ва тўғри юритиш, бюджет маблағларидан самарали ва оқилона фойдаланиш талаб этилади. Чунки, бюджетда кўзда тутилган тадбирлар ва дастурларни аниқ ва ўз вақтида молиялаштирилиши айтилган пайтда давлат дастурларининг ҳам пировард натижада тўлиқ бажарилишини таъминлайди.

Бюджет маблағларидан оқилона фойдаланишга эса самарали назорат тизимини шакллантирмасдан туриб эришиб бўлмайди. Маълумки, бюджет жараёнининг асосий босқичларидан бири давлатнинг молиявий назорати ҳисобланади. Молиявий назорат мамлакатимизда амалга оширилаётган назорат фаолиятининг таркибий қисми ҳисобланади.

Иқтисодиёти ривожланган ҳеч бир мамлакат йўқки, молия соҳасида давлатнинг назорат органлари мавжуд бўлмасин. Молиявий назорат институти давлатнинг назорат органларининг умумий тузилишини ўзида мужассамлаштиради ва молиявий механизмнинг асосий элементи сифатида намоён бўлади.

Молия, бюджет, солиқ интизомига етарли даражада риоя қилинмаётганлиги ва бюджет маблағларини мақсадсиз ишлатилишида кўп сонли ҳолатларнинг мавжудлиги барча мамлакатларда давлатнинг молиявий назоратини кучайтиришнинг зарурлигини кўрсатмоқда.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, бугунги кунда дастурларни молиявий таъминлаш ва давлат маблағлари фойдаланилиши устидан назорат ўрнатиш ишида ғазначиликсиз муфаккиятга эришиб бўлмайди. Ғазначиликни жорий этиш давлат маблағларини бошқариш тизимининг самандорлигини оширишга кўмаклашади. Ғазначилик

тизимда қилинаётган харажатларни энг юқори даражадаги «тиниклиги»га эришилади.

Ғазначилик органларининг асосий вазифаларидан бири бюджет маблағларини мақсадли ва самарали ишлатилишини назорат қилиш ҳисобланади. Ўзбекистонда яратилаётган марказлаштирилган Ғазначилик тизими ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамида нақд пулларни марказлаштиришни, шунингдек, бюджет ижросининг назоратини ва ҳисоб-китобини кўзда тутади.

Ривожланган мамлакатлардаги амалда ишлаётган ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами концепциялардан ва кассадаги нақд пул оқимларини ва пулли операцияларни бошқариш амалга оширилади. Бунда фаол ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами фаолият кўрсатади ва марказлаштирилган бухгалтерия назорати амалга оширилади. Барча бюджет маблағлари ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамида тўпланеди, тўловни амалга ошириш учун сўровнома ва уни тасдиқлайдиган хужжатлар ғазначиликка йўналтирилади, ғазначилик дастлабки назоратни амалга оширади, тўловларни режалаштиради ва тўловни амалга оширади.

Бизнинг фикримизча, республикамызда Ғазначилик тизими фаолияти бошланиши билан Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги Назорат-текширув Бош бошқармаси назорат ишларини ташкил қилиш ва мувофиқлаштириш мақсадида, хўжалик субъектлари билан ўзаро алоқадорликнинг ҳамда ревизия ва текширувларни ўтқизишнинг янги тартиби ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Давлат бюджетининг ижроси ғазначилик тизими орқали амалга оширилганда жорий ва якуний назорат Молия вазирлиги Назорат тафтиш бош бошқармаси ва Ғазначилик органига юклатилади. Кунлик жорий назорат ғазначилик зиммасига ўтгач, молия органлари ва бюджет муассасаларининг пул маблағлари ва товар-моддий бойликларни сақланиши, улардан тўғри, самарали фойдаланиши, иш ҳақларини тўғри ҳисобланиши ва тўланиши каби масалаларни назорат қилишнинг янги йўллари топилади.

Ғазначилик тизимида бюджетни ижро қилиш жараёни деталлаштирилган, у қуйидаги кўрсаткичларни аниқ назорат қилиш имконини беради:

- барча бюджет маблағларининг миқдори;
- бюджетдан молиялаштиришнинг кафолатланган лимити;
- бюджетдан маблағ олувчилар томонидан ҳақиқий тузилган шартномаларнинг ҳажми;
- тузилган шартномалар асосида берилган аванс тўловларнинг ҳажми;
- товар-моддий бойликлар ва бажарилган ишлар ҳажми қабул қилинганлиги тасдиқлангандан кейин, шунингдек тақдим қилинган

счёт-фактураларнинг тўғрилигини текширилганидан сўнг тўланадиган иш ҳақи ва бошқа турдаги пул маблағлари суммаси;

- тўловга тақдим этилган ҳисобрақамлардаги маблағлар миқдори;

- бюджет маблағлари ҳисобрақамидан ҳақиқий кўчирилган маблағлар миқдори.

Давлат бюджетдан маблағ олувчиларнинг шахсий ҳисобрақамларидан харажатларни молиялаштириш пайтида ғазначилик органлари томонидан дастлабки ва жорий назоратни амалга оширишда барча бюджет ташкилотлари ва муассасалар қамраб олиниши кўзда тутилмоқда.

Давлат бюджети маблағларини мақсадли ишлатилишининг якуний назорати Ғазначиликнинг минтақавий органлари томонидан Молия Вазирлиги иқтисодий ва назорат ишларининг асосий масалалари Режасига мувофиқ, бошқа ташкилотлар билан биргаликда амалга оширилиши кўзда тутилмоқда.

Чет мамлакатлар амалиёти шуни кўрсатадики, Ғазначилик бошқармаси ҳар йили назорат-текширув бошқармасига территорияларда жойлашган хўжалик субъектлари, бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштириладиган ташкилотлар фаолияти тўғрисида, шунингдек, ўтган йил мобайнида Давлат бюджетидан маблағ олган ташкилотлар тўғрисида бошланаётган йилнинг 01.01. ҳолатига ахборотлар тақдим қилади.

Назорат-текширув бошқармаси текшириш натижаларига кўра материалларни Ғазначилик бошқармасига Давлат бюджети даромадларини тўлдириш учун, штраф санкциялари қўллаш учун мақсадли ишлатилмаган маблағлар тўғрисидаги маълумотларни йўналтиради. Ғазначилик органлари тақдим қилинган материалларни кўриб чиқиб, штраф санкциялари қўлланилгандан кейин бюджетдан маблағ олувчиларга жорий йилнинг молиялаштириш режаси шу миқдорда камайтирилганлиги тўғрисида маълумот юборади. Ғазначилик органлари текширув натижаларини тўлиқ амалга ошириш ва масъул раҳбар ходимларни, шунингдек, қонунни бузган шахсларни жазолаш мақсадида бюджет маблағларини ноқонуний ишлатиш ҳолатлари бўйича суд, прокуратура органларига ахборот беради.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, Ғазначилик органи фаолиятининг узлуксиз қисми-бу назоратдир деб айтиш мумкин. Ғазначилик органлари бюджет олувчилар томонидан давлат бюджетининг маблағларини мақсадли ишлатилиши устидан доимий назорат олиб боради. Бунда бюджет ижросида ғазначилик тизимининг махсуслиги кўринади.

Банклар томонидан миқдорнинг ҳисоб молия ҳужжатлари, ҳисоб рақамида қолган маблағ миқёсида операцияларни бажаради ва тўлов манзилини назорат этилмайди. Ғазначилик органи эса қолган маблағ

миқёсида иқтисодий тасниф моддалари бўйича тўлов мўлжалланганлиги устидан назорат олиб боради.

Бюджет олувчиларнинг Ғазначиликка ижро учун олинган молия хужжатлари банкка Ғазначилик бўлимлари номидан тақдим қилинади ва харажат ҳисобларидан олинади. Бюджет ташкилотлари томонидан нақд пул маблағлари олиш учун махсус тартиб кўзда тутилади. Ғазначилик органи маълум тартиб асосида бюджет ташкилотларининг ишончли вакилига пул чекини расмийлаштиради ва шу чек асосида нақд пул банклардан ғазначилик органи ҳисобига олинади. Ғазначилик органи ҳисобидаги тушумлар ва харажатлар операциялари маълумотномаларда акс эттирилади, ҳар куни банк Ғазначилик органига маълумот тақдим этади, ўз навбатида ғазначилик органи ҳар бир ҳисоб бўйича бюджет олувчига маълумот беради, тўлов харажатларининг нусхаларини расмийлаштиради, бу хужжат харажат этилганлиги тўғрисида далолат беради.

Давлат бюджети даромад ва харажатлар режасини ижро этувчи барча банклар, бюджет маблағларини ҳисобдан чиқариш, кўчириш ва ҳисобга олиш муддатларига амал қилишлари лозим. Банк томонидан қонунбузарлик содир этилса, Ғазначилик томонидан жарималар белгиланади, ҳатто, Марказий Банкга мазкур банкни лицензиядан маҳрум этиш тўғрисида тақлиф киритилади. Бундан ташқари, ғазначилик барча бюджет олувчилар томонидан олинган маблағнинг мақсадли ишлатилиши устидан назорат олиб боради, ғазначилик органлари томонидан шу мақсадда барча ҳисобхоналар, молиявий ва бошқа хужжатлар маблағнинг мақсадли ва қонун асосида ишлатилиши текширилади. Ноқонуний ишлатилганлиги аниқланса, бу ҳақда далолатнома расмийлаштирилади ва мақсадсиз ишлатилган маблағ жорий йил бюджетини қисқартириш йўли билан олиб қўйилади.

Хулоса қилиб айтганда, республикамизда бозор муносабатлари шароитида амалга оширилаётган иқтисодий ўзгаришларни таъминлашдаги жараёнлар, жумладан, бюджет ижросининг бажарилишини қатъий таъминлашда, бюджетдан биринчи даражали устивор ижтимоий харажатларни молиялаштиришда ва бюджет маблағларидан мақсадли, самарали фойдаланишда бюджет интизомини мустаҳкамлаш борасида олиб борилаётган ишлар билан бир қаторда ечимини кутаётган муаммолар етарлидир.

Марказлашган бюджет маблағларидан белгиланган мақсадда ишлатилишини назорат қилиш, маҳаллий бюджетларни бажарилишида инвестиция ва капитал қуйилмаларга йўналтирилган харажатлар устидан назорат қилиш тартибини мукамаллаштириш лозим.

Шунингдек, ижтимоий-маданий тадбирларга ажратилган бюджет маблағларидан фойдаланиш, дастур асосида аниқ рўйхатли бўлишини, бюджетдан маблағ олувчиларни молиялаштириш механизминини

соддалаштириш, бюджет маблағларидан фойдаланиш ҳисобини юритишда кучли молиявий назоратини таъминлашни тақозо этади.

Келгусида давлат бюджети харажатларини бошқаришда маблағларни мақсадли тақсимлаш, тежамкорлик режимига қатъий амал қилиш, давлат молия-бюджет, штат-смета интизомига риоя қилиш кучайтирилиши керак. Белгиланган ушбу мақсад ва вазифаларни амалга оширишда ғазначилик тизимидаги молиявий назорат орқали ижобий натижаларга эришиш мумкин деб умид қиламиз. Кўзланган мақсад республикамизнинг келгусида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш равнақи, улкан иқтисодий ўзгаришларни таъминлаш, сарфланаётган ҳар бир сўм бюджет маблағи республиканинг келажак равнақи ва истиқболи учун ўз натижа ва самарасини бериши керак.

Ғазначилик тизимининг фаолияти нафақат давлат молиявий ресурсларни сафарбар қилиш орқали давлат харжатларини мунтазам бошқариш имкониятинигина яратибгина қолмай, улар устидан самарали назорат ташкил қилиш имконини ҳам беради.

Таянч сўз ва иборалар

Бюджет тиниқлиги, тасдиқланадиган бюджет маблағларини олувчиларга етказиш босқичлари, бюджет харажатларини кассали ижро этиш, дастлабки назорат, жорий назорат, якуний назорат.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар.

1. Бюджет маблағларидан фойдаланишнинг йўллари айтинг.
2. Ғазначиликнинг назорат функциясини махсуслигини тушунтиринг.
3. Бюджет мажбуриятларини ҳисобини юритиш қандай амалга амалга оширилади?
4. Бюджет амалиётида маблағларни сарфлаш жараёни босқичларини изоҳланг.
5. Ғазначилик фаолиятида бюджет «тиниқлиги» деганда нимани тушунасангиз?

8-боб Ғазначилик тизимида давлатнинг қарзларини бошқариш

8.1 Давлат қарзларини бошқариш

Республика ҳукумати бошланган иқтисодий ислоҳотларни давом эттириб, Давлат бюджети тақчиллиги ҳажмини ва инфляция суръатларини пасайтириш, саноат ишлаб чиқаришни ва экспорт ҳажмини, аҳолини реал даромадларини ошириш сиёсатини юритмоқда.

Ўзбекистон Республикасида бошқа макроиқтисодий кўрсаткичлар қаторида Давлат бюджети тақчиллигини ҳажмларини қисқартириш, уни халқаро ташкилотлар томонидан белгиланган меъёрий даражаларга тушириш соҳасида катта ютуқларга эришилди. Давлат бюджети тақчиллигини белгиланган режадагига нисбатан, ҳақиқатда анча кичик ҳажмда бўлиши, мамлакатнинг макроиқтисодий жиҳатидан барқарорлигини янада мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда.

Одатда, давлат ўз харажатларини солиқлар ва солиқсиз даромадлар ёрдамида молиялаштиради, аммо бюджетда тақчиллик мавжуд бўлганда, ҳукумат қарзлар олишга ҳам мажбур бўлади. Кўпчилик ҳолатларда, керакли маблағлар билвосита йўллар билан, яъни инфляцион солиқлар ёрдамида йиғилади. Инфляцион солиқлар ҳукуматнинг товарлар ва хизматларни сотиб олиши учун зарур маблағларни тўплаш, бюджет тақчиллигини молиялаштириш учун пул таклифини ошириш йўли билан аҳолининг пул маблағларини билвосита олиш тушунилади. Бу усул ҳақиқатда, давлат томонидан аҳолини солиққа тортиш бўлиб, бунда аҳолининг ҳақиқий даромадлари қисқаради. Давлатнинг бу усули орқали оладиган даромадларининг ҳам маълум чегараси бўлиб, ҳаддан ортиқ пул таклифи гиперинфляцияга олиб келади. Бундай шароитда товарлар ва хизматлар учун тўловларни амалга оширишда пул белгиларига бўлган ишончнинг йўқолиши натижасида иқтисодиёт таназзулга юз тутади.

Иқтисодий адабиётларда тақчилликни молиялаштиришнинг учта йирик гуруҳга бўлиб ақс эттирилади. Бюджет тақчиллигини молиялаштиришнинг эмиссияли ва қарзли молиялаштириш усули билан бирга, яна бир ноинфляцион усул давлат активларини сотиш орқали тақчилликнинг маълум қисми молиялаштирилади. Бюджет тақчиллигини молиялаштиришнинг ҳар қайси ҳолатини иқтисодиётга таъсири бир хил бўлмайди, шунинг учун манбаларни таҳлил қилиш ва ҳар бир манбани алоҳида кўриб чиқишни тақозо этади.

Давлат томонидан олинаётган қарзлар бу давлат харажатларини молиялаштириш учун зарур бўлган пул маблағларини молия бозорларидан қарз олиш йўли билан жалб қилишдаги давлат

фаолиятидир. Давлат олаётган қарзлари – давлат номидан қарз олишни амалга ошириш ваколатини олган давлат органларининг қарз мажбуриятлари хужжатлари билан расмийлаштирилади, улар давлатнинг қарздорлик қимматли қоғозлари бўлади ва бозорда эркин айланиши мумкин бўлади. Давлат қарздорликлари иккита вазифани бажаради: давлат ғазнасига пул маблағларини жалб этиш ва иқтисодий ривожланишни рағбатлантиришдир.

Америкалик иқтисодчи олим, Линвуд Гайгернинг фикрича, «қарз ҳисобига тақчилликни молиялаштириш иқтисодиётга қўйидагича таъсир кўрсатади: пул массасини қисқартиради ва фоиз ставкаси даражасини кўтаради, шунга боғлиқ ҳолда бир томондан хусусий инвестициялар даражасини пасайишини келтириб чиқаради(сиқиб чиқариш омили), ташқи савдо балансини ёмонлаштиради, бошқа томондан инфляция босимини пасайтиради, миллий валюта курсини кўтаради, сақлаб қўйилган маблағларни ишлатади»⁴⁷.

Давлат бюджети тақчиллигини қоплаш учун ҳам ички, ҳам ташқи қарзлардан фойдаланиш мумкин. Ўзбекистон Республикаси амалиётида ички манбалар-Марказий Банк кредитлари, давлатнинг қоғозларини жойлаштиришдан олинадиган маблағлар ва бошқа манбалар бўлиши мумкин. Давлат бюджети тақчиллигини молиялаштиришда қарзли молиялаштириш ноинфляцион манба ҳисобланади.

Давлатнинг қимматли қоғозлар бозорини тартибга солувчи Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан «Давлатнинг қимматли қоғозларини муомалага чиқаришнинг асосий шарт-шароитлари», «Давлатнинг қимматли қоғозларини муомалада бўлиши ва хизмат кўрсатиши тўғрисида»ги Низом ва бошқа меъёрий хужжатлар ишлаб чиқилди ва тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки монетар тартибга солиш мақсадида ўзининг ДҚМО портфелига эга ва уни бошқаради. Депозитарий ҳисоб-китоб ва савдо тизими функцияларини Ўзбекистон Республикаси Валюта биржаси бажаради. Ўзбекистон Республикаси Валюта биржаси замонавий ахборот ҳисоблаш техникаси ва дастурлар таъминоти билан таъминланади. Бу тадбирлар давлатнинг қимматли қоғозларини барча чиқаришлари бўйича бир вақтда савдони амалга ошириш, депо ҳисобварақлари бўйича ҳисоб-китоб ва пул ўтказишлари бир кунда амалга ошириш имконини беради. Узоқда жойлашган савдо шохобчаларини электрон тизимини барпо қилиш бўйича иш олиб борилмоқда, бу диллерлар ишини янада самарали ва қулай қилишни

---

⁴⁷ Л.Гайгер. Макроэкономическая теория и переходная экономика. -М.: Инфра-М. стр 218.

назарда тутати.

Давлат бюджети тақчиллигини ташқи манбалар ҳисобидан молиялаштириш, жорий харажатлар ва асбоб-ускуналар сотиб олиш учун зарур бўладиган чет эл валютасини бюджетга келиб тушишини таъминлайди. Ташқи қарзлар таркибининг яхшиланиб бориши, Ўзбекистонни махсус халқаро кредит ташкилотлари олдидаги кредит рейтингини оширади. Ташқи қарзлар таркиби куйидагилардан иборат:

- халқаро молия ташкилотларининг кредитлари;
- чет мамлакатлар ҳукуматларининг кредитлари;
- чет эл тижорат банклари ва фирмаларининг кредитлари;
- бюджетнинг чет эл валютасидаги ҳисобрақамларининг банклардаги қолдиғининг ўзгариши;
- бошқа ташқи молиялаштиришдир.

Дунё амалиётида давлат томонидан пул ресурсларини қарз олишни амалга оширишнинг бир нечта мақсадлари бўлади, кўпинча, давлат харажатларини молиялаштиришни солиқлар ва солиқсиз тушумлардан вақтинчалик ундирилмаган миқдорини қоплаш мақсадида ҳамда мажбуриятларни кўпайтириш бўйича ҳисобкитобларни амалга ошириш мақсадида қарз олинади. Давлат томонидан давлат харажатларини молиялаштириш мақсадида олинган қарзлар инвестиция ва тақчиллик харажатларига бўлинади.

Ташқи қарзлар орқали молиялаштириш мамлакат учун зарур маблағларни ташқи манбалардан жалб қилишни назарда тутати ва бу капитал етишмовчилиги каби муаммони ҳал қилиш имконини беради. Шунинг билан бирга, ташқи қарзлар эвазига ишлаб чиқариш қувватларини замонавий жиҳозлар билан таъминлайди, халқаро ташкилотлардан паст фоизлар эвазига олинган қарзлар ички иқтисодий ва ижтимоий инфратузилмани яхшилади, ижтимоий тангликни юмшатишга таъсир этади.

Ташқи қарзлар орқали бюджет тақчиллигини молиялаштиришнинг ижобий томонлари билан биргаликда, миллий иқтисодиётга жиддий салбий таъсирини ҳам назардан четда қолдирмаслик лозим. Биринчидан, ташқи қарзлар бўйича фоиз тўловларининг ортиши билан бюджетда бу қарзларга хизмат кўрсатиш бўйича янги харажатларни келтириб чиқаради. Бу турдаги харажатларнинг ортиши бюджет тақчиллигини ортишига олиб келувчи жиддий омилга айланиши билан, ташқи қарзлар ва тақчиллик бир-бирини келтириб чиқарувчи ўзаро боғлиқ муаммо сифатида ёндашишни талб этади. Иккинчидан, мамлакат миллий бойлигининг маълум қисмини чет эллик фуқаро ва фирмалар қўлига ўтиб кетишига олиб келади. Ва, ниҳоят, кўпгина иқтисодчиларнинг фикрича, мамлакатнинг халқаро рақобатбардошлигини пасайтириб, иқтисодий ўсишни чеклайди.

Мамлакат харажатларини қарзлар эвазига молиялаштириш масаласини ўрганишда, бу қарзли маблағларни қайси йўналишларга сарфланаётганлигини жиддий таҳлил қилиш лозим. Чунки олинаётган қарзларнинг инсон капитали ва ишлаб чиқаришга инвестициялаш ижобий натижалар беради, аммо олинган қарзларнинг самарасиз соҳаларга жалб қилиниши иқтисодий таназулга ва чет мамлакатларга қарамликни олиб келади. Ўзбекистон Республикасида ташқи қарзлардан фойдаланишда, асосан, бу қарзларни инвестиция йўналишларида сарфланаётганлиги диққатга сазовордир, аммо кейинги йилларда бу қарзлар бўйича хизмат кўрсатишга сезиларли маблағларининг йўналтирилганлигига жиддий масала сифатида ёндашиш зарур.

“Давлат қарзи – бу маълум вақтга фоизлар ҳисобланадиган ва белгиланган муддатда қопланадиган давлат заёмларининг умумий суммасидир. Давлатнинг ички қарзи ҳуқуқий ва жисмоний шахслар олдидаги мамлакат миллий валютасида ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарз мажбуриятларидир. Давлат кредити, давлат заёмлари, ҳукумат ваколат берадиган ва унинг номидан чиқарилган қимматли қоғозлар қарз мажбуриятлари ҳисобланади. Давлатнинг ташқи қарзи қопланмаган ва унга фоизлар тўланмаган қарзлардир.”⁴⁸

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунга асосан давлат бюджетининг тақчиллигини ёки унинг бир қисмини маҳаллий ёки халқаро молия бозорларидан олган қарз мажбуриятлари ҳисобига ёки давлатнинг молиявий инструменти эмиссия ҳисобига молиялаштириш ҳуқуқи мавжуд.

Бугунги кунда Давлатнинг ички қарзи қуйидаги шаклларда кўринади:

- ❖ ҳукумат томонидан олинадиган кредитлар кўринишида;
- ❖ мамлакат номидан чиқариладиган қимматли қоғозлар шаклида;
- ❖ ҳукумат томонидан кафолатланган бошқа қарз мажбуриятлари шаклида.

Давлатнинг ички қарзлари бўйича Ўзбекистон Республикаси ҳукумати билан Марказий Банк ўртасидаги, Ўзбекистон ҳукумати билан маҳаллий ҳокимият идоралари ўртасидаги мулкӣ-пул муносабатлари саналади ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси «Марказий Банк тўғрисида»ги Қонуннинг 17-моддасида Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати билан Марказий Банк ўртасида давлат қарзлари юзасидан вужудга келадиган ўзаро алоқаларнинг асослари кўрсатиб берилган.

---

8 Ковалева А. М. Финанси. Учебное пособие. Москва. Финанси и статистика. 1996. 32 с.

Бу муносабатларда ҳар доим икки тараф давлат ва қарз берувчилар иштирок этадилар. Давлат бу муносабатларда бевосита ёки ўзининг ваколатли идоралари орқали қатнашади. Қарз берувчи сифатида юридик ва жисмоний шахслар, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги кабилар қатнашиши мумкин.

Давлат кредити муносабатларида давлат қарз олувчи бўлиб қатнашади, аммо кредит шартлари, муддати, фоизлари, қайтарилиши, ўзгартирилиши тартибларини давлат белгилайди ҳамда қарз берувчилар бу шартларни бажаришлари лозим бўлади.

Марказий Банк ҳукуматга қарз бериш учун ўз молиявий маблағларидан, тижорат банклари ва бошқа кредит муассасаларининг жалб этилган маблағларидан ҳамда белгиланган мезонлар бўйича Марказий Банк депозитига ўтказилиши лозим бўлган маблағлардан, махсус келишувга кўра Халқ банкига жалб этилган аҳоли жамғармаларидан фойдаланиши мумкин.

Иқтисодий барқарорликни таъминлаш қийин бўлган, давлат даромадлари ва харажатлари ўртасида катта фарқ бўлган шароитда давлат қарз мажбуриятлари билан аҳолининг ҳамда юридик шахсларнинг омонотларидан самарали равишда фойдалана билиш ўртасида мустақкам ўзаро боғлиқлик мавжуд бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 25 декабрдаги 567-сон «Ўзбекистон Республикаси 2004 йилги Давлат бюджетининг параметрлари тўғрисида»ги қарорига мувофиқ, Давлат бюджетининг тақчиллиги ЯИМга нисбатан 1,0 фоиз қилиб белгиланди. Қарорда кўрсатилишича, Давлат бюджетининг тақчиллигини ноинфляцион манбалар ҳисобига жумладан, давлат мулкани хусусийлаштиришдан тушган тушумлардан, давлатнинг ўрта муддатли ғазна мажбуриятлари ва ташқаридан маблағ жалб қилиш ҳисобига молиялаштирилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан бюджет тақчиллигини ўрнини қоплаш мақсадида кредит олиниши мумкинлиги Ўзбекистон Республикаси Марказий Банк тўғрисидаги Қонуннинг 48-моддасида кўрсатиб ўтилган. Унда айтилишича, кредитлар ҳукуматга Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тасдиқланган миқдорда, эркин муомалада бўладиган ва олти ойлик муддат ичида қиймати тўланадиган қарз мажбуриятлари кўринишида, тасдиқланган давлат қимматли қоғозлари гаровга қўйилиш шarti билан берилади.

Давлат қарзларининг иккинчи шакли бу давлат заёмларидир. Давлат заёмлари деганда давлат қимматли қоғозларини муомалага чиқариш ва юридик ҳамда жисмоний шахслар ўртасида жойлаштириш юзасидан келиб чиқадиган ҳуқуқий муносабатлар кўзда тутилади.

Ўзбекистон Республикаси давлат заёмларини муомалага

чиқариш ва жойлаштириш тартиби Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 2 сентябрдаги «Қимматли қоғозлар ва фонд биржалари тўғрисида»ги Қонунда белгиланган. Ушбу қонуннинг 3-моддасига кўра қўйидагилар қимматбаҳо қоғозлар ҳисобланади: акциялар, облигациялар, ғазна мажбуриятлари, векселлар ва депозит сертификатлари. Давлат қимматли қоғозлари сотилишидан тушган маблағлар белгиланган давлат эҳтиёжлари йўлида фойдаланилади. Қимматли қоғозлар эгаси ёзиб қўйилган ёки тақдим этувчига деб кўрсатилган бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикасининг Молия Вазирлиги эса давлат ички заёмларини, уларни жойлаштириш юзасидан таклифлар тайёрлаш, давлат ички заёмларини белгиланган тартибда муомалага чиқариш, уларнинг ҳажми ва қопланиш тартибларини аниқлаш ишларини амалга оширади.

Давлат қарзларининг учинчи шакли ҳукумат томонидан кафолатланган қарз мажбуриятларидир. Ушбу қарз мажбуриятлари ҳар қандай кўринишдаги қимматли қоғозлар тарзида муомалага чиқарилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунда Давлат қарзи-давлат томонидан ички маблағни ва хориждан маблағ жалб қилиш натижасида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларининг йиғиндиси деб таъриф берилади.

Давлат томонидан ички маблағни жалб қилиш натижасида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларининг йиғиндиси давлатнинг ички қарзлари дейилади. Давлат томонидан хориждан маблағни жалб қилиш натижасида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларининг йиғиндиси давлатнинг ташқи қарзлари дейилади.

Давлат томонидан ички маблағни жалб қилиш- активларни ички манбалардан резидент-юримдик ва жисмоний шахслардан жалб этиш ҳамда бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитларини- қарзларини тўлашига кафил сифатидаги мажбуриятлари вужудга келишидир. Давлат томонидан хориждан маблағни жалб қилиш- активларни хориж манбалардан (чет эл давлатларидан, норезидент юримдик шахслардан ва халқаро ташкилотлардан) жалб этиш ҳамда бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитларини- қарзларини тўлашига кафил сифатидаги мажбуриятлари вужудга келишини тушунамиз.

Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонуннинг Давлат томонидан маблағ жалб қилиш деб номланган 40-моддасида таъкидланишича, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси

келгуси молия йили учун Давлат бюджетини қабул қилинаётганда давлат ички ва ташқи қарзининг энг юқори миқдорини тасдиқлайди. Давлат томонидан ички ва хориждан маблағ жалб қилишга ҳамда давлат қарзи кўпайишига олиб келадиган бошқа ҳаракатлар Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси ёки у ваколат берган орган томонидан амалга оширилади.

Давлат томонидан ички ва хориждан маблағ жалб қилиш йўналишлари куйидагилардан иборат:

1. Иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларини, жумладан, давлат инвестиция дастурларини молиялаштириш.

2. Давлат бюджети даромадлари ва харажатлари ўртасида тушумлар вақтга кўра мувофиқ эмаслиги туфайли келиб чиққан ички тафовутни тўғрилаш;

3. Мавжуд қарзни қайта молиялаштириш.

4. Бюджет тақчиллигини молиялаштириш.

5. Табiiй офат ёки бошқа фавқулодда вазиятлар туфайли маблағларга бўлган эҳтиёжларни қоплаш мақсадида амалга оширилиши мумкин.

Давлат томонидан ички ва хориждан маблағ жалб қилишда қарз мажбуриятларининг куйидаги турларидан фойдаланиш мумкин:

✚ қисқа муддатли-бир йилгача даврга, ўрта муддатли бир йилдан беш йилгача даврга ва узоқ муддатли-беш йилдан ортиқ даврга чиқариладиган давлат қимматли қоғозлари;

✚ қисқа муддатли, ўрта муддатли ва узоқ муддатли кредитлар;

✚ Ўзбекистон Республикасининг кафолатлари;

✚ бюджет даромадлари ва харажатлари ўртасидаги вақтинчалик тафовутни қоплаш учун қисқа муддатли ссудалар;

✚ қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа турлари бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 1999 йил 9 декабрдаги 230-сон «Давлат бюджетининг иқтисодий таснифини тасдиқлаш ва 2000 йил бюджет бланкасининг асосий кўрсаткичлари тўғрисида»ги буйруғига асосан бюджет муассасаларининг харажатлар сметасини тузиш ва тасдиқлаш, уларни бюджетдан молиялаштириш ва харажатларнинг ҳисоб-китобини юритиш, ҳамда ҳисоботларни тузиш ва харажатлар устидан назорат қилиш амалга оширилади.

Давлат қарзлари таснифи

Харажат турлари	Харажатни аналитик ҳисоби
Давлат томонидан кафолатланган қарзларни қоплаш учун тўловлар	08 1 40
Бошқа ички кредитлар	08 1 90
Ташқи кредитлар ва хорижий капиталда иштирок этиш	08 3 00
Хорижий давлатлар бошқарув органлари ва халқаро ташкилотлар капиталини кредитлаш, унда иштирок этиш	08 3 10
Бошқалар	083 90
Қарзларни тўлаш	090 00
Ички асосий қарзни тўлаш	091 00
Ғазна векселлари бўйича қарзларни тўлаш	091 10
Узоқ муддатли қимматли қоғозларни тўлаш	091 20
Банк кредитларини тўлаш	091 30
Бошқа кредитларни тўлаш	091 90
Ташқи асосий қарзни тўлаш	092 00
Халқаро ташкилотлар кредитларини тўлаш	092 10
Чет эл бошқарув органлари кредитларини тўлаш	092 20
Тижорат банклари кредитларини тўлаш	092 30
Мол етказиб берувчилар кредитларини тўлаш	092 40
Ташқи товар кредитларини тўлаш	092 50
Бошқа ташқи қарз тўловлари	092 90

Манба. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 1999 йил 9 декабрдаги 230-сон «Давлат бюджетининг иқтисодий таснифини тасдиқлаш ва 2000 йил бюджет бланкасининг асосий кўрсаткичлари тўғрисида»ги буйруғи.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги давлат томонидан амалга оширилаётган барча маблағ жалб қилишлар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкига ахборот тақдим қилади. Давлат томонидан маблағ жалб қилишда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ёки у ваколат берган орган давлат қарзига хизмат кўрсатувчи ва давлат томонидан маблағ жалб қилиш бўйича ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида ва тўғри юритилиши устидан назоратни амалга оширувчи агент вазифасини бажаришлари юзасидан банклар, молия ташкилотлари билан шартномалар тузиши мумкин.

Резедент-юридик шахсларнинг мажбуриятлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг кафолатлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ёки у ваколат берган орган томонидан берилмайди. Жисмоний шахсларнинг мажбуриятлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг кафолатлари берилмайди. Кафолатлар бериш

тартиби, шунингдек, кафолатлар берилганлиги учун кафолатлар олувчидан ҳақ олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Давлат қарзи бўйича тўловларни ўз вақтида амалга оширишга ҳамда давлат томонидан ички ва ва хориждан маблағ жалб қилиш бўйича Ўзбекистон Республикасининг мажбуриятларидан келиб чиқувчи тўловларни амалга ошириш учун маблағларни жамлашга шарт-шароит яратиш мақсадида республика бюджети таркибида Кафолат жамғармаси тузилади. Кафолат жамғармаси ташкил этиш ва ундан фойдаланиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

8.2 Давлат қарзларини бошқаришда ғазначиликнинг фаолияти

Бугунги кунда бозор иқтисодиёти механизми талаблари асосида ривожланаётган барча мамлакатларда ғазначиликнинг у ёки бу моделлари қўлланилмоқда. Ғазначилик тизимларининг турли давлатларда ранг-баранглигига қарамасдан, мазкур молиявий институтга умумлаштирилган таъриф бериш мумкин. Ғазначилик тизимидаги бюджет тузилмасида давлат ресурслари ва харажатлари ғазначилик ҳисобрақамларида жамланади. Бу тамойилнинг моҳияти шундаки, ғазначиликда алоҳида манбалардан тушган пул маблағлари махсус йўналишга эга бўлади ҳамда муайян ёки аввалдан белгиланган харажатларни қоплаш учун йўналтирилади, ягона умумий ва бўлинмас жамғармани ташкил қилинади ва ундан барча давлат харажатлари учун маблағлар олинади.

Айни пайтда давлат даромадлари ва харажатларининг ягоналиги барча маблағларнинг битта кассага тушиши ва ундан барча тўловлар амалга оширилади. амалда жамғарманинг ягоналиги давлатга тушаётган барча пул маблағлари ягона, умумий ҳисобрақамга кириш қилинади ва давлат ундан амалга ошираётган барча тўловлари учун йўналиши ва манзилидан қатъий назар маблағларни кўчиради.

Ғазначилик тизимининг фаолияти нафақат давлат молиявий ресурсларини сафарбар қилиш орқали давлат харажатларини мунтазам бошқариш имкониятини яратади, балки улар устидан самарали назорат қилиш имконини ҳам беради.

Бошқача қилиб айтганда, ривожланган молия тизимини шакллантиришда давлат молиявий ресурсларини малакали бошқариш ва бюджетни тўхтовсиз ижро этиш ҳамда бюджет маблағларини олувчилар томонидан маблағларни мақсадли ишлатишни назорат қилишни таъминлайди. Ғазначилик молия тизимини бошқариш жараёнида Марказий Банкдан, умуман банк тизимидан ёки хусусий сектордан олинadиган қарзлар ҳажмини кескин камайтиришга туртки беради.

Хориж мамлакатлар амалиётини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатадики, давлат тузилиши турлича бўлган АҚШ, Япония, Франция, Австралия, Буюк Британия, Россия каби мамлакатларда давлатга қаршли маблағлар Молия вазирлигининг таркибий қисми бўлган Ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамида тўпланади, давлат қарзларини бошқариш ғазначиликка юклатилган. Ғазначилик департаменти муомалага қимматли қоғозлар чиқаришни, уларни ҳажмини, таркибини ва тўлов муддатини назорат қилади ва уларнинг таркибига боғлиқ барча масалаларни ечади.

Ривожланган мамлакатлар тажрибалари шуни кўрсатадики, ғазначилик тизими таркибий тузилиши, ҳуқуқий асослари ҳамда

базарадиган вазифалари билан турли мамлакатларда турли хил кўринишга эга бўлади. Баъзи мамлакатларда ғазначилик тасдиқланган бюджет асосида бюджет ташкилотларига фақатгина ресурслар ажратиш билан чекланган тақдирда, бу ғазначиликнинг роли сустр бўлиши мумкин. Агар ғазначиликнинг роли фаол бўлганда харажатларни тўлаш, бюджет мажбуриятларининг лимитларни олдиндан кўзда тутилган мезонлар асосида белгилайди. Ғазначилик давлат қарзларини бошқаришда турли босқичларда қатнашиши мумкин ва ниҳоят, ғазначилик бажарилган ҳисоб-китоб операциялари учун жавоб беради. Баъзи мамлакатларда ғазначилик давлат қарзи, қимматбаҳо металллар ва бошқа активларни бошқариш масалаларига жавоб берса, бошқаларида у тўловларни амалга оширишдан аввал назорат ишларини олиб боради, яна бошқаларида ғазначилик бюджет ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тузишга ва нашр қилишга жавоб берадиган бошқарув органи сифатида фаолият кўрсатади.

Масалан, Австралия Буюк Британия, АҚШ каби давлатларда ғазначилик тизимининг «кенгайтирилган функцияли» тизими мавжуд бўлиб, бундай тизимда ғазначилик органлари давлатнинг иқтисодий ва молиявий сиёсатини олиб боради. Ҳар хил мамлакатларда ғазналарига юқорида санаб ўтилган вазифалар юклатилган эди, уларнинг маҳаллий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, янги вазифалар юклатилди ва баъзилари олиб ташланди. Узоқ давом этган урушлар сабабли давлат бойлигининг камайиши оқибатида ғазналарга янги вазифа-ички ва ташқи қарз мажбуриятларини ишлаб чиқиш юклатилди.

Ғазналар амалга оширадиган ва кенгайтирилган вазифаларга айрим ҳолларда давлатга тушадиган ва улар томонидан амалга ошириладиган тўловлар ҳам кириши мумкин, аммо бу вазифа улар учун асосий эмас, қўшимча вазифа ҳисобланади. Санаб ўтилган барча фаолиятларида Ғазначилик тизими ўз ишини банк тизими билан узвий боғлиқликда амалга оширади.

Аксарият давлатларда ғазналарнинг бажарадиган вазифалари чекланди. Масалан, Аргентинада қабул қилинган 1992 йилги жамоат секторини молиявий бошқариш ва аудит ҳақидаги қонунига асосан ғазначилик тизимига тушумларни йиғиш, жамоат секторидаги тўловлар оқими ва нақд активларни сақлаш юклатилди, шу билан боғлиқ агентликлар ишини тартибга солиш, меъёрлар ишлаб чиқиш ва процедураларни аниқлаш киради. Берилган бу тариф ғазна вазифалари ичидан давлат ғазнаси векселлари чиқаришдан ташқари, давлат қарзларини бошқариш вазифасини бажармаслигини белгилайди.

Охириги йилларда кўпчилик мамлакатларда ғазначилик органлари ўзларининг турли даражадаги бюджетлар ижросини таъминлаш каби асосий функциялардан ташқари, умуман давлат молия тизимида фаолроқ рол ўйнамоқда. Улар иқтисодиёт ва давлат молияси

соҳасида универсал вазифаларга эга ўзига хос давлат молиявий органларига айланиб бормоқда.

Масалан, ғазналар вақтинчалик эркин бюджет маблағларига эга бўлгани учун банклараро кредитлар бозори ҳамда корхона ва ташкилотлар учун кредит ресурслари сифатида ишлатмоқда. «Ҳисобрақамлардаги касса қолдиқларини ишлатиб, ғазналар вақтинчалик эркин бюджет маблағларини депозитлар ёки қимматли қоғозларга жойлаб, шу йўл билан бюджет учун қўшимча даромадлар жалб қилиш учун капиталлар бозорида қарз олувчи ёки қарз берувчи сифатида иштирок этмоқда»⁴⁹.

Ғазначилик органлари давлатнинг молиявий активларини, давлат ташкилотларини қарзларини қўшиб, шунингдек, давлатнинг активларини сотишдан тушган даромадларни бошқаради. Бундан ташқари, ғазначилик давлат бошқарувининг маҳаллий органларига республика ҳукумати томонидан берилган қарзларни бошқаради. Ғазначилик тизимида Молиявий активлар ва давлат қарзларининг барча турлари бўйича ҳисоб-китоб юритилади. Ғазначиликнинг бош китобидаги счётлар режаси таснифига мувофиқ молиявий активларнинг ҳисоби олиб борилади.

Давлатнинг молиявий активларига қуйидагилар киради:

- ҳукуматга ва маҳаллий ҳокимият органларига қаршли корхоналарнинг, молиявий институтларнинг ва бошқа тижорат структураларининг акциялари;

- ҳукумат ва маҳаллий ҳокимият органларининг корхона ва ташкилотларга, бошқа давлатларга, халқаро молия институтларига кредитлари;

- ҳукуматнинг олтин валюта резервлари;

- бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари.

Мазкур тизим кредитлар қопланиш графигини ифода этиши керак, кредитларни қоплашнинг графигини шакллантириш ва ўзгартиришда керакли ўзгаришлар киритиш мумкин. Шунингдек, бу тизим акцияларнинг бозор қиймати, алмаштириш курсининг ва бошқа ўзгаришлардан келиб чиққан ҳолда, активларни қайта баҳолаш имконини бериши керак.

Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси ҳукуматнинг ички ва ташқи мажбуриятларини ҳисобини юритади. Шунга мос ҳолда Ғазначиликнинг Бўлимлари маҳаллий ҳокимият органларининг мажбуриятларини ҳисобини юритади. Бу тизим барча ахборотларни Ғазначиликнинг Бош Бошқармасига жамлаш имконини беради.

Ҳукуматнинг ички қарзлари: Марказий банк ва тижорат

---

⁴⁹ Безденежных А.В. Институт казначейства как инструмент государственного влияния на экономику государства. Финансы. 2003. №2. -стр25.

банкларининг кредитлари, муомаладаги давлатнинг қимматли қоғозлари, корхоналарга ва бошқа мажбуриятларга ҳукумат кафолатлари киради.

Ҳукуматнинг ташқи қарзлари: халқаро молия институтларидан, бошқа давлатлардан ҳукуматга кредитлар, чет эл корхоналардан ва молиявий институтлардан қарз олишда ҳукумат кафолатлари киради.

«Давлат молиясини ислоҳот қилиш» лойиҳаси бўйича Давлат молиясини ҳисобини юритиш ҳисоблаш методи асосида олиб борилиши керак. Бу метод қуйидаги категориялар бўйича ҳисоб юритишни талаб этади: Даромадлар ва бошқа тушумлар, харажатлар ва активлардан иборат.

Активлар:

- давлатнинг номолиявий активлари: бинолар, йўллар, асосий воситалар ва бошқа номолиявий активларнинг қолдиқ қийматининг ҳисоби;

- молиявий активлар: бюджет ва бюджетдан ташқари жамғармадан маблағ олувчилар, акциялар, кредитлар ва бошқа молиявий активлар.

Масалан, Россия Федерациясида Федерал Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси, Россия Федерацияси Марказий Банки ва бошқа ваколат берилган банклар билан биргаликда давлатнинг ички ва ташқи қарзларини бошқаришни таъминлайди, шунингдек, фоиз тўлаш ва қайтариш шарти билан белгиланган тартибда марказлаштирилган молиявий ресурсларни жалб этишни ташкил этади ва амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасининг «Ғазначилик тўғрисида»ги Қонунида таъкидланишича, ғазначилик давлат харажатларини ўз вақтида амалга ошириш учун ресурсларнинг мавжудлигини таъминлайди.

Молия вазирлигининг давлат бюджети Департаменти вазирликлар ва идоралар берган маълумотлар асосида камида ойида бир марта Ғазначиликка давлат даромадлари ва харажатларининг прогнозини тақдим қилади, прогнозини тақдим қилиш шакли Ғазначилик томонидан аниқланади.

Ғазначилик давлатнинг ички ва ташқи, қисқа ва узоқ муддатли қарзлари бошқарувига, шунингдек, барча ҳукумат кафолатлари ва шартли молиявий мажбуриятлар учун жавоб беради, бу қарзларни рўйхатдан ўтказиши, улар бўйича тўловни амалга оширади. Кўрсатилган функцияларни бажариш учун зарур бўлган меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқади.

Ғазначилик Бош Бошқармаси Ўзбекистон Республикаси, Қорақоғонiston Республикаси, давлат бошқарув органларининг қарз муносабатларига доир шартномаларнинг асл нусхаларини, қарзга кафолат бўлган бошқа ҳужжатларни йиғади ва сақлайди.

Ғазначилик ҳар чоракда турли даражадаги давлатнинг бошқарув органларининг қопланмаган қарзларини, бюджет ташкилотларининг ва давлат муассасаларининг қарзларини қўшиб, барча қопланмаган қарзлар рўйхатини тасдиқлайди ва нашр қилади. Бундай рўйхат ҳар бир қарзлар бўйича қуйидаги ахборотларни беради:

- қарздор номи;
- шартномадаги бошланғич сумма;
- қопланмаган қисмининг ҳажми;
- фоиз ставкаси;
- тўлов муддати;
- жорий молия йилида қарз учун ойлик тўловларнинг ҳажмининг прогнози;
- келгуси молия йилида қарз учун ойлик тўловларнинг ҳажми прогнози;
- бошқа зарур ахборотлар.

Ғазначилик ҳар чоракда давлат заёмлари бўйича қарзлар рўйхатини тасдиқлайди ва нашр қилади. Бундай рўйхат ҳар бир қарзлар бўйича қуйидаги ахборотларни беради:

- қарздор номи;
- заёмнинг бошланғич суммаси;
- тўланмаган қисмининг ҳажми;
- фоиз ставкаси;
- тўлов муддати;
- жорий молия йилида қарз учун ойлик тўловларнинг ҳажмини прогнози;
- келгуси молия йилида қарз учун ойлик тўловларнинг ҳажмини прогнози;
- бошқа зарур ахборотлар.

Мазкур ҳисоботларни тайёрлаш учун барча давлат бошқаруви органлари ва давлат ташкилотлари Ғазначилик томонидан белгиланган шаклда ва муддатда зарур ахборотларни Ғазначиликка тақдим қилишга мажбурдирлар. Ҳар бир чорак якунидан 10 иш куни ичида Молия вазирлиги Олий Мажлисга ва Вазирларлар Маҳкамасига кўрсатилган рўйхатларни тақдим қилади. Олий Мажлисга ва Вазирларлар Маҳкамасига рўйхатларни тақдим қилинган кундан бошлаб 5 иш куни ичида Молия вазирлиги уларни нашр қилади.

8.3 Ғазна мажбуриятларининг хусусиятлари

Бутун дунёда қимматли қоғозларни марказлаштирилган усулда чиқаришдан мақсад, кенг маънода давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш воситаси сифатида, тор маънода эса пул муомаласига ва пул массаси ҳажмини тартибга солишга таъсир қилиш дастаги сифатида, давлат ва маҳаллий бюджет тақчиллигини ноэмиссион усулда қоплаш воситаси сифатида, корхоналар ва аҳолининг пул маблағларини аниқ масалаларини ҳал қилишга жалб қилиш мақсадида фойдаланилади.

Давлатнинг молия-бюджет сиёсатида ғазна мажбуриятлари маблағларни сафарбар қилиш ва пул-кредит стратегиясининг тадбирлардан бирини амалга ошириш сифатида ишлатилади. Улар асосан мамлакатнинг Марказий Банки иштирокида Молия вазирлиги (Ғазначилик) томонидан чиқарилади. Демак эммитент Молия вазирлиги бўлади, албатта, ғазна мажбуриятларини чиқариш ва муомалага киритиш меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинади.

Биз биламизки, ҳозирги замон бозор иқтисодиётида қимматли қоғозларнинг асосий эмитентларидан бири-давлат бўлса, кўпинча ғазначилик сифатида намоён бўлади. Эмитентлар-қимматли қоғозларни чиқарадиган ва молия ресурсларини жалб қиладиган юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланади. Инвесторлар- қимматли қоғозларни сотиб оладиган ва бу билан ўзгаларнинг бўш молиявий ресурсларини жойлаштирадиган юридик ҳамда жисмоний шахслар ҳисобланади.

Ғазна мажбуриятлари бу-давлат эммитет бўлган қимматли қоғозлар ёки унинг охириги эгасига маълум белгиланган шартлар асосида номинал суммаси ва фоизларни тўлаши бўйича давлатнинг мажбуриятлари десак бўлади.

Ғазна мажбуриятлари корхонанинг кредитор қарздорлигини ёпиш ёки бюджетга солиқлар тўлаш мажбуриятини олиш учун мўлжалланган. Ҳар бир мажбурият тўлов фоизи учун купонга бириктирилган сертификатларни билдиради. Қарз олувчи қарзни қайтарганда шу қимматли қоғознинг эгаси қанча миқдорда пул олиши мумкинлигини сертификат қонуний ҳужжат сифатида асослайди.

Ғазна мажбуриятлари номи ёзилган ёки ёзилмаган бўлиши мумкин. Агар мажбурият номи ёзилган бўлса, бу шуни билдирадики, қоидага мувофиқ Марказий Банкда қимматли қоғоз эгаларининг номи сақланади, иккинчи ҳолатда эса қимматли қоғоз эгаларининг номи ёзилган рўйхат бўлмайди.

Ғазна мажбуриятлари-эгаларининг бюджетга пул маблағлари тўлаганлигини тасдиқлайди ва шу қоғозларга эгалик қилишнинг бутун муддати мобайнида белгиланган даромадни олиш ҳуқуқини берадиган давлатнинг қимматли қоғозларидир.

Ғазна мажбуриятлари узоқ муддатли, ўрта муддатли ва қисқа муддатли бўлади, узоқ муддатли мажбуриятлар 5-30 йилгача муддатда,

ўрта муддатли мажбуриятлар 1-5 йилгача муддатда муомалада бўлади, қисқа муддатли ғазна мажбуриятлари 3, 6, 12 ойга чиқарилади. Ғазна мажбуриятлари облигациялардан имкониятларининг кўплиги ва даромад олиш шартларининг турли-туманлиги билан фарқ қилади.

Масалан, АҚШда Ғазначилик бошқа мамлакатлардаги каби давлатнинг қимматли қоғозларини чиқаришни ва ҳисобини назорат қилади ҳамда уларнинг тўлов муддатларни белгилайди ва аукционларда уларни жойлаштиришни назорат қилади. Шу билан бирга, Ғазначилик давлатнинг қимматли қоғозларини иккиламчи бозорининг қоидаларини белгилайди, Ғазначилик қисқа муддатли касса талабларини қоплаш учун доимий ҳафталик қимматли қоғозларни чиқаради.

Турли мамлакатларда мазкур қимматли қоғознинг бозори ҳар ҳил кўламда бўлиши мумкин, лекин бугунги кунда АҚШ даги бозор энг катта ва нисбатан ликвидли ҳисобланади. АҚШ нинг Молия вазирлиги мажбуриятларни маълум цикл асосида чиқаради, бошқа ҳукуматлар мажбуриятлар эмиссиясини фақат керак бўлган пайтдагина амалга оширади.

Кўп ҳолларда «иккинчи пул» деб ҳисобланадиган бу ғазна мажбуриятларини «таркибий буллит»⁵⁰ деб юритишар экан. Бунинг маъноси шуки, вақтнинг аниқ белгиланган даври давомида фоизлар тўланади, ғазна мажбуриятларини қоплаш пайтида номинал қайтарилади. Ҳар бир мажбурият тўлов фоизи учун купонга бириктирилган сертификатларни билдиради. Қарз олувчи қарзни қайтарганда шу қимматли қоғознинг эгаси қанча миқдорда пул олиши мумкинлигини сертификат қонуний ҳужжат сифатида асослайди.

Ғазначилик мажбуриятнинг эгаси бу қимматли қоғоз билан қуйидаги операцияларни амалга ошириши мумкин:

1. Кредитор қарздорлиги ёпиш йўли билан ғазна мажбурияти кредиторнинг счётига ўтказилади. Мазкур операцияда сертификатда белгиланган мажбурий ҳисоб-китоблар номинал баҳода, мажбурий бўлмаган ҳисоб-китоблар келишилган баҳода амалга оширилади. Бу операцияларни амалга ошириш учун кредиторнинг ҳам, дебиторнинг ҳам ғазна мажбуриятининг шу сериясига хизмат қиладиган банк-депозитаридаги «депо» типдаги счёти очик бўлиши керак, бу операция учун тўлов қоғозлари белгиланган шаклда тўлдирилади.

2. Иккиламчи бозорда ғазна мажбуриятлари ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга (резидентларга) сотилади. Операцияда индоссаментлар сони чегараланмаган, бу операцияларда баҳо келишилган бўлади.

3. Банк-депозитарийда албатта, рўйхатдан ўтган ғазна мажбуриятлари кредит олиш мақсадида гаров бўлади.

---

⁵⁰ Буллит(ўқ; bullet) - бир марта қопланадиган мажбурият.

4. Солиқдан, жумладан, давлат бюджетига тўловдан озод қилишга ғазна мажбуриятини алмаштириш мумкин.

Давлат бюджети олдидаги қарзни ёпиш учун глобал сертификатда кўрсатилган солиқдан озод қилиш кунини билиш лозим. Мазкур операцияда солиқдан озод қилиш суммаси қуйидагича ҳисобланади.

$T_k = N + N * (t * P \setminus 100) / 360$ бунда:

T_k - ғазна мажбуриятининг жорий курси;

N - ғазна мажбуриятининг номинали;

P - ғазна мажбуриятини даромадлигини фоиз ставкаси;

t - муддат, шу ғазна мажбуриятининг муомаладаги вақти.

Жаҳон амалиётида қабул қилинган давлатнинг қимматли қоғозлари жумласига қуйидагидар киритилади.

1. Ғазна векселлари- билетлари одатда чиқарилган вақтидан бошлаб бир йил мобайнида узилади ва дисконт тарзда, яъни улар узиладиган номиналидан паст нарҳда сотилади.

2. Ўрта муддатли ғазна векселлари, ғазна бонлари-бир йилдан беш йилгача муддатда узиладиган мажбуриятлар; одатда, белгиланган фоиз тўлаш шарти билан чиқарилади.

3. Узоқ муддатли ғазна мажбуриятлари - беш йилдан 30йилгача муддатда узилади, улар бўйича купон фоизлари тўланади. Бундай қимматли қоғозларни эгалари муддат тугаганидан сўнг уларнинг қийматини нақд пул билан олиши ёки бошқа қимматли қоғозларни қайта молиялаштириши мумкин.

Ғазна векселлари инвесторларни жуда қизиқтиради, чунки улар ишончли, ликвидли ва даромадлари кафолатланган. Одатда янги чиқарилган векселлар дастлаб кимошди савдосида сотилади, бу ерда сотувчи сифатида молия муассссининг ўзи, харидор сифатида махсус диллерлар, ишлаб чиқариш тузилмалари иштирок этади.

Ғазна векселлари- билетлари одатда чиқарилган вақтидан бошлаб бир йил мобайнида узилади ва дисконт тарзда, яъни улар узиладиган номиналидан паст нарҳда сотилади.

Масалан, ғазна векселларининг номинал қиймати 100 сўм бўлса, очик савдода 96 сўм дисконт нарҳида сотилади. Ана шу фарқ унинг даромадлигини белгилайди, қайтариш пайтида Ғазна векселлари-эгаси номинал қийматни, 100 сўмни олади. Агар қайтариш муддати 94 кун бўлса

$[(100-96)/96] * [365 * 100 / 94] = 15,5$ фоиз

Одатда ғазна билетлари тарқатувчилари сифатида тижорат банклари ва инвестиция диллерлари фаолият кўрсатиши мумкин. Тижорат банклари ғазна билетларини ўз захиралари сифатида, инвестиция диллерлари эса иккиламчи бозорда фирмалар корпорациялар ва хусусий шахсларга сотиш учун харид қилишади,

ғазна билетлари сотиб олингач, улар иккиламчи бозорда айлана бошлайди. Ғазна билетлари қисқа муддатли қимматли қоғоз бўлганлиги учун қисқа муддат ичида уларнинг эгалари кўплаб миқдордаги векселларни қайтариши мумкин.

Ғазна билетларининг такомиллашган тури мавжуд, бу жамғарма облигациялари дейилади, улар эгаси номига қайд қилинади ва уларни сотиб бўлмайди. Уларни айрим кишилар ёки баъзи инвестиция фондлари чекланган миқдорда сотиб олиши мумкин, уларнинг эгаси исталган пайтда қийматини қайтариб олиши мумкин, бу эса уларни юқори ликвидли қилади. Биз биламизки, ликвидлик қимматли қоғознинг эгаси учун унча йўқотишларсиз, бозор қиймати ва сотиш чиқимларидаги кичик ўзгаришлар билан тез сотилиши ва пул маблағига айланиш хусусиятидир. Жамғарма облигациялари бир йилда бир марта чиқади, уни нақд пулга ёки иш ҳақидан ушлаб қолиш йўли билан харид қилиш мумкин, келадиган даромади чек шаклида почта орқали ёки банкда тўланади.

Ғазна мажбуриятлари қуйидаги хусусиятларга эга бўлади:

- бюджет тақчиллигини эмиссиясиз молиялаштиришнинг ва уни барқарорлаштиришнинг манбаи;
- жорий бюджет қарздорлигини қоплаш ва бюджетдан молиялаштириш оғирлигини юмшатиш усули;
- давлат бюджетига тўлов тўлашнинг қисқартириш йўли;
- давлат бюджетига қарз бўлган корхоналар ўртасида қарзни тўлашни озгина фоиз ҳисобига узайтиришнинг усули;
- давлатнинг корхоналардан-давлат буюртмаси бўлган мол етказиб берувчилардан қарздорлигини ёпиш усули бўлиши мумкин.

Ғазна мажбуриятлари ваколат берилган депозитарийда (хужжатсиз шаклда) ҳисобрақамда ёзув шаклида чиқарилади. Бунда Марказий банк фақат депозитарий сифатида фаолият кўрсатмайди, балки унинг охириги эгасига пуллик ҳисоб-китобларини амалга оширувчи тўлов агенти бўлиб қатнашади. Ғазна мажбуриятларини қоплаш пайтида унинг эгасининг шу сўтдан олган кўчирмаси ғазна мажбуриятларига эгалик ҳуқуқини тасдиқлайди.

Ғазна мажбуриятлари сериялар билан чиқарилади, ҳар бирининг хусусий рақами мавжуд. Ҳар бир сериянинг чиқиши тўғрисида давлатнинг қарз китобига ёзилади, ғазна мажбуриятлари сериясининг жами суммаси глобал сертификат билан расмийлаштирилади, глобал сертификат икки нусхада тайёрланади, бири ваколат берилган депозитарийда, иккинчиси Молия Вазирлигида сақланади.

Глобал сертификат параметрлари Молия вазирлиги буйруғи билан берилади, кейин глобал сертификатда ўз ифодасини топади. Молия Вазирлиги депозитарийдан ғазна мажбуриятлари тўғрисида ахборотлар талаб қилиши мумкин, ойда бир маротаба депозитарий ушбу

ахборотларни тақдим қилади.

Глобал сертификатга чиқарилган сериянинг барча кўрсаткичлари муҳрланади: ғазна мажбуриятларининг чиқарилган куни, сериянинг рақами, ғазна мажбуриятининг номинали, фоиз ставкаси, чиқарилган ғазна мажбуриятларининг умумий ҳажми, қоплаш кунининг бошланиши, муомала қилиш муддати, ғазна мажбуриятларини кредитор қарздорликни ёпиш воситаси сифатида қатнашган операцияларнинг максимал сони, ғазна мажбуриятларини солиқдан озод қилишга алмаштириш муддати ва серияга таалукқли бошқа қўшимча маълумотлар берилади.

Ваколат берилган депозитарийлар биринчи эгаларга глобал сертификатга асосан, бошқа эгаларга уларнинг аризасига мувофиқ депо ҳисобрақамини (счётини) очади. Ғазна мажбуриятга эгалик ҳуқуқи депо ҳисобрақамининг кўчирмаси билан тасдиқланади, ҳар бир сериянинг муомала муддати тугаганидан сўнг глобал сертификат ёпилади. Ғазна мажбуриятининг ҳар бир серияси халқ хўжалигининг маълум бир тармоғи билан, биринчи навбатда, катта миқдорда бюджет маблағларини олувчилари билан боғлиқ бўлади.

Ғазна мажбуриятларини чиқариш ва муомалага киритиш меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинади. Ғазна мажбуриятларини давлат рўйхатидан ўтказилган рақами саккиз разряддан иборат. Биринчи номер-халқ хўжалигининг аниқ тармоғини билдирадиган рус алфавитининг ҳарфи, иккинчи ва учинчи разрядлар мазкур серияни чиққан кунини билдиради. Тўртинчи, бешинчи ва олтинчи разрядлар чиқарилган сериянинг йили ва ойини кўрсатади. Еттинчи ва саккизинчи разрядлар сериянинг тартиб рақамини билдиради. Масалан, ғазна мажбуриятларини 1995 йил 1 декабрдаги 87-серияси қуйидагича рақамланади. Ш-0112587.

Ғазна мажбуриятларининг ўзига хос хусусияти шундаки, қатор шартларга риоя қилингандагина, улар ўзининг вазифаларини бажаради. Масалан, ҳазина мажбуриятлари иккиламчи бозорда маълум шарт бажарилгандан кейингина эркин муомалада бўлади, яъни депозитарийдаги шартномада кредитор қарздорликни ёпиш операцияларининг сони тасдиқланиши керак. Ана шундагина, ғазна мажбуриятлари фаол, бозорбоп, айланувчан, котировка қилинадиган молия дастағи бўлиши мумкин.

Ғазна мажбуриятлари ҳисоб-китоб, тўлов вазифасини бажариши жараёнида ўзининг контрагентларидан биттадан бештагача индоссаментлар олиши керак, индоссаментлар сони ғазна мажбуриятларининг у ёки бу чиқарилган сериясининг шартларига боғлиқ бўлади. Бунда шундай мақсад кўзда тутилганки, яъни ғазна мажбуриятлари тақдим қилинган товарлар ва кўрсатилган хизматларга тўлов сифатида чегараланмаган ҳолда қабул қилинади, шунингдек, ғазна

мажбуриятлари гаров ашёси, солиқдан озод қилиш воситаси ҳам бўлиши мумкин. Фақат тозаланган ғазна мажбуриятлари солиқдан озод қилиш воситаси бўлиши мумкин. Хаттоки, махсус «тозалаш» операцияси мавжуд бўлади, яъни аниқ молия институтлари белгиланган комиссиялар эвазига ғазна мажбуриятлари бланкасида индоссаментларни амалга оширадилар.

Индоссамент -қимматли қоғоз устидаги ушбу ҳужжат бўйича ҳуқуқларнинг бошқа шахсга ўтказилганлигини тасдиқловчи ўтказма ёзув.

Индоссамент қуйидаги турларда бўлиши мумкин:

- ▶ эгасининг номи ёзилган индоссамент қимматли қоғознинг янги эгасини белгилаб беради, унинг бундан кейинги ўтказилиши учун эгасининг имзоси зарур;

- ▶ бланкли индоссамент қимматли қоғоз ўтказиладиган шахсни белгиламайди, фақат ўтказиш амали белгиланади;

- ▶ қайтарилмайдиган индоссамент қимматли қоғоз эгаси уни ўтказиш чоғида ўтказма ёзув «менга қайтарилмасин», деган иборани киритиши ва бу билан тўланмаган ҳамда тўланмаганлик норозилиги билдирган ҳолда жавобгарликни ўзидан соқит қилиши мумкин, кейинги индоссаментларга бундай ҳуқуқ берилмайди.

Ёзувда юқорида қайд этилган иборанинг бўлиши ғазна мажбуриятини тўланмаслиги эҳтимоли шубҳасини келтириб чиқариши мумкин, унга нисбатан ишончни йўқотиши ва уларнинг айланувчанлик даражасига таъсир кўрсатиши мумкин. Индоссамент одатда ҳужжатнинг орқа томонида ёки қўшимча вараққа қўйилади. Агар қимматли қоғозда ўтказма ёзувлар учун жой қолмаса, унга қўшимча варақ-«аллонж» ёпиштирилади, лекин индоссамент ғазна мажбуриятининг ўзида бошланиб алонжда тугалланиши керак бўлади.

Индоссаментни бажарган шахс индоссант деб номланади. Индоссамент ҳужжат унинг фойдасига ўтказиладиган шахснинг кўрсатмасини ўзида мужассамлаштириши ёки индоссантнинг битта имзосидан иборат бўлиши мумкин. Ўтказма ёзувлар қуйидаги кўринишга эга бўлиши мумкин: «буйруқ бўйича тўланг» ёки «бизнинг ўрнимизга тўланг». Имзо ташкилот муҳри билан мустаҳкамланиши керак.

Айтиш мумкинки, ғазна мажбуриятларининг хусусиятлари шундан иборатки, бу давлатнинг қимматли қоғозларидан бири сифатида солиқдан озод қилиш ва ҳисоб-китоб воситаси сифатида мужассамлаштирган гибридланган қимматли қоғоз ҳисобланади. Масалан, ғазна мажбуриятлари қисқа муддатлилиги билан векселга ўхшасада, бундан ташқари, табиатан у айланувчан бўлади. Хулоса қилиб айтганда, ғазна мажбуриятлари давлат, нақд бўлмаган, қисқа муддатли, бозорбоп, гибрид, муомаласи чегараланган, узок муддатли ва бошқа шу

каби хусусиятларга эга бўлган қимматли қоғоз деб характерланади.

Ғазна мажбуриятининг чиқарилиш шартларида унинг муомалада бўлишини чегараланган ва чегараланмаган шаклда бўлиши кўзда тутилган бўлади. Ундаги чекловларга қуйидагилар киради: хазина мажбуриятини номинал нархида фақат кредитор қарздорликни ёпиш мақсадида ишлатади, хазина мажбуриятини бирламчи бозорда фақат ҳуқуқий шахсларга ўтказилиши мумкин.

Юқорида кўрсатилган чегараларни кўзда тутган ҳолда кредитор қарздорликни ёпиш операцияларни ўтказишнинг максимал сони, ҳисоб-китоб муддатининг ва солиқдан озод қилишга алмаштиришнинг муддати белгиланган, албатта, бу чегараларнинг ижро этилиши ваколат берилган депозитарийлар томонидан депозитарий ва Молия вазирлиги томонидан тузилган шартномага асосан назорат қилинади.

Ғазна мажбуриятининг биринчи эгаларининг (давлат вазирликлар ва идоралар) иқтисодий қизиқишлари биринчидан эммитентнинг қизиқишлари каби бўлади, иккинчидан уларнинг корхоналар ва ташкилотлар олдидаги қарздорлигини ёпиш, маълум тармоқларнинг бюджетга тўловини қисқартириш, нақд ҳисоб-китоб воситаларига бўлган эҳтиёжни камайтириш каби ўзларининг хусусий қизиқишлари мавжуд бўлади.

Ғазна мажбуриятининг ораликдаги эгалари – булар ўша бюджетнинг қарзи ғазна мажбуриятлари билан ҳужжатлаштириладиган корхона ва ташкилотлар бўлиб, уларнинг қизиқишлари нималардан иборат?

Ғазна мажбуриятлари уларга молия ресурсларини бошқаришда бир қадар эркинликни беради. Корхоналар бу мажбуриятлар билан тақдим қилинган товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун, жумладан, жисмоний шахслар билан ҳисоб-китоб қилишлари мумкин, улар ўзларининг ҳазина мажбуриятини ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга (резедентларга) сотишлари мумкин. Мазкур корхоналар ўзларининг кредитор қарзларини ғазна мажбуриятларини кредиторнинг ҳисобрақамига ўтказиш билан ёпишлари мумкин. Ғазна мажбуриятларини номиналдан юқори баҳода сотиш билан, фойда олиш имконига эга бўлади, айланма маблағларини тўлдиради.

Пировардида, ғазна мажбуриятларини гаровга бериш билан корхона банк кредитини олиши мумкин. Ғазна мажбурияти-нинг охириги эгалари-булар оралик ёки биринчи эгаларнинг қарздор бўлган шахслар ҳисобланади.

Ғазна мажбуриятининг оралик эгалари аксарият ҳолларда ҳар доим хизматларидан фойдаланадиган контрагентлардан (транспорт, алоқа корхоналаридан) ўзларининг қарздорлигини ёпиш учун ғазна мажбуриятларини қўллашади, асосан, бу корхоналар ичида ёқилғи-энергетика комплекслари кўп учрайди. Улар ғазна мажбуриятининг

охирги эгаларини асосий қисмини ташкил қиладилар. Ғазна мажбуриятларининг даромадлиги давлатнинг бошқа қимматли қоғозининг даромадлигига тенг ёки ундан юқори бўладиган манзарани кўриш мумкин.

Барибир, ғазна мажбуриятининг охирги эгалари учун фойда томони ғазна мажбуриятини солиқдан озод қилишга алмаштиришдир. Ғазна мажбурияти эгаларининг ғазна мажбуриятларини солиқдан озод қилишга алмаштириш тўғрисидаги аризасига биноан аризачилар солиқ тўлаш бўйича (жарима ва пенялар қўлланилмайди) муддат олади. Ғазна мажбуриятлари ёрдамида турли солиқларни, жумладан, давлат бюджетига тўловларни тўлаш, шунингдек, улардан пенсия фондига тўловлар сифатида фойдаланиш мумкин. Баъзи бир корхоналарнинг қўлида ғазна мажбуриятларидан тўғри фойдалана олган ғазна мажбуриятининг турли серияларининг бутун пакети мавжуд.

Ғазначилик ғазна мажбуриятлари бозорининг очиклиги тўғрисида чора-тадбирлар кўради:

- ғазна мажбуриятларининг ҳар бир серияси тўғрисида, уни қоплаш муддати бошланиши тўғрисида, ғазна мажбуриятини солиқдан озод қилишга алмаштириш тўғрисида, ахборотлар беради;

- ҳар ҳафта ғазна мажбуриятларини қоплаш ва солиққа алмаштиришдаги жорий нархи тўғрисида ахборотлар нашр қилади;

- ҳар ойда ғазна мажбуриятларининг қопланиши тўғрисида ахборотлар нашр қилади;

- ваколат берилган депозитарий эмитентнинг ва ғазна мажбуриятлар эгаларининг розилигисиз ҳеч қандай ахборотлар берилмайди;

- ғазна мажбуриятларининг эгалари тўғрисида маълумотлар сир сақланади.

Ғазна мажбуриятлари бирламчи ва иккиламчи бозорда тўғридан-тўғри инвестициялаш йўли ёки шартномалар воситаси сифатида хизмат қилади. Тадбиркорлар ғазна мажбуриятлари билан фойда олиш мақсадида қисқа муддали спот шартномаларни тузишлари мумкин, лекин ғазна мажбуриятларининг функциялари бу билан чегараланмайди.

Таянч сўз ва иборалар

Давлат қарзлари, ички қарз, ташқи қарз, ичкаридан маблағ жалб қилиш, ташқи маблағ жалб қилиш, давлатнинг қимматли қоғозлари, ғазна мажбуриятлари, глобал сертификат, аллонж индоссемент.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар.

1. Ғазначилик тизимида давлат қарзлари қандай бошқарилади?
2. Молиявий активлар ва қарзларни бошқариш бўлимининг вазифалари нималардан иборат?
3. Ташқи ва ички қарзлар таркиби нималардан иборат?
4. Давлат қарзи таснифини келтиринг.
5. Давлат қарзларини бошқаришда ғазначиликнинг фаолиятини изоҳланг.
6. Давлатнинг молиявий ва номолиявий активларини тарифланг.
7. Ғазна мажбуриятларини хусусиятларини айтинг.
8. Ғазна мажбуриятларининг эгалари қандай имкониятлардан фойдаланади?

9-боб. Маҳаллий бюджетлар ижросида ғазначилик тизими

9.1 Маҳаллий бюджетларда ғазначиликни фаолият кўрсатишининг ҳуқуқий-меърий базасини яратиш

Республикамизда бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ҳар бир соҳада иқтисодий ислохотлар амалга оширилмоқда. Айниқса, бюджет соҳасида олиб борилаётган ислохотларни алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин. Ҳар бир давлатнинг иқтисодий қудрати шу давлатнинг мукамал бюджетга эга эканлиги билан ҳам ифодаланади. Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг мана шу ўтган давр ичида чуқур иқтисодий сиёсат негизида барқарор молиявий тизимни, шуниндек, унинг асосини ташкил этувчи мустаҳкам бюджет тизимини шакллантириш соҳасида муайян ижобий ишлар амалга оширилмоқда.

Ўтган давр ичидаги барқарор бюджет тизимини тўлиқ шакллантириш соҳасидаги барча ишларимиз ва тажрибаларимиз бу соҳадаги жаҳон тажрибаси билан уйғунлашди ва Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонунида ўзининг ҳуқуқий асосини топди. Мазкур қонуннинг қабул қилиниши билан бюджетнинг шаклланиши ва ижросининг ҳуқуқий асослари яратилди.

Бугунги кунда ушбу қонунга биноан бюджетнинг тузилиши, унинг ижросини таъминлаш жараёни ва маблағлардан самарали фойдаланиш тамойилларини белгилаб берувчи йўриқнома, қўлланмалар ишлаб чиқилди ва амалиётга тадбиқ этилмоқда. Бошқа сўз билан айтганда, ушбу қонун бюджет ижросини самарали таъминлашига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшмоқда.

Лекин жаҳон иқтисодиёти интеграциялашуви жараёни мамлакатимизнинг ҳам давлат молиясини бошқаришни доимий тарзда такомиллаштириш заруриятини юзага келтирмоқда. Шунга кўра, мамлакатимиз давлат бюджетининг ижросини ривожланаётган ва ривожланган мамлакатларда жорий этилган ва қисқа муддат мобайнида ўзининг ижобий натижасини кўрсатаётган ғазначилик тизими фаолиятини жорий қилиш арафасида турибди.

Ҳозирги кунда давлат бюджети самарали ижросини таъминлашнинг давлат тадбирлари ичида ғазначилик хизматидан кенг фойдаланиш ва бюджет амалиётида шу асосда туб ўзгаришларни амалга ошириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Республикамизда ғазначиликни жорий этиш учун зарур ҳуқуқий, дастурий ва услубий базани шакллантириш ва ривожлантириш юзасидан амалга ошириладиган ва оширилаётган тадбирларни аниқ белгилаб олинмоқда.

«Ғазначилик органларининг мақсади - бюджет соҳаларини узлуксиз молиялаштириб бориш, бюджетдан маблағ олувчилар томонидан ажратилган ресурсларни бюджет тизими тўғрисидаги қонун

талабларидан келиб чиқиб, бюджет ташкилотларига етказиш ва уларнинг топшириғига асосан касса операцияларини юргизишдан иборатдир»⁵¹.

Айрим давлатларда ғазначилик органлари молия вазирликлари қошида ташкил топган, мазкур молия ташкилоти муайян ҳуқуқларга эга ва ўз фаолиятини амалга оширишда молия вазирлигига бўйсинади. Бошқа давлатларда ғазначилик органлари давлат молиясини бошқаришда асосий вазифани бажаради, бюджет-солиқ сиёсатини амалга оширадиган департаментлар ва бошқармаларни ўз ичига олади. АҚШда бюджет тузиш ва уни ижро қилишда Молия вазирлиги ёки Ғазначилик департаменти кўпгина ваколатларга ва кенг маъмурий ҳуқуқларга эга. Германияда эса иқтисодий шароитлар талаб қилган ҳолатларда Молия вазирлиги хаттоки, харажатларни камайтириш ҳуқуқига ҳам эгадир. Жаҳон Банки экспертларининг фикрича, МХД ичида Латвия ва Қозоғистон бугунги кунда бу соҳада ижобий натижаларга эришмоқда (-жадвалга қаранг).

Давлат молия тизимида ўтказилаётган ислохотлар давлат харажатларини бошқариш самарадорлигини оширишни назарда тутди. Давлат иқтисодиётини ислоҳ қилиш ва бозор муносабатларини ривожлантириш жараёнларида хал қилувчи рол ўйнайди. Бунда давлат бюджети ислохотларнинг энг муҳим дастакларидан бири вазифасини бажаради. Шу сабабли, яқин келажакда давлат бюджетини ижро этишнинг ғазначилик тизимини изчил жорий этишни таъминлайдиган чора-тадбирларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Ғазначилик тизимини жорий қилиш бўйича ҳукумат топшириғича асосан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан «Давлат бюджетининг Ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонунининг умумий ҳолатлари ишлаб чиқилди ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этиш учун таҳрир қилинди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «Давлат бюджетининг Ғазна ижроси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни амалга киритиш ҳақида қарори қабул қилинди, мазкур Қонун 2006 йил 1 январдан эътиборан амалга киритилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2005 йилги Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 610-сон Қарорининг 20-бандида кўрсатилишича, «Давлат бюджети ижросининг ғазна тизимига ўтиш чора-тадбирларини ўз вақтида амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига Самарқанд вилоятида, жумладан, республика бюджетидан молиялаштириладиган айрим бюджет

---

⁵¹ Малышева В.И. Казначейство: цели, задачи и функции. // Финансы. 2001. №12. стр.24-26.

ташкilotлари иштирокида, тажриба лойиҳасини 2005 йилдан бошлаб амалга оширишга рухсат берилди”⁵². “Жорий йилда Самарқанд вилоятида пилот лойиҳасини амалга ошириш тадбирлари ташкил этилади ва пилот лойиҳасини амалга оширилиши таъминланади.⁵³

Давлат маблағларини тақсимлаш ва улардан фойдаланишни тартибга солувчи Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг Ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонун қабул қилиниши, молия соҳасидаги фаолиятларда электрон ҳужжатлардан кенг миқёсда фойдаланиш учун, давлатнинг бошқарув ва молия-кредит соҳасида замонавий ахборот телекоммуникация технологияларидан фойдаланиш учун, умумий қонуний базани шакллантирилди.

11-жадвал

Ғазначилик тизимининг ҳолатини баҳолаш

Давлатлар	Ҳуқуқий ва меъёрий базанинг яратилиши.	Бюджет тизими тўғрисидаги қонуннинг мавжудлиги	Ғазначилик тўғрисидаги қонуннинг мавжудлиги	Қонунчилик ва ижроия органлари функцияларини ажратилиши
Украина	қисман мавжуд	етарли даражада	эга эмас	етарли даражада
Туркманистон	етарли даражада	юқори даражада	етарли даражада	етарли даражада
Тожикистон	эга эмас	қисман мавжуд	қисман мавжуд	қисман мавжуд
Россия	етарли даражада	етарли даражада	етарли даражада	етарли даражада
Молдавия	қисман	етарли	эга эмас	етарли

⁵² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2005 йилги Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 610-сон Қарори. 20-модда. Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тўплами. 2004йил. 52-сон. 5 бет.

⁵³ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2005 йил 3 январдаги 1-сон «Ўзбекистон Республикасининг 2005 йилги Давлат бюджетининг даромадлар ва харажатлар параметрларини тақсимлаш, режалаштириш ва ижросини таъминлашдаги молия органлари ва назорат тафтиш бошқармаларининг устувор вазифалари тўғрисида» ги буйруғининг 7-банди.

	мавжуд	даражада		даражада
Литва	етарли даражада	етарли даражада	етарли даражада	юқори даражада
Латвия	юқори даражада	юқори даражада	юқори даражада	юқори даражада
Қирғизистон	етарли даражада	қисман мавжуд	эга эмас	етарли даражада
Қозоғистон	етарли даражада	юқори даражада	юқори даражада	етарли даражада
Грузия	етарли даражада	юқори даражада	қисман мавжуд	етарли даражада
Озарбайжон	етарли даражада	қисман мавжуд	эга эмас	етарли даражада
Арманистон	қисман мавжуд	етарли даражада	етарли даражада	етарли даражада

Манба. Джонатан Данн и Дебора Ветцель. Доклад «Бюджетная децентрализация в бывших социалистических странах: результаты и перспективы. 2003.

Ҳар бир давлатнинг иқтисодий қудрати у ёки бу тарзда мукамал бюджетга эга эканлиги билан ҳам ифодаланади. Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг мана шу ўтган давр ичида чуқур иқтисодий сиёсат негизида барқарор молиявий тизимни, шуниндек, унинг асосини ташкил этувчи мустаҳкам бюджет тизимини шакллантириш соҳасида муайян ижобий ишлар амалга оширилмоқда. Ўтган давр ичидаги барқарор бюджет тизимини тўлиқ шакллантириш соҳасидаги барча ишларимиз ва тажрибаларимиз бу соҳадаги жаҳон тажрибаси билан уйғунлашиб Ўзбекистон Республикаси «Бюджет тизими тўғрисида»ги қонунида ўзининг ҳуқуқий аксини топди.

Ўзбекистон Республикаси «Давлат бюджетининг Ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши билан Ўзбекистон Республикасининг «Бюджети тизими тўғрисида»ги қонунига тегишли ўзгартиришлар киритиш керак. Ушбу Қонун хужжатлари асосида меъёрий хужжатлар, йўриқномалар, низомлар ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўзбекистон Республикасида ҳар бир янгиликни-ислоҳотни бюджет тизимига жорий қилинишидан асосий мақсад, ҳозирги даврдаги бюджет тизимининг бугунги кун талабларига жавоб бера олмаётган ҳолатларни камайтириш деб ўйлаймиз. Чунки барча бозор иқтисодиётига ўтиб ривожланаётган давлатларда ғазначилик тизимининг жорий қилинганлигига бир қанча йиллар бўлганлиги ҳозирги кунда ҳеч биримизга сир эмас. Демак, ривожланган мамлакатлар бежиз ўз иқтисодиётига ғазначилик тизимини киритмаган.

Давлат молиясини бошқариш ислохотларининг афзаллигини фақат ҳозирги шароитида фаолият юритаётган банк механизми билан қайта-қайта таққослаш воситасида кўришимиз мумкин.

Ғазначиликни жорий этиш мамлакатимизда амалга оширилаётган бозор муносабатларига ўтиш даври иқтисодиётининг тадбирларидан биридир. Хориж мамлакатларидаги ғазначилик тажрибаларини ўрганиб чиқилади, республикаимизда МХД ғазначилик тизимига мослаб меъёрий ҳужжатлар қабул қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг Ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуннинг ишлаб чиқилиши, муҳокамага кўйилиши ва қабул қилиниши давлат маблағларини тақсимлаш ва улардан фойдаланишни тартибга солувчи навбатдаги қадам бўлиб қолди. Мазкур Қонунни тайёрлаш жараёнида, албатта, унинг ташкилий тузилиши ишлаб чиқилди, Ғазначиликнинг функцияларини ва бажарадиган вазифаларини аниқ кўрсатилди.

Ҳозирги кунда республикаимизнинг бюджет тизимида ғазначилик тизимини татбиқ этиш бўйича бир қанча амалий ишлар қилинмоқда. Албатта, ғазначилик фаолиятини иқтисодиётга татбиқ этиш молия тизимининг барча жабҳаларидаги ўзгаришларни, бу асосан ҳуқуқий-меърий ҳужжатлар ҳолати, ташкилий услубий ва ахборот технология ўзгариши жараёнларини қамраб олади.

Албатта, тарихдан маълумки, ҳар қандай жамият тизимида бирор бир янгилик ёки қандайдир ислохот тадбиқ қилинмасин доимо муаммолар содир бўлиши табиий ҳолдир. Ҳар бир мамлакатда бирор-бир соҳада ислохот олиб борилаётганда ёки янги тизимга ўтилаётган пайтда, аввало, унинг ҳуқуқий-меърий базасини яратиш жуда муҳим ҳисобланади. Чунки ўша жорий қилинаётган тизим жамиятдаги реал ҳолатларни эътиборга олган ҳолда, қонун ва қўлланмалар ишлаб чиқилиб қабул қилинсагина кўзланган мақсадга тезроқ эришилади, имкон қадар камроқ хато ва камчиликларга йўл қўйилади.

Мамлакатимиз иқтисодини бозор иқтисодиёти йўналишида илдам ривожланишида мустақилликнинг дастлабки йиллардан бошлаб олиб борилаётган ўзига хос бюджет-молия сиёсатининг роли каттадир. Мамлакатда молиявий ва иқтисодий барқарорликни сақлаш, нархлар ва ички валюта бозорини босқичма-босқич эркинлаштириш бюджет тизимини изчил ва тизимли тарзда ривожлантиришни таъминлайди. Маҳаллий бюджет маблағларини ўз вақтида молиялаштириш ҳамда молиялаштириш маблағлари, бюджет ташкилотлари томонидан самарали ва мақсадли ишлатиши устидан назоратни амалга оширишда, ҳозирги фаолият кўрсатаётган жорий тизимнинг бир қанча камчиликлари мавжуд.

Ҳозирги вақтда маҳаллий бюджетларни ўз ичига қамраб олган давлат бюджетининг маблағларини самарали ва мақсадли

фойдаланишидан, молия органларида янги ахборот технолигияларни, тегишли компьютер дастурларни ҳамда турли даражадаги молия органлари ўртасида алоқаларни ўрнатишни ҳам ҳисобга олган ҳолда, дастлабки, жорий ва якуний назорат жараёнининг такомиллаштириш бўйича уринишлардаги ўзгаришларни амалга ошириш имконияти чекланган.

Бунинг асосий сабабларидан бири жорий бюджет ижроси тизимида, молия органлари сусти (пассив) ролга эга бўлганлиги ва шу билан бир вақтда банк ва бюджет ташкилотларига юклатилган функцияларни мустақил бажариб, молия органларини амалга оширилган бюджет жараёни фактларидан кейингина хабардор қилинади. Бундан ташқари, ҳозирги вақтда маҳаллий бюджетлар таркибида, республикамиз аҳолисига қаратилган ўта муҳим ижтимоий тадбирлар бўлганлиги учун долзарб масалаларидан бири даромадларнинг тушиши билан харажатларни амалга ошириши керак бўлган вақт ўртасидаги номуносибликни бартараф этишдир.

Маълумки, маҳаллий бюджетда асосий аҳамиятга эга бўлган харажатлар асосан халқ таълими, ижтимоий таъминот, маданият, соғлиқни сақлаш ва бошқа харажатларидан иборатдир. Ҳозирги амалдаги тизимда қайси бюджетга қарашлигидан қатъий назар ҳар бир бюджет ташкилотларига банкларда алоҳида ҳисобрақамлар очилган, бу йиғилган маблағларни кўплаб бюджет ташкилотлари учун очилган ҳисобрақамларда қолиб кетишига олиб келмоқда. Бунинг натижасида маҳаллий бюджетларда маблағ етишмовчилиги юзага келиб, юқори турувчи бюджетдан бюджет ссудасини олишга тўғри келмоқда. Ҳозирги вақтда ушбу бюджет ссудаларини олиш тартиби жуда кўп вақтни талаб этади. Энг асосийси, бунинг натижасида аҳолини ижтимоий ҳимоялашга қаратилган биринчи даражали харажатларни-иш ҳақи, нафақалар, пенсиялар, стипендиялар, моддий ёрдамларни молиялаштиришни ўз вақтида амалга оширишни маълум муддатларда кечикишига олиб келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида рўй бераётган туб ўзгаришлар молиявий-иқтисодий назария, бюджет жараёни ва бюджетнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг бажарилишини ижтимоий-иқтисодий яратувчилик руҳида қайта кўриб чиқишни талаб этмоқда.

Давлат молия тизимида ўтказилаётган ислохотлар давлат харажатларни бошқариш самарадорлигини оширишни назарда тутаяди. Давлат иқтисодиётни ислоҳ қилиш ва бозор муносабатларини ривожлантириш жараёнларида ҳал қилувчи рол ўйнайди. Бунда давлат бюджети ислохотларнинг энг муҳим дастакларидан бири вазифасини бажаради. Шу сабабли, яқин келажакда давлат бюджетини ижро этишнинг ғазначилик тизимини изчил жорий этишни таъминлайдиган чора-тадбирларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳар бир мамлакатда бирор-бир соҳада ислоҳот олиб борилаётганда ёки янги тизимга ўтилаётган пайтда, аввало, унинг ҳукуқий-меъёрий базасини яратиш жуда муҳим ҳисобланади. Чунки ўша жорий қилинаётган тизим жамиятдаги реал ҳолатларни эътиборга олган ҳолда, қонун ва қўлланмалар ишлаб чиқилиб қабул қилинсагина кўзланган мақсадга тезроқ эришилади, имкон қадар камроқ хато ва камчиликларга йўл қўйилади.

Давлат ўзида қанча пул борлиги, ундан қанча ва кимларга қачон бериши кераклигини, қачон ва кимлардан олиши кераклигини аниқ билиши керак. Ҳукуматни бу ахборотлар билан таъминлаб берувчи вазифасида «Ғазна» намоён бўлади. Бундан ташқари, ғазна тизимида давлат молия ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни бошқариш ҳам юклатилади.

Ғазначилик-давлат бюджети ижросини таъминлашнинг бир шакли бўлиб, унда махсус идора давлат солиқларининг йиғимини ва улардан фойдаланишни таъминлайди, маблағлар устидан назоратни амалга оширади, шунингдек, давлат ташқи ва ички қарзларини бошқаради ҳамда бюджетдан ташқари мақсадли жамғармалар, бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари пул оқимларини мониторингини олиб боради.

Ғазначилик шароитида бюджет тузилишининг асосий тамойили давлат даромадларининг ягона жамғармага жамланишидир. Бу тамойилнинг моҳияти шундан иборатки, давлат даромадлари алоҳида солиқ тўловчилардан келиб тушаётган ҳар хил тўлов ва йиғимлар умумий айрилмас ягона жамғарма шаклида таркиб топади ва қайта молиялаштириш тартибида бюджет харажатларини қоплайди. Бунда ҳамма бюджет маблағлари Марказий банкдаги ягона ғазначилик ҳисобрақамида бирлаштирилади.

Ўзбекистон Республикасида ғазначилик тизимини барпо этишда маҳаллий бюджетлар Давлат бюджети таркибида жамланиши назарда тутилиши керак. Бунинг натижасида ҳудудий ғазначилик бўлимлари маҳаллий бюджетдан маблағ олувчилар билан бир қаторда республика бюджетидан маблағ олувчиларга ҳам хизмат кўрсатади. Юқорида келтирилганлар ҳудудий ғазначилик бўлимларининг амал қилишга баъзи ўзгаришларни киритишни тақозо этади.

Мазкур қонуннинг дастлаб моддаларида мазкур қонун фаолият доираси ва ғазначилик муносабатлари, унинг Ўзбекистон Конституцияси ҳамда мавжуд қонуний меъёрлар асосида фаолият кўрсатилиши ёзиб ўтилган. Бундан ташқари мазкур қонунда фойдаланилган атамалар мазмуни келтирилган, яъни:

✚ ғазна қўлланмалари мазкур қонун билан ваколатлар доирасида ғазначилик томонидан чиқариладиган буйруқ ва йўриқномалар;

✚ ягона ғазначилик ҳисоби ғазначилик томонидан

бошқариладиган давлатнинг барча тушум ва харажатларни акс эттирувчи банк ҳисобрақами.

✚ яқунланувчи моддаларда ғазначилик масалалари ва вазифаларига тааллуқли йўриқномалар келтирилган.

Мазкур қонунда ёзилишича, ўз ваколатлари доирасида ғазначилик томонидан чиқарилган барча қарор ва кўрсатмалар давлат бошқарув органи мансабдор шахслари, юридик ва жисмоний шахслар томонидан бажарилиши шартдир.

Ғазначилик фаолиятини ташкил этиш ҳақидаги бобда таъкидланганидек, ғазначилик Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги таркибидаги юридик мақомга эга бўлган давлат органи деб ҳисобланади ва у Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри туман ва шаҳарларда маҳаллий органларга эга. Ғазначиликни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ўринбосари ҳисобланувчи Давлат ғазначиси бошқаради. У Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тавсиясига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тайинланади.

Ғазначилик банк билан бўлган муносабатларида мазкур қонун Ғазначилик Ягона ҳисобрақамидан Давлат бюджети қонунда кўрсатилмаган харажатлар бажарилишини тақиқлайди. Ғазначилик Ягона ҳисобрақамидан маблағларни ўтказиш ҳақида ваколатли шахслардан ташқари ҳеч бир юридик шахс ёки жисмоний шахс талаб қилиши мумкин эмас. Давлат бюджети ижросини қулайлаштириш мақсадида, Марказий банк билан келишилган ҳолда, баъзи тижорат банклари билан ғазначилик органи шартнома тузиши мумкин. Ғазначилик органи Ғазначилик Ягона ҳисобрақамида амалга оширилувчи тўловлар қонунийлиги учун тўлиқ жавобгар ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси «Бюджети тизими тўғрисида»ги қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис томонидан ажратилган ажратмалар доирасида ғазначилик тақчиллигини тўлиқ ёки қисман қоплаш ҳуқуқига эгадир. Ғазначилик Давлат қарзининг барча кўринишларини бошқариш, улар бўйича тўловлар ва давлатнинг мажбурият ҳамда қафолатлари учун масъул ҳисобланади.

Ғазначилик органи ғазна тизимининг таркибини тузиш, бошқариш ва давлатнинг барча молиявий активлари, мажбуриятлари ва операциялари учун жавобгар ҳисобланади. Молия йили тугагандан сўнг, Ғазначилик органи Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига республика, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри бўйича молиявий ҳисобот тақдим этади.

Ҳисоботда:

- ◆ солиқ ва бошқа тушумларни ҳудудий кўриниши;
- ◆ давлат қарзи;

◆ капитал қўйилмалар ҳақида мукаммал маълумотлар берилиши лозим.

Ғазначилик мазкур тизимни фаолияти бўйича ички аудит ва назоратни ишлаб чиқади. Бевосита бюджет ижроси, уни давлат қонунчилиқ органлари тасдиқлаганидан сўнг бошланади. Бюджет ижросининг асосий вазифаси бу солиқ ва бошқа тўловларни тўлиқ, ўз вақтида ва ҳар бир манбаа бўйича тушумини таъминлайди.

Ғазначилиқ органларига қуйидаги ҳуқуқлар берилади:

➤ мулкый шаклидан қатъий назар, қўшма корхона, муассаса, ташкилот, банк ва бошқа молия-кредит муассасаларида бюджет маблағларини ишлатиш бўйича бухгалтерия ҳисоби, ҳисобот, режа ва сметалар ҳужжатларини назорат қилиш ва текшириш, аниқланган ҳолатлар бўйича далолатномалар талаб қилиш;

➤ банк ёки молия-кредит муассасаларидан бюджет маблағларини ишлатувчи корхоналар ҳақида маълумотномалар талаб қилиш;

➤ камчиликлар топилган корхона раҳбарларига уларни бартараф этиш бўйича талаблар қўйиш;

➤ бюджет маблағларини ишлатиш бўйича бухгалтерия ва молиявий ҳужжатлар тақдим этилганда, корхона ҳисоби бўйича операцияларни тўхтатиб қўйиш.

Ўз навбатида ғазначилиқ органлари фаолияти ҳам бошқа ваколатли органлар томонидан назорат қилиб турилади. Ғазначилиқ органи ижроия ҳокимиятга тааллуқли бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тасдиқлаган қонун, ҳуқуқий ва меърий ҳужжатларга амал қилади.

Ривожланган мамлакатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, мамлакатимизда ҳам ахборотлашган ғазначилиқ тизимини шакллантириш учун зарур бўлган барча қонунлар, йўриқномалар ва кўрсатмалар ишлаб чиқилиши ва амалиётга татбиқ қилиниши керак.

Ғазначилиқни жорий этиш мамлакатимизда амалга оширилаётган бозор муносабатларига ўтиш даври иқтисодиётининг тадбирларидан биридир. Республикаимизда хориж ғазначилиқ тажрибаси ўрганилиб, МДХ давлатлари ғазначилиқ тизимига мослаб меъёрлар қабул қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Шуни таъкидлаш зарурки, биринчидан, мамлакат бюджети молия йили бошлангунга қадар имкони борича батафсил ҳолда, қабул қилиниши лозим, акс ҳолда, ғазначилиқнинг меъерий фаолияти беқарорлашуви, унинг самарадорлиги пасайиши мумкин. Иккинчидан, давлат бюджетини ижро этишнинг ғазначилиқ тизимида бюджетнинг вазифасига оид ва иқтисодий аниқ таснифи бўлиши билан биргаликда моддий-техникавий базани мустаҳкамлаш ва дастурлар жадаллигини

ошириш зарурдир.

Маблағлар ҳаракати ва улардан мақсадли фойдаланиши устидан жорий ва кейинги назоратни молияга оид қонунларни, меъёрий ҳужжатларни, йўриқномаларни билмасдан туриб, мутахассисларнинг касбий тайёргарлигисиз ташкил этиш мумкин эмас. Шу боис кадрлар масалаларини ҳал этиш ғазначилик бўлимларида молия органларида ёки бошқа иқтисодий хизматларда иш тажрибасига эга бўлган мутахассислар тайёрлаш зарурдир.

Бюджетдан маблағ олувчилар товар ва хизмат етказиб берувчилар билан тузган шартномаларини, албатта, ғазначилик бўлимларида рўйхатдан ўтказиши шарт. Рўйхатга олишдан аввал ғазначилик органларида харажатларнинг харажатлар сметага мос келиши текширилади. Ҳудудларда ғазна бўлимларига товар ва хизматларни сотиб олишда бюджет маблағларини ишлатишни режалаштириш ва ортиқча бюджет мажбуриятлари лимитидан чиқиш ҳолларини тўхтатиш таъминлаб берилади.

9.2 Маҳаллий бюджетларни ғазначилик тизимида бошқариш

Худудлардаги ғазна бўлимларига бюджет ташкилотлари томонидан тақдим этилган тўлов талабномаларига илова қилинган счёт-фактуралар асосида ғазнанинг ахборот тизимга киритилади ва алоҳида ҳисоб-китоби юритилади. Ушбу модулда бюджет ташкилотлари томонидан олинган мажбуриятларни ҳажми улар бўйича тегишли маҳаллий бюджетда кўзда тутилган лимитлардан ошмаслиги назорат қилинади.

Йил давомидаги молиявий режалаштириш-даромадларни йил давомида тушиши керак бўлган маблағларни тезкор прогнозлар асосида амалга ошириш керак бўлган харажатларнинг ҳажмларига худудий ғазна бўлимлари томонидан тегишли аниқликлар киритиш ҳисобланади.

Бюджет маблағларини бошқариш-тушган даромадлар кўзда тутилган харажатларни амалга ошириш имкониятини бермаган ҳолда, тегишли маҳаллий бюджетларга қўшимча маблағларни жалб этиш кўзда тутилади.

Давлат бюджети харажатларини молиялаштириш:

1. Бюджетдан маблағ олувчилар ғазначилик бўлимларига бажарилган ишлар далолатномаси, фактуралар ва бошқа тасдиқловчи ҳужжатлар асосида тўлов учун ҳисобрақамларни тақдим этади.

2. Ажратмалар режаси, товар етказиб бериш ҳужжатлари ва маблағни тўловчи ва олувчи реквизитларни текширилгандан сўнг, тўлов ҳужжатининг электрон версияси тузилади, бунда тўлов ва бошқа ҳужжатларнинг асл нусхаси туман ғазначилигида қолади.

3. Туман ғазначилиги томонидан тўлов тасдиқланганидан сўнг, Ғазначилик Бош Бошқармасининг тўловлар бошқармаси ягона ғазначилик ҳисобрақамидан товар етказиб берувчи ҳисобини тўлов пакетини тузади.

4. Маблағ Марказий банкнинг Ягона ғазначилик ҳисобрақамидан тўғридан-тўғри товар етказиб берувчи ҳисобрақамига тушади.

5. Бюджетнинг иш ҳақи, стипендия ва нафақалар бўйича харажатлари ягона ғазначилик ҳисобрақамидан юқоридаги жисмоний шахслар ҳисобрақамларига маблағ ўтказиш билан амалга оширилади. Бу тўловлар тақдим этилган ведомостлар асосида амалга оширилади. Давлат қарзи ва мажбуриятларни ҳисобга олиш фақат марказий ғазначиликда амалга оширилади.

Худудлардаги ғазна бўлимларига бюджет ташкилотлари томонидан тақдим этилган тўлов талабномаларига илова қилинган фактуралар асосида ва бюджет ташкилотларининг тегишли ойлик ҳисоботлари асосида ахборот тизимида бюджет ташкилотларининг активларини ҳисоб-китоби юритилади. Молиявий ҳисоботни

тайёрлаш-ўз вақтида ғазна ахборот тизимига киритилган, бюджет ташкилотларига етказилган товарлар ва хизматларни ҳажмини тасдиқловчи ҳужжатлар, тўлов ҳужжатлари ва ҳудудий ғазна бўлимларига топширилган бюджет ташкилотларининг ойлик ҳисоботлари асосида барча ҳудудий ғазна бўлимлари маҳаллий бюджетларни бошқариш учун ва уларнинг ижросини назорат учун керакли ҳисоботларни марказий ғазначиликда ўрнатилган махсус компьютер дастури орқали тезда олиш мумкин.

Маҳаллий бюджетнинг даромадлар қисмини ташкил этиш жараёни қатнашчилари қуйидагилардан иборат:

- ▶ солиқ тўловчи, солиқ ва бошқа тўловларни таъминлаб беради;
- ▶ Марказий банк бўлинмалари ва тижорат банклар тўловчи ва қабул қилиб олувчи ўртасида маблағ ҳисоб-китобини амалга оширади;

- ▶ ғазначилик органлари солиқ ва тўловларнинг тушуми ва рўйхатини таъминлаб беради.

Бу жараённинг барча қатнашчилари бюджетга нисбатан ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларига эгадир. Солиқ тўловчилар солиқ ларни тўлиқ ва ўз вақтида бюджет даромадларига тўлашлари шарт. Марказий банк муассасалари ёки тижорат банклари солиқ тўловчи ҳисобрақамлари ёки банк корреспондент ҳисоби ҳолатидан қатъий назар, ижро учун тўлов ҳужжатларни қабул қилишлари шарт. Мувофиқлаштирувчи солиқлар алоҳида қайд қилинади, чунки тақсимотни талаб қилади. Мувофиқлаштирувчи солиқлар бюджет қонунда жорий йил учун алоҳида белгилаб берилади.

Маҳаллий солиқ ва тўловларнинг суммаси ҳар доим ҳам тўлов ҳужжатлари ҳажмига боғлиқдир. Даромадлар мамлакат бўйича бир хилда тўпланмайди, бу минтақаларнинг илмий-ишлаб чиқариш қувватига боғлиқдир. Бюджетнинг харажатлар бўйича бажарилиши учун асос-бу мазкур йилда қабул қилинган бюджет қонуни ҳисобланади. Бунда бюджетнинг даромад қисми режалаштириладиган кўрсаткич харажат ҳисоб-китобларига таяниб шаклланади ва тўлиқ даромад қисмига боғлиқ бўлади.

Бюджет харажатлари бир неча тамойилларга асосланиб шаклланади:

- ◆ маҳаллий, республика вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси бўйича;

- ◆ тармоқ вазирликлар харажатлари;

- ◆ вазифадан келиб чиқиб ижтимоий, илмий, экологик ва бошқа мақсадли дастурлар бўйича харажатлар.

Ғазначилик органлари маҳаллий ҳокимият бошқарув органларига эмас, балки фақат Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига бўйсунини қонуний асосланиши лозим. Шундай

қилиб, агар бу қонунлар қабул қилинса, турли соҳалардаги фаолиятларда электрон ҳужжатлардан давлатнинг бошқарув ва молия-кредит соҳасида замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш учун умумий қонуний базани шакллантириш яқунланади.

Давлат молиявий ресурсларни бошқариш, ҳимоялаш, назорат қилиш ва ҳисобга олишни таъминлаш катта муаммо бўлиб қолди. Демак, давлатнинг молия тизимини ижро бошқаруви органи сифатида ғазначиликни ташкил этиш зарурияти пайдо бўлди десак муболаға бўлмайди.

Бизнинг фикримизча, маҳаллий бюджет ижросини амалга оширишда юқорида таъкидланган барча камчиликларни бартараф қилиш учун бюджет ижросини ғазначилик тизими орқали амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлди.

Мазкур тизимни жорий қилишга малакали кадрлар ва замонавий техникалар билан таъминлаш имкониятлари молия органларида деярли етарли даражада таъминланмоқда. Шуларга асосан айтиш мумкинки, Ўзбекистонда ғазначиликнинг тизимини яратиш шарт-шароитлари мавжуд. Шу билан бирга, Ўзбекистон ривожланган давлатларда амалдаги ғазначилик тизимини солиштириш ва ўрганиш имкониятига эга. Айниқса, собиқ иттифоқ парчаланиб кетмасдан олдин, молиявий тизим бир хил бўлганлиги туфайли ўтиш босқичлари бир-бирига жуда ҳам ўхшайди. Ушбу шароит уларнинг ғазначилик тизимини яратишда тўқнаш келган муаммоларни таҳлил қилиш ва ушбу камчиликларни қайтарилмаслигида қўл келади.

Ғазначилик модуллари орқали таклиф қилинаётган ишларни соддалаштириш мақсадида, маҳаллий бюджетларнинг даромадлари ва харажатлари қисми ижроси бўйича алоҳида кўриб чиқиш тавсия этилди.

Республика бюджети ва маҳаллий бюджетлар маблағларни жамлаш учун Тошкент шаҳри Марказий банк Бошқармасининг Ҳисоблаш Касса Марказида умумий битта ҳисобрақам очилиши тавсия этилади. Ушбу ягона ҳисобрақам орқали Республика бюджети ва маҳаллий бюджет харажатлари амалга оширилади. Шу билан бир қаторда солиқ органларига хизмат кўрсатувчи банкларда даромадлар бўйича ва бюджет ташкилотлари харажатларини амалга ошириши учун очилган ҳисобрақамлар ёпилади. Тушумлар учун битта банк ҳисобрақамини ишлатилиши давлат бюджети маблағларини бир жойга йиғилишини таъминлайди. Бунинг натижасида бюджет маблағларининг тарқоқ ҳолатини олдини олиш ҳамда бюджет маблағларининг мақсадли фойдаланишини таъминлайди.

Бу республика бюджети ва маҳаллий бюджетларнинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги касса узилишини олдини олиш имконини туғдиради. Яъни республика бюджети ва маҳаллий

бюджетларда касса харажатлари ўртасидаги узилишни олдини олиш имкони туғилади. Бунинг манбаси амалдаги банк тизимида бюджетдан молиялаштириладиган ташкилотларининг ҳисобрақамларида ишлатилмаган маблағлар қолдиғи сифатида тарқоқ ётган пул маблағларининг ғазначилик ҳисобрақамида жамлаштирилган маблағлардир. Бундан ташқари, фойдаланилмай қолган маблағлар, молиявий ресурслар сифатида ҳам фойдаланиши ҳамда қўшимча даромад келтириши мумкин.

Барча солиқ турлари бўйича очилган ҳисобрақамларнинг ёпилиши ва солиқ тўловчилар томонидан тўғридан-тўғри ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамига маблағларнинг ўтказилиши йўлдаги маблағлар деган ҳолатнинг олдини олади. Таклиф қилинаётган вариантда ҳудудлардан тушаётган маблағларни улуши бўйича ғазначилик тизими ўзида ҳар бир бюджет ижроси бўйича вилоят ёки туман учун алоҳида субсчётлар очилади. Яъни ғазначилик ўзида ҳар бир маҳаллий бюджетлар бўйича тушумларнинг ҳисобини олиб боради.

Солиқлар ва йиғимлар тушуми бўйича кўчирмалар электрон кўринишида Марказий ғазначиликка Марказий банк томонидан берилади. Қабул қилинган маълумотлар асосида Марказий ғазначиликда махсус дастур асосида бюджетлар ўртасидаги тақсимот амалга оширилади ҳамда уларнинг ҳисобига ёзиб қуйилади. Шундан сўнг, ҳар бир солиқ тури ва солиқ тўловчи бўйича маълумотлар туман ғазначилик бўлимларига етказилади. Ушбу маълумотлар ғазначиликнинг ички тизими орқали амалга оширилади. Ҳар бир солиқ тўловчи бўйича қабул қилинган маълумотлар, ғазначилик бўлимлари орқали солиқ инспекциясига етказилади. Кейинчалик маҳаллий бюджетлар уларнинг шахсий ҳисобрақамдаги қолдиққа қараб молиялаштиришни амалга оширади. Бюджет ташкилотлари маҳаллий бюджетдан харажатларни амалга оширишлари учун уларга хизмат кўрсатувчи ғазначилик бўлимларига тўловни амалга ошириш учун талабнома олиб келади.

Тўловни амалга ошириш учун олиб келинган талабномага кўрсатилган хизматни тасдиқловчи ҳисобфактураси, агарда маълум миқдорда олдиндан бўнак (аванс) тўланган бўлса шартномадаги тегишли бандни кўрсатган ҳолда, тақдим этилади. Шуни таъкидлаш лозимки, барча бюджетдан маблағ олувчи ташкилотлар мажбурий равишда бюджетда кўзда тутилган маблағлар доирасида шартномалар тузишлари ва ушбу шартномаларни ғазначилик бўлимларида рўйхатдан ўтказишлари лозим.

Шартномаларни рўйхатдан ўтказишда, аввало, шартномадаги кўрсаткичлар ташкилотнинг тасдиқланган ҳамда молия органидан рўйхатдан ўтган харажатлар сметаси ва штатлар жадвалидаги

кўрсаткичларга мос келиши керак. Ғазначилик бўлимларидан рўйхатдан ўтмаган шартномалар ҳуқуқий кучга эга эмас ҳисобланади. Бу ўз навбатида бюджет ташкилотлари томонидан йўл қўйилган кредиторлик қарздорликни юзага келиш ҳолатини олди олинади.

Бюджет ташкилотлари томонидан тақдим этилган тўловни амалга ошириш учун тақдим этилган талабнома асосида ғазначилик бўлимлари ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамидан тўловларни амалга ошириш учун тўлов топшириқномани тайёрлайди, ғазначилик бўлимларига юборади.

Марказий Ғазначилик органи қабул қилинган тўлов топшириқномани электрон кўринишда Марказий банкка жўнатади. Марказий банк ўз навбатида ушбу тўлов топшириқномага асосан ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамидан тегишли бюджетдан маблағ олувчи ташкилотга хизмат кўрсатган хўжалик ташкилотнинг банкдаги ҳисобрақамига тўғридан-тўғри пул маблағларини ўтказиб беради. Иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар туман ғазначилик бўлимлари томонидан бюджетдан маблағ олувчи ташкилотларда хизмат қилувчи жисмоний шахсларнинг банкда очилган ҳисобрақамларига ўтказиб берилади.

Бундан ташқари, нақд пулларни олиш учун ғазначилик чеклари ишлатилиши ҳам мумкин. Чек туман ғазначилик бўлимлари томонидан, тегишли бюджет ташкилоти банкдан нақд пул маблағини олиши учун берилади. Бюджет ташкилотига чекка асосан берилган нақд пул маблағни банкка, ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами орқали қоплаб берилади. Ғазначиликнинг ягона ҳисобрақами орқали тўлов амалга оширилганлиги ҳақидаги маълумот Марказий ғазначилик орқали туман ғазначилик бўлимларига ахборот тизими орқали етказилади. Туман ғазначилик бўлимлари тегишли бюджет ташкилотларини тўловни амалга ошириш учун берилган талабномаларни амалга оширилганлиги ҳақида хабардор қилади.

Албатта, тарихдан маълумки, ҳар қандай жамият тизимида бирор бир янгилик ёки қандайдир ислоҳот тадбиқ қилинмасин доимо қийинчиликка, тўсиқларга учраши ва муаммолар содир бўлиши табиий ҳолдир. Чунки ушбу жамиятда атроф-муҳит эски тизимда фаолият юритаётган ҳолда, турли қарама-қаршилиқларга дуч келади ва керакли шарт-шароитлар ҳам мавжуд бўлмайди.

Ҳозирги кунда республикамизнинг бюджет тизимида ғазначилик тизимини тадбиқ этиш бўйича бир қанча амалий ишлар қилинмоқда. Албатта, ғазначилик фаолиятини иқтисодиётга тадбиқ этиш молия тизимининг барча жабҳаларидаги ўзгаришларни, бу асосан ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар ҳолати, ташкилий услубий ва ахборот технология ўзгариши жараёнларини, тақозо этган ҳолда, қийинчилик ва муаммоларга дуч келиши мумкин.

Масалан:

1. Маҳаллий ва республика бюджетларини ғазначилик тизими орқали амалга оширишда ва ушбу бўйича зарур бўлган ҳисоб-китоб ишларини амалга ошириш учун махсус компьютер дастурини ишлаб чиқиш ва уни ишлатиш учун керак компьютер техникаларни сотиб олиш учун маблағ талаб қилинади. Бундан ташқари, шунга аҳамият бериш керакки, юқорида айтиб ўтилган Ўзбекистонда давлат бюджетини ғазначилик ижросини таъминлаш учун бўлган барча зарур босқичларни билиш ҳамда бошқа ривожланган хорижий мамлакатларнинг тажрибаларини ўрганиш талаб этилади.

2. Ғазначилик қўлланилаётган маҳаллий ва республика бюджетлари ижросининг ҳисоб-китоби, ҳеч бўлмаса ҳозирги банк тизимидаги ҳисоб-китоб даражасида бўлиши талаб қилинади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг ҳозирги туман молия бўлимлари билан ва кўзда тутилаётган ғазначилик бўлимларида ягона алоқа тизими йўқлиги энг катта муаммолардан бири ҳисобланади, ягона алоқа тизимини яратиш эса катта маблағ талаб этилади.

3. Компьютер дастури ва техникалар билан ишлашни таъминлаш учун молиячи, ҳисобчи ва бошқа юқори даражадаги малакали ишчи ходимлар билан таъминлаш зарур бўлади, яъни ходимлар билан таъминлаш борасида юзага келадиган муаммоларни ҳал қилиш керак бўлади.

4. Шунини таъкидлаш ўринлики, Давлат бюджетини ғазначилик тизими орқали ижро этиш, маҳаллий бюджетларнинг эркинликларини қисман камайтиради ҳамда уларнинг бўш турган маблағларидан тезкорлик билан бошқа молиявий ресурс сифатида фойдаланиш имкониятини камайтиради. Бу, ўз навбатида Давлат бюджетининг ғазначилик тизими орқали ижро этишдаги маълум норозиликларни келтириб чиқариши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида ҳар бир янгиликни-ислоҳотни бюджет тизимига жорий қилинишидан асосий мақсад, ҳозирги даврдаги бюджет тизимининг бугунги кун талабларига жавоб бера олмаётган ҳолатларни камайтириш деб ўйлаймиз. Чунки барча бозор иқтисодиётига ўтиб ривожланаётган давлатларда ғазначилик тизимининг жорий қилинганлигига бир қанча йиллар бўлганлиги ҳозирги кунда ҳеч биримизга сир эмас. Демак, ривожланган мамлакатлар бежиз ўз иқтисодиётига ғазначилик тизимини киритмаган. Молиявий соҳа ислоҳотларининг афзаллигини фақат ҳозирги шароитида фаолият юритаётган механизм билан қиёслаш ва таққослаш воситасида кўриш мумкин.

Татбиқ этилаётган ғазначиликда мавжуд бўладиган бюджет кўриниши ўзининг яхлитлиги билан ажралиб туради. Ҳар қандай бюджет ва нобюджет молиявий ташкилотларнинг мулкӣ ҳуқуқларига

путур етказилмаган ҳолда, маблағларни жамлаш ва тасарруф этишдаги ваколати чекланади ҳамда воситачиликка барҳам берилади. Маблағ билан таъминлаш бажарилиши лозим бўлган кўрсатилган хизмат ёки товарлар учун тўлов талабномалари бўйича амалга оширилади.

Ғазначилик шароитида ҳам ойлик, йиллик ҳисобот турлари сақланиб қолинади, лекин янгилари ўзларининг тезкорлиги билан фарқ қилади. Ойлик ҳисоботлар режа асосида кунларга бўлинган ҳолда, амалга оширилади. Кун якуни бўйича Марказий банк бўлиmidан Ғазначилик Ягона ҳисобрақамидан бажарилган тўлов ва тушумлар кун якуни бўйича жамланади, молия ҳудудий бошқармаси ва юқори ғазначилик органига тақдим этиб турилади.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, маҳаллий бюджетларни ғазначилик тизими орқали ижро этишнинг қуйидаги афзалликлари аниқланди:

- ◆ маҳаллий бюджет харажатларини сарфланишини самарали ва мақсадли амалга оширишда ғазначилик функциялари орқали жорий назоратни ўрнатган ҳолда, маҳаллий бошқарув органларини ва бюджет маблағларини тақсимловчиларни таъсирини камайтиради;

- ◆ маҳаллий бюджет ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни сифатли ва тезкор тайёр бўлиши, шунингдек, бошланғич ҳужжатлар билан ишланишини инобатга оладиган бўлсак, ҳисоботларнинг ишончлилигини таъминлашга эришилади;

- ◆ ҳисоботларнинг доимий ўз муддатида тақдим этиб борилиши бошқариш жараёнини тезлаштиради;

- ◆ маҳаллий бюджет ижроси жараёнидаги маҳаллий бюджетнинг даромадлари ва харажатлари орасидаги вақтинчалик касса узилишларини қоплаб туриш масалалари ечилади;

- ◆ бюджетда кўзда тутилган биринчи даражали харажатлар, яъни иш ҳақи, стипендия ва нафақаларни ўз вақтида молиялаштиришга ёрдам беради;

- ◆ Давлат бюджетини ғазначилик тизими орқали ижро этилиши, маҳаллий бюджет ижросидан ташқари, барча Давлат бюджети маблағлари ғазначилик ягона ҳисобрақамига жамланган ҳолда, самарали ва мақсадли фойдаланиши ҳамда вақтинчалик эркин маблағларни ҳар хил депозитлар ва қимматли қоғозлар бозорида қатнашишига имкон беради.

Ғазначиликни жорий этиш учун зарур дастурий ва услубий базани шакллантириш ва ривожлантириш юзасидан амалга ошириладиган ва оширилаётган тадбирларни белгилаб олиш зарур. Мамлакатимиз ҳукумати томонидан бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ҳар бир соҳада иқтисодий ислохотлар амалга оширилмоқда. Айниқса,

бюджет соҳасида олиб борилаётган ислохотларни алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси «Бюджети тизими тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилинганлиги билан бюджетнинг шаклланиши ва ижросини ҳуқуқий ассоси яратилди. Ушбу қонун бюджет ижросини самарали таъминлашига ўзининг муносиб ҳиссасини кўшмоқда.

Шунингдек, ушбу қонунга биноан бюджетнинг тузилиши, унинг ижросини таъминлаш жараёни ва маблағлардан самарали фойдаланиш тамойилларини белгилаб берувчи йўриқнома, қўланмалар ишлаб чиқилди ва амалиётга тадбиқ этилди. Лекин жаҳон иқтисодиёти интеграциялашуви жараёни мамлакатимизнинг ҳам давлат молиясини бошқаришни доимий тарзда такомиллаштириш зарурияти юзага келтирмоқда. Шунга кўра, мамлакатимиз давлат бюджетининг ижросини ривожланётган ва ривожланган мамлакатларда жорий этилган ва қисқа муддат мобайнида ўзининг ижобий натижасини кўрсатаётган ғазначилик тизимини жорий мумкин.

Ҳар бир мамлакат бозор иқтисодиётига ўтиб борар экан, унинг шароити, тамойиллари ва талабларига босқичма-босқич мослашиб боради. Жумладан мамлакатимиз ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш даврида мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш мақсадида давлат молиясини янада самарали бошқариш зарурияти туғилди. Албатта, ҳозирги кунда ҳеч биримизга сир эмаски, Давлат бюджети ижросини ғазначилик тизими билан таъминлаш, ушбу усулга ўтган барча мамлакатларда ўзининг ижобий натижаларини бериб келмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг бюджет қонунчилиги бюджет тизимининг, ҳар қайси бўғини томонидан молиялаштириладиган харажатлар тизимини олдиндан аниқ белгилайди. Республика бюджети ихтиёрида умумдавлат аҳамиятидаги эҳтиёжларни ва у ёки бу маҳаллий бюджет имконияти доирасида бўлмаган харажатларни молиялаштириш бириктирилади. Маҳаллий бюджетлар давлат бюджетининг бўғини сифатида умумий тарзда Ўзбекистон Республикаси «Бюджети тизими тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилинган харажатлар тизимига эга.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, ҳозирги кунда бутун дунёда илғор, иқтисодий ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда давлат бюджетининг ижроси ғазначилик тизимидан фойдаланилган ҳолда амалга оширилмоқда.

Ғазначилик тизимининг ташкил этилиши банк тизимининг Ягона ғазначилик ҳисобрақами орқали Марказий банкда бюджет ташкилоти муносабатларини марказлаштиришни кўзда тутди. Ушбу ташкилот ғазначиликнинг молиявий режалаштириш ва пул маблағларини бошқариш масалаларида имкониятларини кенгайтиради. Банк тизими компьютерлаш-тирилмаган ва алоқа тизими кам ривожланган

мамлакатларда барча тўловларнинг марказлаштирилиши уларнинг ўтишини кечиктиради. Алоқа соҳасида қийинчиликларга дуч келувчи йирик давлатларда марказлаштирилмаган усулдан фойдаланилади.

Алоҳида-алоҳида бошқарув субъектлари ўртасида баъзи манбаларнинг пропорционал равишда харажатларнинг тақсимланиши амалда мумкин эмаслиги кўшимча ноқулайликлар келтириб чиқаради. Ўз навбатида, фондлар бирлиги кассалар хизматининг маълум тартибда бирлашишини тақозо этади. Бу, ўз навбатида, бюджет тузилишининг иккинчи тамойили касса бирлиги тамойили ҳаракатини аниқлаб беради. Ҳазначиликнинг асосий вазифаси Давлат бюджетини бажарилишини назорат қилиш ва ваколатли банклардаги ғазначилик ҳисобрақамидан даромад ва харажатларни касса бирлиги тамойилидан келиб чиққан ҳолда бошқаришдир.

Бошқача қилиб айтганда, маҳаллий бюджетларни ғазначилик билан бошқариш, ғазначилик тизими ташкил этилиши билан Давлат бюджетидан амалга ошириладиган барча тўловлар ягона ҳисобрақамдан амалга оширилади ва тўлиқ назоратга олинади.

Ушбу тўлов турлари қуйидагича амалга оширилади, яъни бюджет ташкилотлари учун хизмат кўрсатган ёки иш бажарган хўжалик субъектларининг банкдаги ҳисобрақамига тўғридан тўғри пул ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Маҳаллий бюджетларнинг ижросини ғазначилик оргналари орқали ижро этилиши бюджет маблағларининг мақсадли ишлатилишига, бошқариш ва Давлат бюджети, унинг таркибидаги маҳаллий бюджетнинг ижро этилиши бўйича даврий ҳисоботларни тузиш мақсадларида зарур бўлган маълумотни ўз вақтида олиш имконини беради. Бизнинг фикримизча, даромад бўйича ҳудудий ғазначилик бўлимлари ва Марказий ғазначилик аппарати Давлат бюджети даромадлари бўйича маълумотни маҳаллий бюджет ва республика бюджети маблағларини алоҳида бўлиб кўрсатувчи ҳисоб тизимига эга бўлишлари керак.

Бундан ташқари, ҳозирда туман солиқ органларига хизмат кўрсатувчи банкларда ҳар бир солиқ тури бўйича очилган транзит ҳисобрақамлар ёпилади. Бунинг натижасида ҳар бир солиқ тўловчи ўзининг хизмат кўрсатувчи банкдан тўғридан -тўғри Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг ҳисоб-китоб марказида очилган Ягона ғазначилик ҳисобрақамига ўтказилади. Кун охирида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки электрон почта орқали ушбу ҳисобрақамда амалга оширилган даромадлар ва харажатларнинг ҳаракати тўғрисидаги маълумотни олади. Бу маълумот асосида Марказий аппаратда жойлашган махсус дастур ҳар бир солиқ бўйича, шунингдек, Қорағалпоғистон Республика бюджетини ва маҳаллий бюджетлар ўртасида тақсимотни амалга оширади ҳамда Марказий аппаратнинг маълумотлар баъзасига жойлаштирилади. Куннинг

охирида ҳар бир туман ўзига тегишли бўлган маълумотлар базасига киради, керакли маълумотларни олиши мумкин бўлади. Ушбу туман ғазначилик бўлимлари олган маълумотлар ҳар бир солиқ тўловчи ва солиқ органларига электрон почта орқали етказилади.

Маҳаллий бюджетларнинг ижроси жараёнида биринчи даражали харажатларни, яъни иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловларни амалга оширишда, ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамдан амалга ошириб туриш имконини яратади. Бундан ташқари, ривожланган молия-бюджет тизимини шакллантиришда давлатнинг молиявий ресурсларини бошқарилиши ва бюджетни узлуксиз ижро этилишини, шунингдек, бюджет маблағлари олувчилари томонидан мақсадли ишлатилиши устидан назорат қилинишини таъминлайди. Бундай тизимни жорий этиш натижасида ғазначилик органлари давлатнинг молиявий оқимларини биргаликда назорат қилишни, барча даражадаги бюджетларни ижро этилишини, бюджетдан ташқари ва мақсадли жамғармаларни, шунингдек, бюджетдан маблағ олувчиларнинг бюджетдан ташқари маблағларни мақсадли сарфланишини назорат қилишни йўлга қўяди. Молиявий пул оқимларини назоратга олиниши давлат маблағларини ўз вақтида ҳисобга киритиш ва бошқа ҳисобга ўтказиш, улардан аниқ мақсадда фойдаланишни таъминлаш имконини беради.

Албатта, ҳар бир тизимни жорий этилишида, аввало, етук мутахассислар билан таъминлаш уларнинг вазифаларини аниқ белгилаб бериш ўта муҳим масала ҳисобланади. Чунки тизимнинг ишлаш жараёни шу ходимларнинг билимдонлиги, қанчалик иш тажрибасига эга эканлиги ҳамда уларнинг ўз ўрнига қўйилиши билан боғлиқ бўлади.

Вилоят ва туман даражасидаги ғазначилик тузилмасининг иккита вариантлари таклиф этилади:

1. Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ғазначилик Бош бошқармалари ҳамда ҳар бир туманда ғазначилик бўлимлари очилади.

2. Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ғазначилик Бош бошқармалари ҳамда 154 та ғазначилик бўлимлари очилади. Бунда туманларнинг географик жойлашуви инобатга олинган ҳолда 15 километрдан ортиқ бўлмаган ораликда тузилади.

1. Вилоят ғазначилик бўлимининг бошлиғи туман бюджети ходимлари, бюджет ташкилотларининг бошқа хўжалик ташкилотлари олдидаги мажбуриятлари тасдиқланган бюджет доираларидан ошиб кетмаслиги устидан раҳбарлик ва назоратни олиб боради.

2. Бошлиқ ўринбосари бош ҳисобчи Давлат молиясини Бошқаришдаги ахборотлаш системасидаги бош журнал китобига барча маълумотларни киритилиши, банк ҳисобрақамлари билан солиштиришларни жамлаштириш, республика ва маҳаллий бюджетидан

маблағ олувчи ташкилотларнинг ҳисоботларини тайёрлайди.

3. Тўловлар бўлими сотиб олиш талабларига ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамидан маблағларни ўтказиб бериш учун қабул қилинадиган тўлов талабномаларини тўғри тўлдирилганлигига жавоб беради.

4. Тушумларни ҳисобга олиш бўлими, даромадларнинг кунлик тушуми бўйича ҳисобот, даромадларнинг республика ва маҳаллий бюджетлар ўртасидаги тақсмоти, вилоят бюджетига тушумларни текширади.

5. Туман бўлимлари ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамидан туман ва вилоят бюджетлари ўртасидаги «молиявий транзакциялар»га жавоб беради. «Молиявий транзакция» деганда маблағларни электрон кўринишдаги ҳаракати тушунилади.

Ғазначилик бўлими тузилмаси

1. Туман ғазначилик бўлимининг бошлиғи туман бюджети ходимлари, бюджет ташкилотларининг бошқа хўжалик ташкилотлари олдидаги мажбуриятлари тасдиқланган бюджет доираларидан ошиб кетмаслигини устидан раҳбарлик ва назоратини олиб боради.

2. Бошлиқ ўринбосари бош ҳисобчи Давлат молиясини Бошқаришдаги ахборотлаш системасидаги бош журнал китобига барча маълумотларни киритилиши, банк ҳисобрақамлари билан солиштиришларни молиявий транзакциялар ва туман ҳисоботларни жамлаштириш, республика ва маҳаллий бюджетидан маблағ олувчи ташкилотларнинг ҳисоботларини тайёрлайди.

3. Тўловлар бўлими сотиб олиш талабларига ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамидан маблағларни ўтказиб бериш учун қабул қилинадиган тўлов талабномаларини тўғри тўлдирилганлигига жавоб беради.

4. Тушумларни ҳисобга олиш бўлими, даромадларнинг кунлик тушуми бўйича ҳисобот, даромадларнинг республика ва маҳаллий бюджетлар ўртасидаги тақсмоти, вилоят бюджетига тушумларни текширади.

Ғазначиликни жорий қилиш бўйича ишлар бошлаб юборилди, амалга оширилаётган тадбирлар натижасида 2005 йилда дастлабки лойиҳа Тошкент шаҳри ёки Тошкент вилояти мисолида, 2006 йилда республиканинг барча ҳудудларида синаб кўрилади ва 2007 йилда ғазначилик тизими мамлакатимизда тўла фаолият кўрсата бошлаши мўлжалланмоқда. Бу даврда давлат даромадларини бошқариш борасида хорижий давлатларда, шу жумладан, охириги ўн йилликда МДХ давлатларида олиб борилган ишларни ўрганиш ва улар тўплаган ижобий тажрибаларни ўрганишимиз керак.

Ҳар бир мамлакат учун давлат харажатларини бошқаришни

асосий самарали ташкил қилишга эришиш, давлатни бошқаришни асосий талаблардан бири бўлиб ҳисобланади. Мазкур масала давлат сиёсий тизими ёки ривожланиш даражасига қарамасдан, уни бошқараётган шахслар ва гуруҳнинг диққат марказида бўлиб келган ва шундай бўлиб қолди.

Давлат харажатларини бошқаришни ташкил қилиш самарасини юқори даражага кўтариш ғазначилик тизимини жорий қилиш эвазига таъминланиши мумкин, чунки у бюджет даромадлари ва харажатларини ягона қўлда жамлаш имконини беради, яъни бюджет маблағларини ўзга мақсадлар ва самарасиз сарф қилиш ҳолатларини кескин камайтиради.

Қолаверса, ғазначилик тизимининг жорий қилиниши молия вазирликлари учун мавжуд молиявий тизимда рўй бераётган жараёнларга фаол таъсир этиш ва ғазначилик тизими орқали мамлакат иқтисодиётининг ривожланишини жадаллаштиришга кенг имкон яратади.

Охириги йилларда кўпгина мамлакатларда ғазначилик органлари ўзларининг турли даражадаги бюджетлар ижросини таъминлаш каби асосий функциялардан ташқари, умуман давлат молияси тизимида фаолроқ рол ўйнай бошладилар. Улар иқтисодиёт ва давлат молияси соҳаларида универсал вазифаларга эга ўзига хос давлат молиявий органларига айланиб бормоқда.

Масалан, ғазналар вақтинчалик эркин бюджет маблағларига эга бўлгани учун банкларарокредитлар бозори ҳамда корхона ва ташкилотлар учун кредит ресурслари сифатида ишлатмоқда. «Ҳисобрақамлардаги касса қолдиқларини ишлатиб, ғазналар вақтинчалик эркин бюджет маблағларини депозитлар ёки қимматли қоғозларга жойлаб, ва шу йўл билан бюджет учун қўшимча даромадлар жалб қилиш учун капиталар бозорида ҳам қарз олувчи ёки қарз берувчи сифатида иштирок этмоқда»⁵⁴.

Ғазначилик тизими фаолият кўрсатаётган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, республикамизда ғазначилик институтининг жорий қилиниши давлат харажатларини бошқаришда ижобий бурилиш ясайди. Бюджетнинг тўлақонли ижросини таъминлаш, харажатларни самарали ва мақсадли сарф қилинишига эришиш, тезкор, ойлик, йиллик ҳисоботларнинг сифатли тайёрланиши, амалдаги назоратнинг ташкил қилиниши, давлат молиявий ресурсларини тўғри бошқариш эвазига иқтисодиёт ривожланишига таъсир этиш ғазначилик институтини жорий қилишдан кутилаётган асосий ижобий натижалардир.

Бошқармаларнинг Низомига мувофиқ, ғазначилик тизимининг

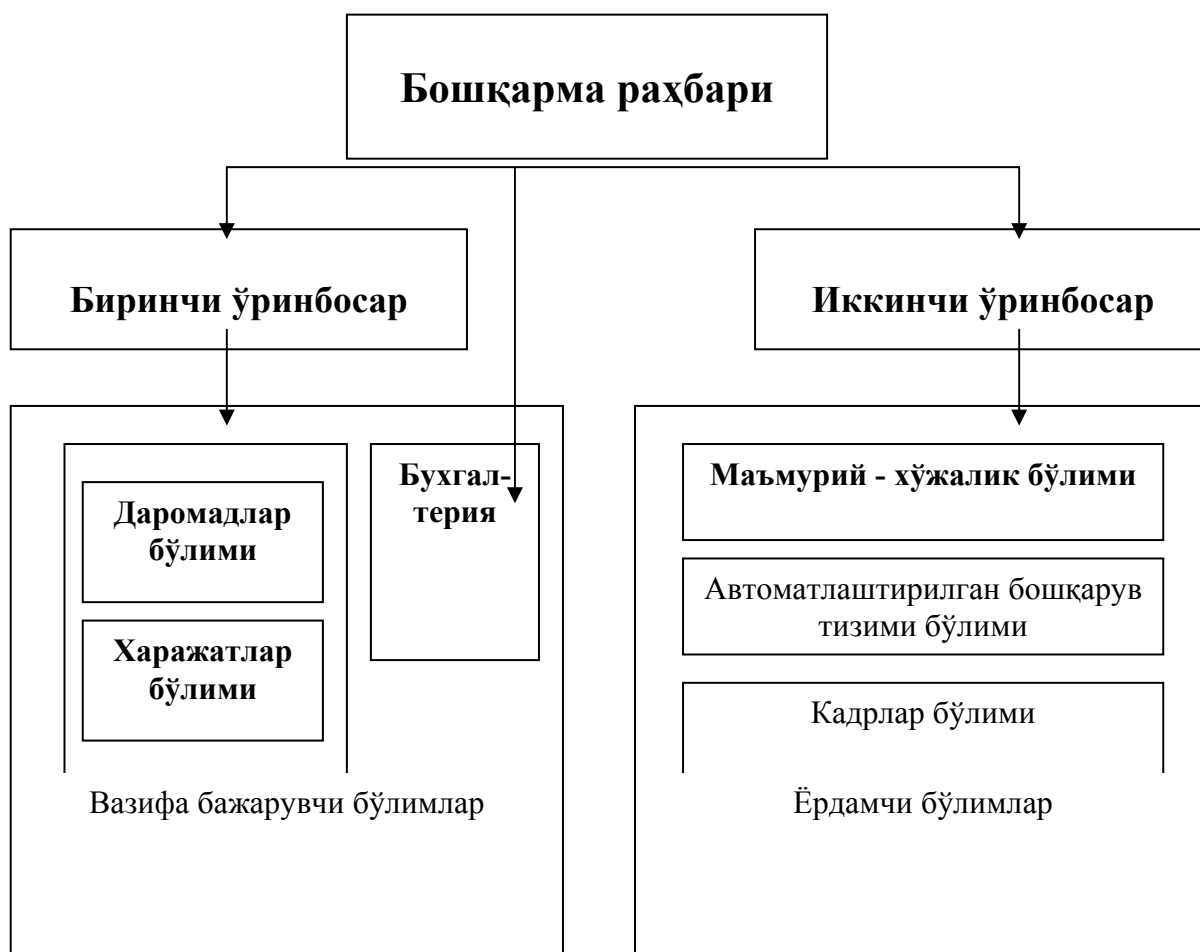
⁵⁴ Безденежных А.В. Институт казначейства как инструмент государственного влияния на экономику государства. Финансы. 2003. №2. –стр25.

бошқармалари ва бўлимлари тузилиши намунавий шаклда бўлади. Бу таркибий тузилишни иккига бўлиш мумкин: ўзига юклатилган функцияларни бажаришни таъминлашига қараб, вазифа жиҳатидан ва биринчи блокнинг ишини таъминлаш учун қўшимча бўлади.

Барча минтақавий бошқармалардаги функционалний блокда қуйидаги бўлимлар бўлади: бюджет даромадлари; бюджет харажатлари; бухгалтерия.

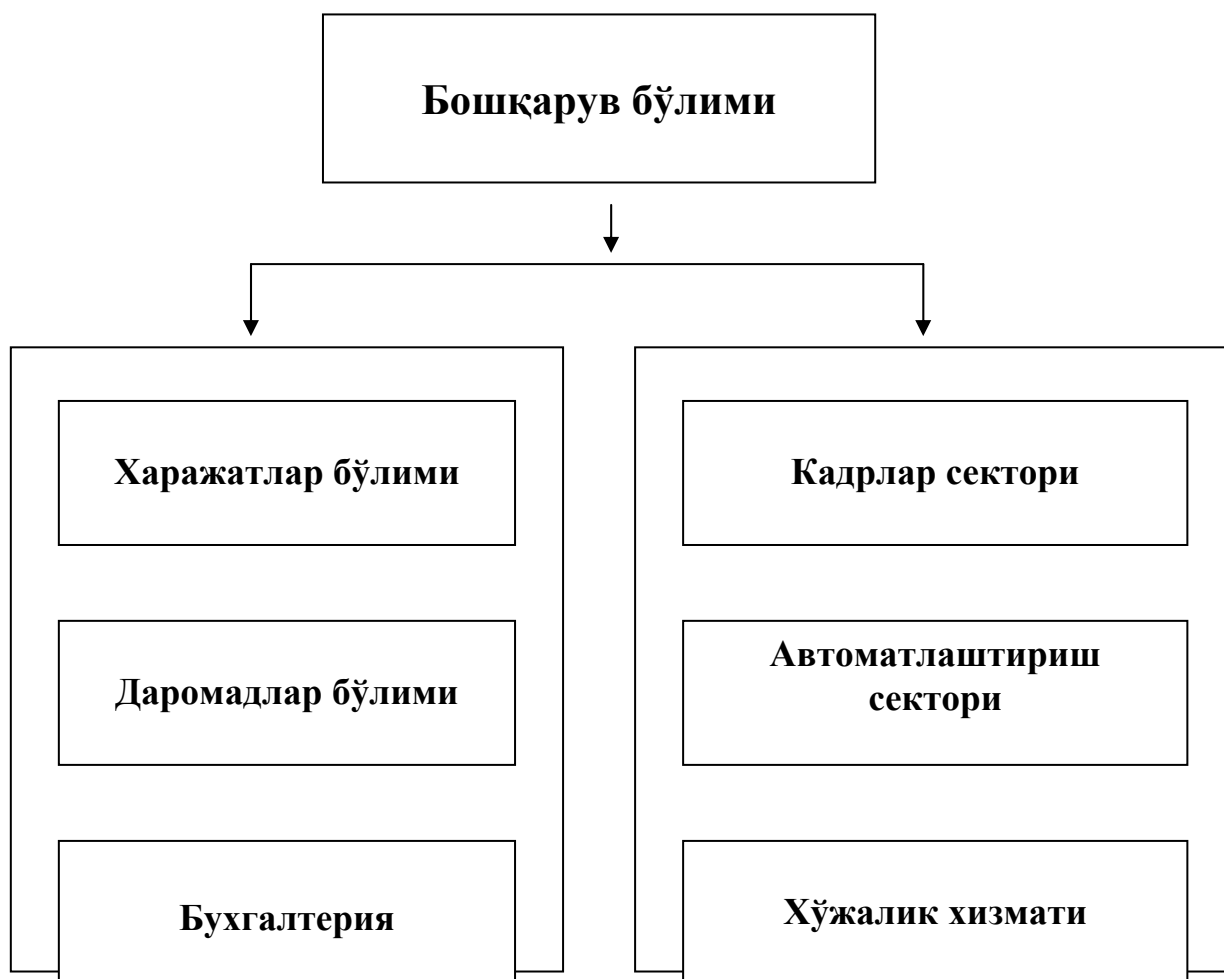
Қуйидаги чизмаларда вилоят ва туман ғазначилик органларининг намунавий тузилмасини кўрамиз.

Ўзбекистон Республикаси вилоят ғазначилик бошқармасининг
ташкилий тузилишнинг таклиф қилинаётган намунавий чизмаси

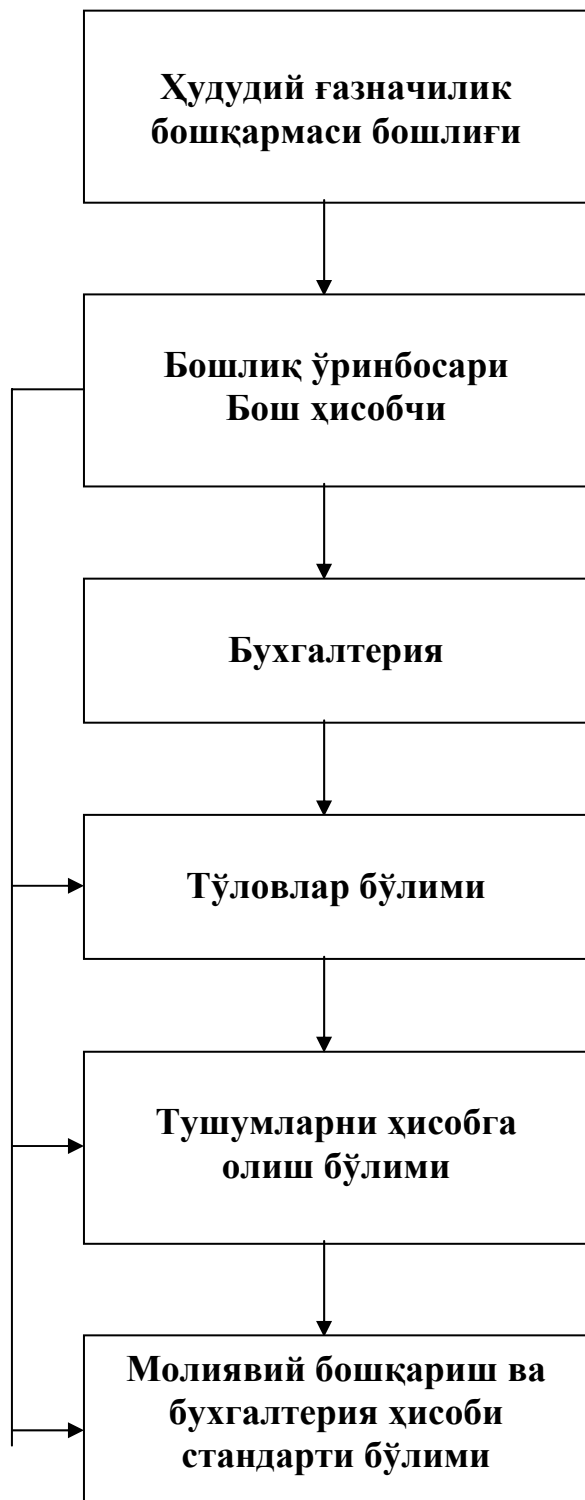

7-чизма

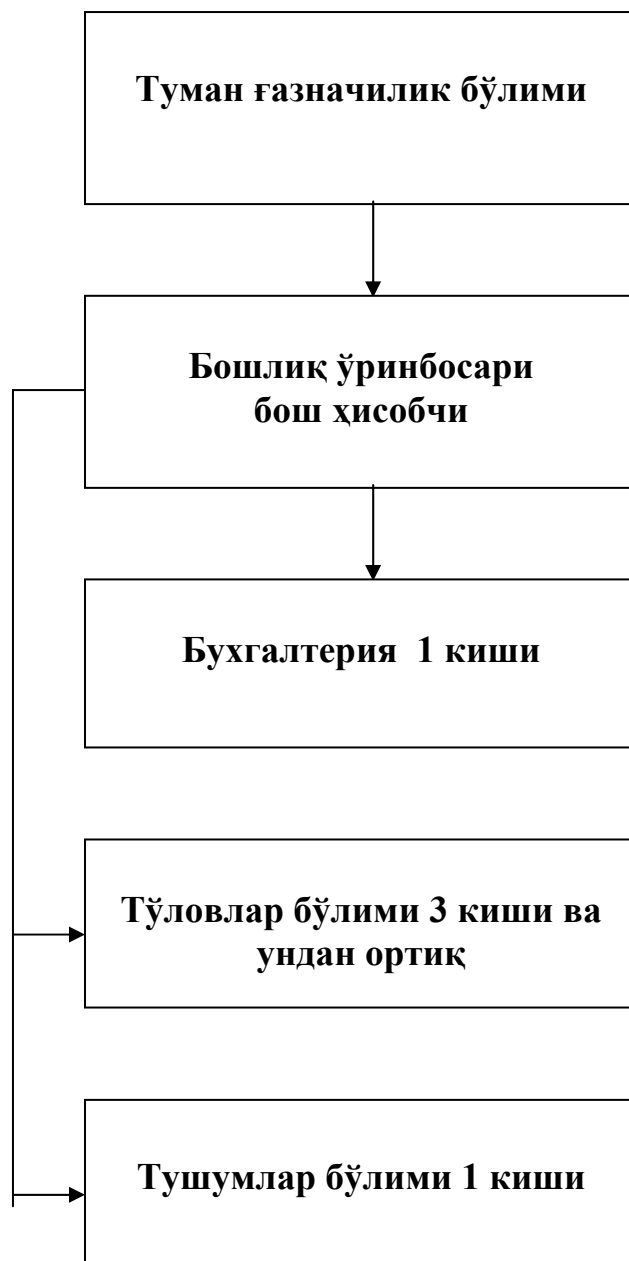
Ўзбекистон Республикаси туман ғазначилик бўлими ташкилий тузилишининг намунавий чизмаси (лойиҳа)

Ғазначилик бошқармасининг тузилмаси

Ғазначилик бўлими тузилмаси

9.3 Ғазначилик фаолиятини ахборотлар билан таъминлаш масалалари

Тез ўзгариб ва ривожланиб бораётган ҳозирги давримиз, жамиятимизнинг ҳар бир аъзосидан фан ва илмий-техника ютуқларига асосланган замонавий билимларни мукамал эгаллашни талаб этмоқда.

Ахборот технологиялари ривожланишининг замонавий жаҳон даражаси шундайки, республикада жаҳон ахборот маконининг ахборот инфратузилмалари ва жаҳон ахборот-ҳисоблаш тармоғи интеграциясига мос келувчи миллий тизимни яратиш иқтисодиёт, бошқариш, молия, фан ва таълим самарадорлигининг муҳим омили бўлмоқда. Бу муаммолар анча мураккаб ва айни пайтда республикамиз учун долзарбдир.

Жаҳон амалиёти шуни кўрсатмоқдаки, бугунги кунда янги билимларни ишлаб чиқиш учун технологиялар, услублар, техник воситаларни ишлаб чиқиш билан боғлиқ ахборот саноати ривожланиш босқичига кирди. Янги аср бўсағасида автоматлаштирилган ахборот технологиялари жудаям ривожланиб бормоқда, чунки улар нафақат тиббиёт, қурилиш, ижтимоий ва ҳарбий соҳаларда, балки, иқтисодиёт соҳасида, жумладан, молия, банк соҳаларида ҳам кенг ва унумли қўлланилмоқда.

Келажакда иқтисодий ривожланишда ахборот босқичлари шу даражага етар эканки, ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлиги ўсиши ҳисобига, илмий-техникавий ва ахборот воситалари нафақат етакчи саноати ривожланаётган мамлакатлар гуруҳида, балки умуман жаҳон иқтисодиётида муҳим роль ўйнаши кутилмоқда. Мамлакатларнинг иқтисодиёти нафақат ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сони билан, балки ўзлари учун зурур бўлган ахборот воситаларидан қандай фойдаланиши билан ҳам белгиланмоқда.

Ишлаб чиқариш соҳаларида фан ва техника ривожланиши шунга олиб келмоқдаки, жаҳон иқтисодиётида муҳим роль ўйновчи ахборот секторлари ташкил топмоқда. Ушбу ахборот секторлари таркибига ахборотларни ишлаб чиқарувчи ва уни қайта ишловчи тармоқлар, ахборотларни сақлаш, узатиш, қайта ташкил этиш, шунингдек, ахборотларни қайта ишловчи асбоб-ускуналар, ахборотларни ишлаб чиқарувчи компьютерлар, коммуникация ва алоқа воситаларини узатувчи асбоб-ускуналар ва ҳакозоларни ишлаб чиқарувчи тармоқлар киради. Ахборот секторлари миллий иқтисодиётнинг барча соҳаларига, жумладан, молия соҳасига ҳам тобора кириб келмоқда.

ЮНЕСКО нинг берган маълумотларига қараганда, ҳозирги вақтда дунёнинг саноати ривожланган мамлакатларида яшовчи аҳолининг 50% дан ортиғи ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларида хизмат қилиш билан бир қаторда ахборотларни дунёга тарқатиш жараёнида иштирок этмоқда.

Иқтисодиётнинг бозор муносабатларига ўтилиши жамият ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг барча соҳаларига ахборотлаштириш соҳасида эришилган энг сўнгги ютуқларни тадбиқ этиш суръатларини ғоятда тезлаштириб юборди. Чунки жаҳон цивилизациясига дахлдор бўлган энг замонавий илмларни эгалламай туриб, мамлакат тараққиётини таъминлаш қийин бўлади.

Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда юқори натижаларга эришиши, жаҳон иқтисодий тизимида тўлақонлик шериклик ўрнини эгаллай бориши, инсон фаолиятининг барча жабҳаларида замонавий ахборот технологияларидан юқори даражада фойдаланишнинг кўламлари қандай ҳамда бу технологиялар ижтимоий меҳнат самарадорлигини оширилишида қандай рол ўйнашига боғлиқ.

Ахборотлаштиришнинг асосий мақсади, интеллектуал фаолиятда янги информацион технологиялардан фойдаланиш, замон талабларига мос равишда мутахассислар тайёрлаш сифати ва фойдаланиш даражасини оширишдан иборат. Давлат молиясини бошқариш шакллари ва усулларини такомиллаштириш фан-техника тараққиёти ютуқлари, электрон ҳисоблаш машиналари ва бошқа техник воситалар ёрдамида ахборотни жамлаш, ишлаб чиқиш, узатиш қонунлари ва усулларини ўрганиш билан шуғулланувчи ахборотлаштиришни янада ривожлантириш асосида ўтади.

Ахборотлаштиришнинг усул ва воситалари янги ёки замонавий деб аталувчи автоматлаштирилган ахборот технологиялари кўринишида ҳам амалга оширилмоқда. Молия соҳасида замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш иқтисодий ахборотлар сифати, унинг аниқлиги, объективлиги, тезкорлиги ва бунинг натижаси сифатида эса бошқарув қарорларини ўз вақтида қабул қилиш имконияти ошишини таъминлайди.

Япон олимларининг таъкидлашича, ахборот жамиятида компьютерлаштириш жараёни инсонларга ишончли ахборот манбаидан фойдаланиш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳаларда ахборотни қайта ишлашни автоматлаштиришнинг юқори даражасини таъминлашга имкон беради. Бугунги кунда ахборотлаштириш кишилиқ жамиятининг барча соҳаларига кириб бормоқда. Янги, ҳали илмий адабиётларда мустаҳкам жойлашиб улгурмаган - «ахборотлашган иқтисодиёт», «ахборотлашган ресурслар», «ахборотлар тизимини бошқариш», «ахборотлар бизнеси» каби тушунчаларга дуч келмоқдамиз.

Инсоннинг ахборот ишлаб чиқиши бўйича имкониятларини кучайтирувчи замонавий технологиялар билан қуроллантириш – ахборотлаштириш саноатини жадал ривожлантиришни талаб этувчи энг муҳим техник, иқтисодий вазифалар амалга оширилмоқда. 70-йилларнинг бошларигача компьютерлаштириш юзаки бўлгани учун жамиятда ахборотлаштиришга катта эҳтиёж сезилмаган. Компьютерлаштириш жараённининг кескин кенгайиши, микропроцессорли техниканинг оммавий ривожланиши, айниқса, ЭҲМ

ларини кенг қўллаш масаласини муҳим зарурият қилиб қўйди.

Яқин йилларда иқтисодчи ва молиячининг иш жойини компьютерсиз тасаввур қилиш қийин ва бу универсал техниканинг имкониятлари мутахассислар томонидан тўлиқ даражада фойдаланиши керак бўлади, автоматлаштирилган ахборот технологиялари мутахассисга иқтисодий жараёнларни бошқаришда самарали фойдаланиш имконини беради.

Шундай давр келадикки, унда жамият, ишлаб чиқаришнинг салоҳияти ва илмий даражаси ЭҲМ ларнинг миқдорий қуввати ва ахборотларни улар ёрдамида қайта ишлашни такомиллаштириш даражаси билан белгиланади.

Техник воситалар комплекси ёрдамида ахборотларни қайта ишлаш технологияси айрим ноинформацион элементлар билан манипуляция қилиш шаклланган тавсифни ва элементларни ўрганилишини таъминлаш, қайта ишлаш, сақлаш, ва узатишни қулайлиги учун идентификациялаш заруриятини келтириб чиқаради, шаклланган кўринишда тақдим этилган ахборотга-маълумот номи берилади.

Жаҳон хўжалигида илмий-техникавий ва ахборот ресурслари ўз навбатида инсон ресурсларининг бундан кейинги ривожланишидаги энг муҳим омилларидан бири бўлиб қолмоқда. Ахборот технологиясини қўллашдан мақсад-ахборот захираларидан фойдаланилганда меҳнат машаққатини камайтиришдир.

Ахборот ресурслари (захиралари) деганда, ташкилот учун кадр-қимматга эга бўлган моддий захира сифатида қатнашадиган маълумотлар йиғиндиси тушунилади, улар жумласига маълумотлар файли, ҳужжатлар, матнлар, графикалар, билимлар, аудио-видео ахборотлар киради. Дастур, лойиҳа ва билимлар негизи-ахборот захираларининг ҳаётийлик даврининг тугалланган шаклидир, улар ўзларида жамланган билимларни олиш имконини беради.

Ахборот ресурслари иқтисодиётнинг муҳим соҳаларидан бири давлат молиясини бошқариш соҳасида ҳам катта аҳамият касб этади. Зотан, ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек, эрусан шоҳ, агар огоҳсен-сен, агар огоҳсен-сен, шоҳсен-сен. Яъни инсон аниқ, долзарб ва тезкор ахборотга эга бўлса, унинг фаолиятини тўғри йўлга қўйишнинг асосий замини бўлиб хизмат қилади.

Ахборот-латинча «informatio»-тушунтириш, хабар бериш маъносини беради. Ахборот бирон-бир далил, воқеа, ҳодисани баён қилиш, тушунтиришни билдиради, бу кибернетиканинг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, хабар, маълумот, кўрсаткичларнинг мажмуасидир. Кенг маънода ахборот моддий дунёнинг у ёки бу томони ва унда содир бўлаётган жараёнларни билдиради, оддий қилиб айтганда ахборотни фойдаланилаган маълумотлар деб атаса бўлади.

Мазмунига ва инсон фаолиятида хизмат қилиш доирасига кўра ахборот жудаям хилма-хилдир, булар илмий, ишлаб чиқариш, бошқарув, тиббиёт, иқтисодиёт, молия, экология, ҳуқуқ ва бошқа

соҳалар бўлиши мумкин.

Иқтисодий ахборот-ахборотнинг энг муҳим турларидан бири ҳисобланади. Иқтисодий ахборот- ишлаб чиқариш жараёнлари, моддий ресурслар, бозорлар, банк ва молия муассасалари фаолияти билан тўғридан-тўғри боғлиқдир.

Сўнги ахборот инқилоби янги соҳа-технологиялар, услублар, техник воситаларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ ахборот саноатини олдинги қаторга сурмоқда. Ахборот технологиялари, айниқса, телекоммуникацияларнинг барча турлари ахборот саноатини энг муҳим ташкил қилувчилардир.

Замонавий ахборот технологияси компьютер техникаси ва алоқа воситалари соҳасидаги ютуқларга таянади. Саноат ишлаб чиқариши, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг муаккаблашуви, инсон фаолиятининг барча соҳалардаги жараёнлар динамикасининг ўзгариши, иккинчи томондан, билимларга эҳтиёжнинг ўсишига, иккинчи томондан мазкур эҳтиёжларни қондиришнинг янги восита ва усуллари яратишга олиб келди.

Иқтисодиётнинг турли соҳаларидаги каби бюджет тизимида, айнан бюджети ижросида ҳам жаҳон тажрибасига асосланган ижобий ўзгаришларнинг амалга оширилиши бугунги куннинг талабидир.

Давлат бюджети ижросининг янги механизмини амалиётга киритиш бугунки кунда бюджет ислохотларининг йирик йўналишларидан биридир. Республикамизда давлат молиясини бошқаришдаги ислохотларининг яна бир йўналиши бюджетнинг бажарилишини автоматлаштирилган ғазначилик тизимини жорий қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда бюджет тизимининг барча босқичларида ягона ташкилий-ҳуқуқий асослардан, стандарт ва бюджет технологияларидан фойдаланиш, солиқ тўловчиларнинг пулини иқтисод қилиш ва кўзланган мақсадга эришиш учун ғазначилик тизими яратилади.

Ривожланган мамлакатлар амалиётидаги ғазначилик тизимини Ўзбекистонда ҳам жорий этиш ва ривожлантириш, давлатнинг молия ахборот тизимини жорий этиш, давлат молиясининг ҳолати тўғрисида тезкор ва ишончли ахборотлар олиш имконини берадики, бу эса давлат молиясини самарали бошқаришни таъминлайди.

Ғазначиликни самарали фаолият кўрсатишининг асосий шартларидан бири замонавий компьютерлар технологияси ва алоқа тизимидан фойдаланишдир. Шунинг учун бугунги кунда ғазначиликни ишини ахборотлар билан таъминлаш тизимисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шуни айтиб ўтиш керакки, ғазначилик органларини замонавий компьютерлар технологияси ва алоқа узатиш воситалари базасида ахборотлар билан таъминлашни ғазначиликни жорий этиш билан бирга паралел равишда олиб борилиши керак.

Ғазначилик органларининг барча босқичларини, бюджетдан маблағ олувчиларни ва бюджет маблағи тақсимловчиларини ўзаро

алоқасини электрон ахборотлар билан таъминлайдиган ва автоматлаштирилган тизимга раҳбарликни амалга оширадиган ахборот бўлими мавжуд бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Давлат молиясини бошқаришни ислоҳ қилиш» лойиҳасини амалга оширишга Япония ҳукумати томонидан Ўзбекистон Республикасида молия ахборот тизимининг функционал ва техникавий тузилмасини ишлаб чиқишга 500,0 минг АҚШ доллари миқдорида грант ажратилди.

Ривожланган мамлакатлар амалиётини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатадики, давлат тузилиши турлича бўлган АҚШ, Япония, Франция, Австралия, Буюк Британия, Россия каби мамлакатларда давлатга қарашли маблағлар ғазначиликнинг ягона ҳисобрақамида тўпланади, давлат қарзларини бошқариш ғазначиликка юклатилган.

Ғазначилик департаменти муомалага қимматли қоғозлар чиқаришни, уларнинг ҳажмини, таркибини ва тўлов муддатини назорат қилади, барча давлатларда молия-ахборот тизими фаолият кўрсатади. Бунда бюджетни тайёрлаш, уни ижро этиш ва йиғилган тушумларнинг ва қилинган харажатларнинг ҳисоби амалга оширилади. Мазкур ахборот тизими орқали ғазначилик органлари билан, тармоқ департаментлари билан мустаҳкам алоқа ўрнатилган. Мамлакатда бундай тизимнинг мавжудлиги ҳар доим давлатнинг молиявий ресурслари тўғрисидаги тезкор умумий ахборотларни олиш имконини беради.

Россия Федерациясида Ғазначиликни турли бўлинмаларини фаолиятини автоматлаштириш учун даромадларни ҳисобини юритишда, солиқ тўловчилардан тушган тушумларни турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимлашда давлат бюджети ижросининг «Казна» ППП (пакет прикладных программ) даромад модули яратилган ва амалиётга киритилган.

«Казна» тизими қуйидаги операцияларни амалга оширади:

- давлат бюджетига маблағлар тушуми тўғрисида долзарб ва ишончли ахборотларини олиш;

- давлат бюджетининг даромадлар қисми бўйича ҳисоб-китоб юритиш, йиғиш, ишлаш, таҳлил қилиш ва ахборотларни сақлаш;

- давлат бюджетининг даромадлар бўйича статистик ва аналитик ахборотларини бериш;

- давлат бюджетининг даромадларининг ҳисобини юритиш ва тўлов ҳужжатларини шакллантириш;

- давлат бюджетининг даромадлар бўйича тезкор ва ойлик ҳисоботларини тайёрлаш.

Ғазначилик органлари ушбу ахборотларни олганларидан кейин қуйидаги вазифаларни бажариши мумкин:

- давлат бюджетига тушган маблағлар динамикасини назорат қилиш;

- бюджетдан бериладиган ажратмаларни режалаштириш ва коррективровка қилиш мақсадида давлат бюджетига тушган маблағлар

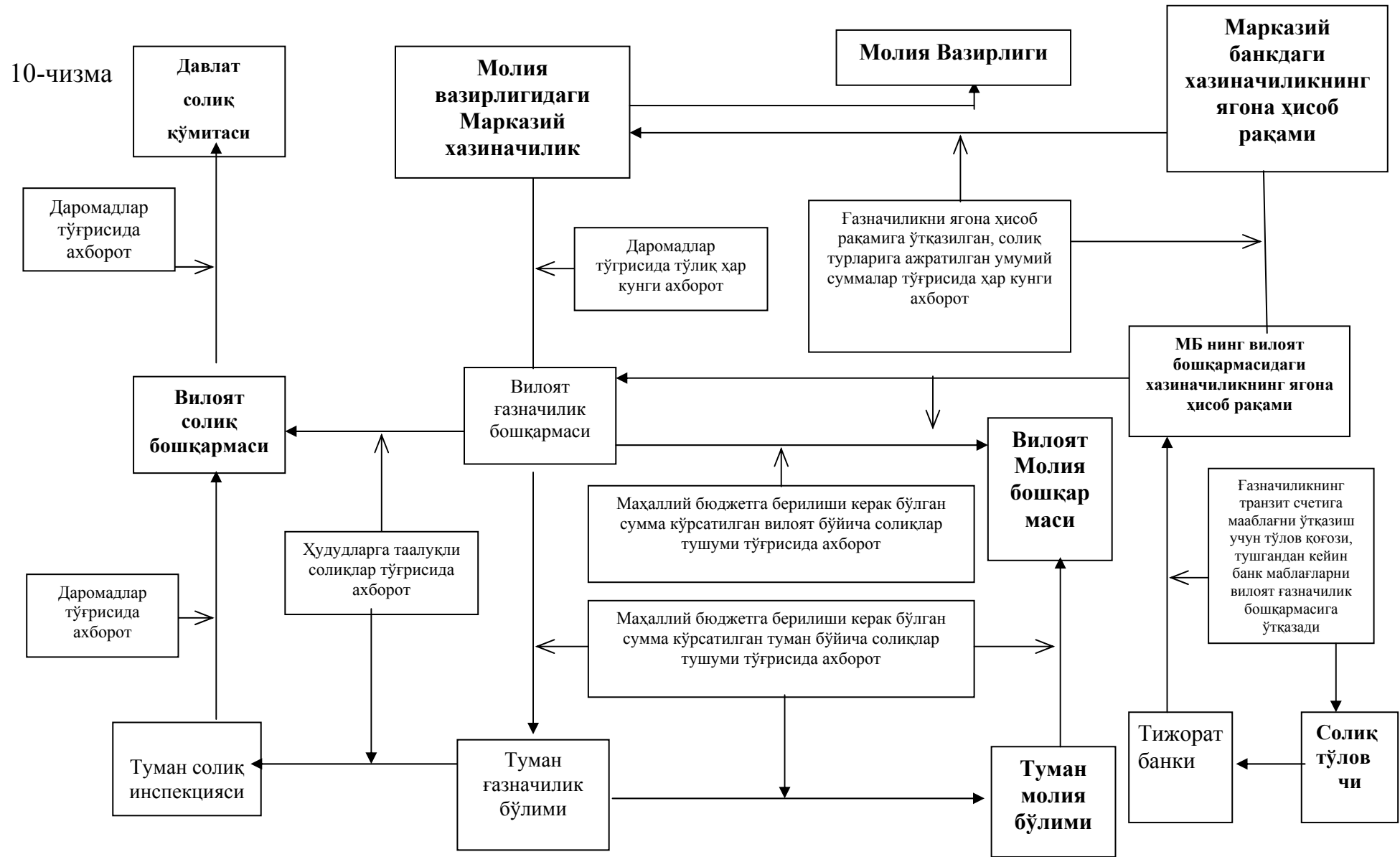
динамикасини прогноз қилиш;

- давлат бюджетига банк орқали тушган солиқлар ва йиғимлар ҳаракатини кузатишни амалга ошириш;

- турли даражадаги бюджетлар ўртасида тартибга солувчи даромадларни тақсимлаш;

- давлат бюджетига тушган даромадлар динамикаси, вилоят ва туманларни ҳозирги ҳолати тўғрисида ғазначиликнинг юқори органларига, солиқ хизмати ва маҳаллий молия органларига ахборотларни узатиш.

Давлат бюджети ижросининг «Казна» тизими ойнанинг 1,5,10,15,20,25 санасига Ғазначиликни Бош Бошқармасига тақдим қилинадиган «Давлат бюджети даромадларининг тушуми тўғрисида» тезкор ҳисоботни тузиш имконини беради. Ғазначилик органларида даромадлар тушуми билан бир вақтда ахборотларнинг берилишини - чизмада кўришимиз мумкин.

Давлат бюджет харажатлари ижроси бўйича масалаларни ечиш учун, ғазначилик органларида очилган бюджет маблағлари ва давлат дастурларни тақсимловчиларининг ғазначилик органларида очилган шахсий счётлардаги маблағларнинг ҳисобини олиш учун ғазначилик «Смета-Ғ» тизимидан ППП(пакет прикладных программ) фойдаланади. Мазкур дастурлаштирилган мажмуа асосида қуйидаги вазифалар ечилади. Жумладан:

1. Электрон
2. почта орқали юқори ғазначилик органларидан тушган реестрларнинг ва тўлов қоғозларининг ҳисобини юритиш.
3. Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси реестрларини бюджетдан маблағ олувчиларга тақсимловчилар аризаларига (заявқаларига) асосан тарқатиш.
4. Бошқа ҳудуддаги тушумлар ҳисобига харажатларни молиялаштиришни ҳисобини юритиш.
5. Минтақавий бюджет тушумлари ҳисобига харажатларни молиялаштиришни ҳисобини юритиш.
6. Бюджетдан маблағ олувчилар мажбуриятларининг ҳисобини юритиш.
7. Реестрларни ва тўлов қоғозлари нусхаларини электрон почта орқали ғазначилик бўлимларига етказиш.
8. Ғазначиликнинг Бош Бошқармаси учун қайтган реестрларни шакллантириш.
9. Ғазначиликнинг юқори органларига электрон почта орқали қайтган реестрларни етказиш.
10. Аванс тўловларининг ҳисобини юритиш.
11. Давлат дастурларни молиялаштиришда жисмоний шахсларга ўтказилган маблағлар режаси ва ҳисобини юритиш.
12. Давлат дастурларини молиялаштириш тўғрисида ҳисоботларни шакллантириш, йиғиш ва юқори ташкилотларга етказиш.
13. Капитал қўйилмаларни молиялаштириш ҳисобини юритиш.
14. Давлат бюджет ижроси тўғрисида ғазначилик бўлимларининг ойлик ҳисоботларни электрон почта орқали йиғиш ва умумлаштириш.
15. Давлат бюджети маблағларини ишлатилмаган қолдиқларини қайтариш ҳисобини юритиш.

Юқоридаги ишларни бажариш учун автоматлаштирилган иш ўринларини-АРМларни яратиш кўзда тутилган. Автоматлаштирилган иш жойлари (АРМ)-мутахассисларнинг бажарадиган функцияларини автоматлаштириш учун керакли ахборотлар, дастурлар ва ахборот ресурсларининг йиғиндисидир.

АРМ модули ёрдамида ғазначилик бўлимларида давлат бюджети харажатларини молиялаштиришдаги асосий вазифалар бажарилади. АРМ модули аниқланган функцияларни бажаришни дастурлар билан таъминлаш мақсадида администратор тизимини яратиш учун ишлатилади. АРМ ёрдамида бир ишлатувчининг функцияларини

бошқасига, масалан операциялар бўлимидан харажатлар бўлимига ўтказиш мумкин.

Ғазначилик бўлимлари федерал бюджет харажатларини молиялаштиришда қуйидаги асосий вазифаларни бажаради:

-минтақада барча федерал бюджет маблағи олувчиларни ҳисобини юритади;

-шахсий ҳисобрақам (лецевой) ва транзит ҳисобрақамларни очади ва юритади;

-бюджет маблағлари тақсимловчиларининг молиялаштириш ҳисобини юритади;

-ғазначилик бўлимларида бюджетдан маблағ олувчиларнинг ҳисобрақамлардан молиялаштириш бухгалтерия ҳисобини юритади;

-бюджет харажатларини молиялаштиришда амалга оширилган операцияларнинг бухгалтерия ҳисобини юритади;

-бюджет харажатларини молиялаштиришнинг тезкор ҳисоботини тайёрлайди;

- бюджет ижроси тўғрисида умумий ҳисобот тайёрлайди.

Ғазначилик бўлимларида барча бюджетдан маблағ олувчиларнинг харажатларини молиялаштиришни ҳисоби ягона реестрда бухгалтерия ҳисоби юритилади. Худудий бошқармалардаги федерал бюджет харажатларини молиялаштиришда амалга оширилган операцияларнинг ҳисобини юритишнинг технологик операцияларида қуйидаги бўлимлар қатнашади:

- Ғазначилик бўлимлари орқали молиялаштиришни бошқарадиган молиялаштириш ҳисобини юритувчи харажатлар бўлими;

- ФХ бўлимларида тўлов қоғозларини расмийлаштирадиган ва назорат қиладиган, банк билан алоқани амалга оширадиган операциялар бўлими;

- Молиялаштириш бўйича бухгалтерия ҳисоби юритиш ва ҳисобот бўлими;

- Федерал Ғазначилик органларини, бюджетдан маблағ олувчиларни ва бюджет маблағи тақсимловчиларини ўзаро алоқасини электрон ахборотлар билан таъминлайдиган ва автоматлаштирилган тизимга раҳбарликни амалга оширадиган ахборот бўлими.

Ғазначилик бўлимларидаги харажатлар бўлими шахсий ҳисобрақамлар бўйича ҳужжатларни шакллантиради ва ҳисобот қилади. Бу ҳужжатлар ғазначилик бўлимининг ичида молиялаштириш операцияларини синхронлаштириш, бу жараёни ҳисобга олиш, шахсий ҳисобрақамлар ҳолатини ифодалаш, молиялаштириш тўғрисида якуний хулосаларни шакллантириш ва назорат қилиш учун ишлатилади.

Харажатлар бўлимининг маълумотлари ва ҳисоботлари Федерал Ғазначилик бўлимлари томонидан молиялаштиришнинг деталлаштирилган ахборотларидан иборат, мазкур бўлимда операциялар бўлимидан фарқли равишда бюджетдан маблағ олувчиларни молиялаштириш тўғрисида ахборотлар алоҳида суммалар

билан берилади. Харажатлар бўлимининг хужжатлари, маълумотлари ва ҳисоботлари асосида шу бўлимда ва бошқа бўлимларда қуйидаги операциялар амалга оширилади:

- бюджет маблағлари олувчиларнинг рўйхати тузилади;
- журналга шахсий ҳисобрақамларни рўйхатдан ўтказилади;
- очилган шахсий ҳисобрақамларнинг ҳолати тўғрисида маълумот тайёрланади;
- шахсий ҳисобрақамларнинг иқтисодий таснифи бўйича ҳисобот юритилади;
- шахсий ҳисобрақамлардан маблағларни ўтказиш учун фармойиш тайёрланади;
- ҳисобрақамлардан маблағларни ўзгартиришга фармойиш тайёрланади;
- нақд пулларни тўлашга умумий сўровномалар тайёрланади;
- картатекани тўлашга фармойиш тайёрланади;
- жорий кунда шахсий ҳисобрақамлар билан операциялар ўтказилади;
- шахсий ҳисобрақамлар бўйича пул маблағларининг ҳаракати амалга оширилади;
- иқтисодий тасниф ҳисобга олинган ҳолда, шахсий ҳисобрақамлар бўйича пул маблағларининг ҳаракати амалга оширилади;
- картатекадаги хужжатлар ведомости тайёрланади;
- исътемом учун берилган маблағлар карточкаси тайёрланади;
- бюджет мажбуриятларини карточкаси назорат қилинади;
- ғазначилик ҳисобрақамида ишлатилмаган қолдиқлар тўғрисида маълумот тайёрланади;
- бюджет ассигнованиялари ҳисобини юритиш реестри тайёрланади;
- бошқа тушумлар ҳисобини юритиш реестри тайёрланади;
- нақд пулларни тўлашга сўровномалар ҳисобини юритиш реестри тайёрланади;
- харажатлар хужжатларини реестри тайёрланади;
- Федерал Ғазначилик бўлимларининг ҳисоботида боблар ва бўлинмалар бўйича маълумот тайёрланади;
- кенгайтирилган маълумотнома тайёрланади.

Операциялар бўлими ғазначилик бўлимида хизмат кўрсатиладиган бюджетдан маблағ олувчиларни шахсий ҳисобрақамларини молиялаштириш учун банк хужжатларини шакллантиради. Операциялар бўлими Ғазначилик Бошқармасининг транзит ҳисобрақамига маблағларни ўтказиш учун, ундан Ғазначилик бўлимига маблағ ўтказиш учун банк хужжатларини тайёрлайди. Операциялар бўлими тайёрлайдиган ҳисоботларни уч хилга ажратиш

мумкин: банк учун ҳужжатлар, Ғазначилик бўлимлари мижозлари учун ҳужжатлар, харажатларни молиялаштириш тўғрисида ҳисоботлардан иборат. Банк учун тайёрланган ҳужжатлар асосида ғазначилик ҳисобрақамидан маблағ кўчирилади.

Бу ҳужжатлар қуйидагилардан иборат: тўлов қоғози, маблағ кўчириш учун мемориал ордер, йиғма тўлов қоғозлари, тўлов қоғозларининг реестри ва чек реестрлари.

Ғазначилик бўлимлари мижозлари учун ҳужжатлар қуйидагилардан иборат: мижознинг шахсий ҳисобрақамига маблағ ўтказиш учун мемориал ордерлар, мижознинг транзит счётига маблағ ўтказиш учун мемориал ордерлар, мижознинг шахсий ҳисобрақамининг кўчирмалари ва мижознинг транзит ҳисобрақамининг кўчирмалари. Мижознинг шахсий ҳисобрақамидан маблағ ўтказиш учун асос тўлов қоғозининг нусхаси бўлади.

Операциялар бўлими операция куни тамом бўлиши билан икки нусхада ҳар бир шахсий ҳисобрақам ва транзит ҳисобрақамларидан кўчирмани беради, бу кўчирманинг бири мижозга берилади. Операция куни-молия-кредит ташкилотларини иш кунининг бир қисми ёки мижозларга хизмат кўрсатиш ва мижозлар билаш ишлаш вақти. Операция кунда даромадларни ҳисобга олиш-ғазначилик органларидаги маълум лавозимдаги ходимларнинг давлат бюджети маблағларини ҳисоблаш, тақсимлаш, ўтказиш ва ҳисобини юритишдан иборат аниқ ҳаракатдан иборат фаолияти. Операциялар бўлимида харажатларни молиялаштириш тўғрисида ҳисоботлар Ғазначилик бўлимларида харажатларни молиялаштириш операцияларини ҳисобини юритиш учун хизмат қилади.

Ҳисоботларга қуйидагилар киради: оборот-сальдо ведомостлари учун мемориал ордер журналлари, тўлов қоғозларини рўйхатга олиш журнали ва чекларни рўйхатга олиш журнали киради. Иш куни тамом бўлиши, ҳар бир шахсий ва транзит ҳисобрақамларида операциялар тугаши билан барча счётларда автоматлаштирилган режимда маблағлар ҳаракатининг оборот-сальдо ведомостлари тузилади, бу ведомост ҳисобрақамлардаги операцияларни назорат қилиш учун зарур бўлади. ФХ бўлими ходимлари операциялар бўлимидаги “оборот-сальдо ведомостлари” маълумотлари харажатлар бўлимининг «шахсий ҳисобрақамдаги айланмалар» ҳисоботининг маълумотлари билан бир хил бўлишига қаттиқ эътибор берадилар.

Федерал Ғазначилик Бошқармаларида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари ғазначиликни банкдаги ҳисобрақамларида пул маблағлари ҳаракатини ҳисоботини юритиш, федерал ғазначилик бўлимларида молиялаштириш операцияларини, бюджетдан маблағ олувчиларни шахсий ҳисобрақамларини назорат қилиш, бухгалтерия ҳужжатларини шакллантириш ва федерал бюджет ижроси тўғрисида ҳисоботларни тайёрлаш ҳисобланади. Ҳисоботларни тайёрлашда ахборотлар автоматлаштирилган тизимдан олинади, шунинг учун операцияларни

амалга оширишда бошқа бўлимларда йўл қўйилган хатолар топилади. Федерал бюджет ижросида қатнашадиган барча бўлинмаларнинг тўғри синхронлашган ишлари федерал бюджет ижроси тўғрисида ҳисоботларни тўғри тузиш имконини беради. Бу маълумотларни ишлашда тизимнинг маъмури раҳбар вазифасини бажаради, унга тизимнинг барча маълумотларини олишга ва файлларга киришга ҳуқуқ берилган.

Шунингдек, тизим маъмури ғазначилик раҳбарининг топшириғига мувофиқ, ҳар бир ходимнинг операцияларга кириш ва маълумотлардан фойданиш ҳуқуқини белгилайди, операция куни ёпилиши билан тизим маъмури-тизим маъмури маълумотлар базасидан архивга нусха қилиб қўяди.

Маълумотларни дастур асосида ишлатиш ғазначилик органлари тизимининг ичида электрон ҳужжатларни айланишини ташкил этиш имконини беради. Федерал бюджет ижросида ғазначиликни ривожлантириш муаммоларини топиш ва уни ҳал этиш учун ғазначилик тизими турли идоралар органларини, жумладан, Россия Молия вазирлигини, Россия Банкни ва Россиянинг солиқлар ва йиғимлар Вазирлигини ўз ичига олади. Бу муассасалар бошқа бошқарув идоралари билан вертикал боғлиқликда бўлган ўзининг ички ахборот технологиясига эга.

Ҳозирги шароитда федерал бюджетни ижро қилишда уларнинг биргаликдаги фаолиятини горизонтал равишда боғлайдиган шундай технологияларни ишлаб чиқиш зарур. Бугунги кунда бу жараёнларда қатнашадиган идоралар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик нафақат уларни қониқтиради, балки федерал бюджет ижросига ижобий таъсир кўрсатади.

Бошқа мамлакатларда ғазначиликни фаолият кўрсатиш амалиёти ва уни ривожлантириш йўллари шуни кўрсатадики, бюджет маблағларини самарали ва тезкор бошқаришнинг кафолати давлатнинг молиявий ахборот тизими ҳисобланади. Бу тизим давлатнинг молиявий операцияларини умумий бошқаришнинг ҳисоботлар тузиш ва ҳисоб юритишни ўз ичига олган компьютерлашган мажмуа тизими эканлиги билан характерланади.

Бундай тизимни яратиш учун ҳозирги замон телекоммуникациялар, ғазначилик органларини ягона дастур билан таъминлаш зарур, ахборот воситаларини ўз вақтида ишлаш ва барча бюджет жараёни қатнашчиларининг ахборотларини ишлашини ва алмашишини ташкил қилиш лозим бўлади.

Кейинги ўн йилда ахборот технологияларининг ниҳоятда ривожланиши давлат молиясини бошқаришга ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди. Шунинг учун телекоммуникациянинг ўсиб бораётган корпоратив, минтақавий ва глобал воситаларидан фойдаланишда электрон ҳужжатларни айланишини ташкил этиш ва ҳуқуқий тартибга солиш биринчи даражали аҳамиятга эгадир.

Россия Марказий Банки, РФ Молия вазирлиги ва Федерал Ғазначилик Бош Бошқармаси биргаликда Россия Федерацияси Ҳукуматига тақдим қилиш учун 2000 йилда «Электрон рақамли имзо тўғрисида» ва «Электрон хужжат тўғрисида» Федерал конун лойиҳаси тайёрланди. Бу лойиҳаларда «Электрон рақамли имзо» тушунчасининг ҳуқуқий мазмуни очилади. Кўрсатилган лойиҳаларда «Электрон рақамли имзо» тушунчаси электрон маълумотларнинг бир қисми ва ўзида хужжат реквизитларни мужассамлаштирган хужжат сифатида аниқланади. Шундай қилиб, агар бу қонунлар қабул қилиниши билан турли соҳалардаги фаолиятларда электрон хужжатлардан кенг миқёсда фойдаланиш учун, давлатнинг бошқарув ва молия-кредит соҳасида замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш учун умумий қонуний базани шакллантириш яқунланади

Бизнинг республикамизда ҳам Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳайътининг 1999 йил 19 январдаги «Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг глобал уйғунлаштирилган ахборот тизимини яратиш ва ўзининг маълумотлар бериш тармоғини барпо этиш тўғрисида»ги 111-сонли қарорига мувофиқ, мамлакат давлат бюджетини бошқариш бўйича кундалик жараёнларнинг автоматлаштирилиши, барча даражадаги бюджетлардан молиявий ахборот автоматлаштирилган тартибда йиғилиши, ишловдан ўтказилиши ва сақланишини таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг ахборот-таҳлил тизимини яратиш дастури ишлаб чиқилди.

Глобал уйғунлаштирилган ахборот тизимини яратишнинг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат:

Ўзбекистон Республикаси молия тизими иши сарадорлигини ошириш; мамлакат молия тизимининг ҳолати тўғрисида ишончли ахборотга эга бўлиш;

◆ молия органи ходимларининг иш сифати ва меҳнат унумдорлигини ошириш;

Молия вазирлигининг ахборот тизимлари учун маълумотлар узатишнинг барқарор муҳитини яратиш;

◆ Бошқа компьютер тизимлари билан ахборотлар юзасидан ҳамкорлик қилиш.

Ўзбекистон Республикаси молия тизими ҳолати мониторингини амалга ошириш, глобал уйғунлаштирилган ахборот тизимини яратишнинг асосий мақсади молия тизими ҳолати мониторингини амалга ошириш ҳисобланади, дастур Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг Ахборот- ҳисоблаш маркази мутахассислари томонидан рўёбга чиқарилади. Бу дастур бир қатор жараёнларни автоматлаштириш учун мўлжалланган.

Бугунги кунда молия тизими соҳасида ахборотнинг замонавий технологиялардан фойдаланилган ҳолда, республика бюджети ва маҳаллий бюджетларнинг харажатлари режасини тузиш, молия

режаларига ўзгартиришлар киритиш, республика бюджети ва маҳаллий бюджетлар харажатларининг аниқлаштирилган режаларини тузиш, молиялаштиришни ҳисобини олиш ва назорат қилиш, маҳаллий бюджетга ажратилган дотацияларни, ссудаларни ҳисобини юритиш, юқори турувчи бюджет билан ўзаро ҳисоб-китоб қилиш, давлат бюджетининг ойлик, чораклик ва йиллик ҳисоботларини тузиш сингари вазифалар бажарилмоқда. Лекин вилоят, шаҳар ва туман молия бошқармалари ягона ахборот маконига бирлашган тақдирдагина, бу вазифаларнинг бутун мажмуи ўзаро уйғунликда бўлиши ва ахборот оқимларининг самарали бошқарилишини таъминлаш мумкин бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 1998 йил 11 декабрдаги 152-сонли буйруғи билан 1999 йилдан эътиборан Ўзбекистон Республикаси харажатларининг янги иқтисодий таснифи амалиётга киритилди. Уни ишлаб чиқиш босқичида ЮСАИД билан биргаликда МДХ мамлакатларининг намунали иқтисодий таснифлари ва харажатларининг таснифлари ҳам ўрганилди. Келгусида ғазначилик тизими жорий қилинганидан сўнг, бюджет харажатларининг таснифи ўзгаришлари бўлиши мумкинлиги кўзда тутилмоқда.

Ўзбекистонда ғазначилик тизимини жорий этиш бўйича маслаҳатчилар ва Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ходимларининг ишчи гуруҳи 1998 йилдан бошлаб, ўз ишларини кучайтирдилар. Жойларга бориб Россия Федерациясининг ғазначилик тизими ҳамда бухгалтерия ва ғазначиликда ҳисоб-китобни юритиш ишлари ўрганилди. Россияда ҳамкасблар тақдим этган материаллар, шунингдек, улардан олинган қимматли тавсиялар ва маслаҳатлар улар йўл қўйган хатоларни Ўзбекистон Республикасида янги иқтисодий таснифни жорий этиш чоғида четлаб ўтиш имконини берди.

Бу пайтда қадар Ўзбекистон Республикаси харажатлари иқтисодий таснифининг асослари аниқлаб бўлинган ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги АХМ дастурчиларни, Марказий Банк ходимларини, ҳудудий молия бошқармаларининг эксперт-бухгалтерлар ва ходимларини жалб этган ҳолда ташкилий масалалар ҳал этилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети харажатларини бошқариш тизимидаги 1999 йил январ ойини ҳақиқатда кескин бурилиш пайти деб ҳисоблаш мумкин. Негаки, харажатларни таснифлашнинг ўзи уларни ҳисобга олиш тизими тубдан ўзгарди, харажат жадваларининг, тўлов топшириқ номаларининг шакллари, йиллик бюджет бланкалари, ойлик, чораклик, йиллик бухгалтерия ҳисоботи ҳужжатларининг шакллари ўзгартирилди.

Илгарига қадам ташлангани сайин бирин-кетин юзага қалқиб чиққан кўплаб саволларга жавоб излашга тўғри келди. Жойлардаги ҳудудий молия органлари янгиликни қабул қилишга тайёрни, иш кўлами, айниқса, маҳаллий бюджет инспекцияларининг бош бухгалтерлари ва бошлиқлари учун иш анча кўпайиб кетиши содир

бўлмайди, молия йили давомида харажатларнинг моддалари бўйича кўплаб ўзгартиришлар қилмаслик учун харажатларни янги таснифнинг турли моддалари бўйича тақсимлаш чоғида бюджет муассасалари кийинчиликларга дуч келмайди деган ва бошқа саволлар шулар жумласидандир. Масалани ишлаб чиқувчилар АХМ дастурчилари билан биргаликда ҳисоб-китобни юритиш ва ҳисоботларни тузишнинг бунгача мавжуд бўлган дастурлари қайта ишланди.

Ривожланган мамлакатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда бизнинг мамлакатимизда ҳам ахборотлашган ғазначилик тизимини шакллантириш учун керак бўлган барча қонунлар, йўриқномалар ва кўрсатмалар ишлаб чиқилиши ва амалиётга татбиқ қилиниши керак бўлади.

Биринчи навбатда, давлат маблағларини тақсимлаш ва улардан фойдаланишни тартибга солувчи Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджети ғазна ижроси» Қонуни қабул қилиниши молия соҳасидаги фаолиятларда электрон хужжатлардан кенг миқёсда фойдаланиш учун, давлатнинг бошқарув ва молия-кредит соҳасида замонавий ахборот телекоммуникация технологияларидан фойдаланиш учун, умумий қонуний базани шакллантирилди.

Чунки, бюджет тизимини ислоҳ қилишни янада чуқурлаштириш борасида мамлакатимизда олиб борилаётган ишларда «ривожланган давлатлар тажриба ва тараққиёт моделларидан кўр-кўрона нусха кўчирмаган ҳолда»⁵⁵, улардан бугунги амалиётимизда ижобий самара берадиган томонларидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Зеро, «ислоҳотлар ва ўзгаришлар йўлида фақатгина эришилган марралар билан чекланиб қолиш асло мумкин эмас.. Иқтисодиётдаги ислоҳотлар ва ўзгаришлар жараёни ҳеч қачон ниҳоя билмайди. Бу, энг аввало, бюджет ва солиқ сиёстидаги ислоҳотларни чуқурлаштириш билан боғлиқдир»⁵⁶.

---

⁵⁵ И.А. Каримов. Пировард мақсадимиз озод ва обод Ватан- эркин ва фаровон ҳаёт. Тошкент. 2001йил. Т-8. 31-бет.

⁵⁶ И. Каримов. Мирная жизнь и безопасность страны зависят от единства и твердой воли нашего народа. Узбекистан. НМИУ. 2004. стр 157-158.

Таянч сўз ва иборалар

Ахборотнинг замонавий технологиялари, телекоммуникация, электрон ҳужжат, ахборот тизими, тизим маъмури, электрон рақамли имзо.

Мавзу бўйича назорат учун саволлар.

1. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг Ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонунни қабул қилинишининг зарурлигини тушунтиринг.

2. Ғазначиликнинг ҳуқуқий ва меъёрий базасини яратиш нималардан иборат?

3. Ўзбекистон Республикасида ғазначилик фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини айтинг.

4. Маҳаллий бюджетларни ғазначилик тизимида бошқариш нималардан иборат?

5. Республикамизда ғазначиликни жорий қилишдаги бошқарув тизими тузилишини изоҳланг.

Асосий тушунча ва изоҳлар

А

Автоматлаштирилган ахборот тизими-ахборотлар йиғиндиси, ахборотларни ишлаш ва бошқарув қарорларини қабул қилиш учун йўналтирилган математик-иқтисодий усуллар, моделлар, дастурлар, механизмлар, технологик воситалар ва мутахассислар йиғиндисидир.

Автоматлаштирилган иш жойлари (АРМ)-мутахассисларнинг бажарадиган функцияларини автоматлаштириш учун керакли ахборотлар, дастурлар ва ахборот ресурсларининг йиғиндисидир.

Автоматлаштирилган банк маълумотлари-автоматлаштирилган ахборот тизими яъни марказлаштирилган ҳолда сақланадиган ва биргаликда ишлатиладиган маълумотлардир.

Айланма касса маблағри меъри - молия йилида Қорағалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар ҳисобрақамларида туриши мумкин бўлган пул маблағларининг қонун ҳужжатлари билан белигиладиган энг кам миқдори.

Аналитик ҳисоб-китоб-ҳисоб-китобни аниқлаштириш ва ривожлантириш мақсадида олиб бориладиган хўжалик субъектларини фаолиятини назорат қилиш, шунингдек, ҳисоботлар тузиш учун зарур бўлган хўжалик жараёнлари ва маблағлари айланишининг бухгалтерия ҳисоб-китоби.

Ахборот ресурслари (заҳиралари)-деганда, ташкилот учун кадр-қимматга эга бўлган моддий заҳира сифатида қатнашадиган маълумотлар йиғиндиси тушунилади, улар жумласига маълумотлар файли, ҳужжатлар, матнлар, графикалар, билимлар, аудио-видео ахборотлар киради.

Б

Бириктирилган солиқлар - ҳар бир даражадаги бюджетларга бириктирилган солиқли даромадларнинг барча турлари.

Бюджет - Марказий ва маҳаллий ҳокимият органларининг фаолиятини таъминлаш учун пул маблағлари йиғиндисини шакллантириш ва ишлатишнинг шакли.

Бюджет жараёни-Давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш, унинг ижросини назорат қилиш, ижроси ҳисоботни тайёрлаш ва тасдиқлаш, шунингдек, Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қонун ҳужжатлари билан тартибга солинган жараёни.

Бюджет даромадлари-Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ, беғараз ва қайтармаслик шарти билан бюджетга тушадиган ва Ўзбекистон Республикасининг марказий ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тассаруф қиладиган пул маблағларидир.

Бюджет дотацияси-ўз даромадлари ва бюджетни тартибга солувчи бошқа маблағлар етишмаган тақдирда қуйи бюджетнинг харажатлари билан даромадлари ўртасидаги фарқни қоплаш учун

юқори бюджетдан қуйи бюджетга қайтармаслик шарти билан ажратиладиган пул маблағлари.

Бюджет интизоми-корхона, муассаса, ташкилотлар, шунингдек, раҳбар ва жисмоний шахслар томонидан бюджетдан тўланадиган барча тўловларни аниқ тартибда, ўз вақтида ва тўлиқ равишда амалга ошириш ҳамда бюджет маблағларини белгиланган йўналишларга мувофиқ мақсадли сарфлашдир.

Бюджетдан маблағ ажратиш-қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда Давлат бюджетидан бюджет ташкилотларига ҳамда бошқа бюджет маблағлари олувчиларига ажратиладиган пул маблағлари.

Бюджет маблағларининг тақсимловчилари-Ўзбекистон Республикасининг давлат ҳокимияти ва маҳаллий бошқарув органларидир, уларга Давлат бюджетини харажатлар таснифига мувофиқ Давлат бюджети маблағларини идоравий тақсимловчиларга ва бюджет маблағларини олувчиларга маблағларни тақсимлаш ҳуқуқи берилган.

Бюджет маблағ олувчилар-бюджет маблағларининг тақсимловчиси ёки жорий молия йилида бюджет росписига мувофиқ, бюджет маблағларини олишга ҳуқуқ берилган ҳамда тасдиқланган смета доирасида молиялаштириладиган бюджет ташкилоти ёки бошқа муассасалар.

Бюджет мажбуриятларининг лимити-бюджет ижросини амалга оширувчи, бюджет маблағларини тақсимловчи ва олувчи органлар учун аниқланган ва тасдиқланган бюджет мажбуриятларининг йиғиндисидир.

Бюджетнинг кассали харажатлари-давлат бюджети маблағлари ҳисобидан корхона, ташкилот ва муассасаларга банк орқали берилган ёки бюджетда кўзда тутилган харажатларга уларнинг тўлов қоғозлари асосида ўтказилган пул маблағларининг суммаси.

Бюджет профицити-муайян даврда бюджет даромадларининг бюджет харажатларидан ортиқ бўлган суммаси.

Бюджет росписи-Ўзбекистон Республикасининг бюджет таснифига мувофиқ тузиладиган бюджетнинг даромадлари ва харажатларини, бюджетнинг тақчиллигини молиялаштириш манбаларини тушумининг чораклик тақсимоти тўғрисидаги ҳужжатдир, мазкур ҳужжатда тасдиқланган бюджет маблағларининг бюджет маблағларини олувчилари ўртасидаги тақсимоти белгиланади.

Бюджет ссудаси-юқори бюджетдан қуйи бюджетга ёхуд республика бюджетидан резидент-юримдик шахсга ёки чет эл давлатига қайтариш шарти билан ажратиладиган маблағлар.

Бюджет субвенцияси-қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда муайян тартибда муайян мақсадларга сарфлаш шарти билан юқори бюджетдан қуйи бюджетга қайтармаслик шарти билан ажратиладиган пул маблағлари.

Бюджет сўрови-бюджет таснифи бўйича тушумларни

шакллантириш ва бюджетдан маблағ ажратиш тўғрисидаги маълумот.

Бюджет ташкилоти-зиммасига юклатилган вазифаларни бажариш билан боғлиқ бўлган ўз фаолиятини амалга ошириш учун Давлат бюджетидан маблағ ажратиш назарда тутилган ва бу маблағ молиялаштиришнинг асосий манбаи ҳисобланадиган вазирлик, давлат қўмитаси, идора, давлат ташкилоти ҳисобланади.

Бюджет таснифи-Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар даромадлари ва харажатларини, шунингдек, унинг тақчиллигини молиялаштириш манбаларини гуруҳлаштиришдан иборатдир.

Бюджетни тартиблаш-бюджетлар даромадлари ва харажатларини баланслаштириш мақсадида даромадларни тақсимлаш жараёни ва турли даражадаги бюджетлар ўртасида маблағларнинг қайта тақсимланиши.

Бюджетни тартиблаш даромадлари-бюджет даражасига қараб ажратмалар миқдори белгиланадиган барча турдаги солиқли даромадлар ва бошқа тўловлар.

Бюджет тақчиллиги-муайян даврда бюджет харажатларининг бюджет даромадларидан ортиқ бўлган суммаси.

Бюджет тизими-турли даражадаги бюджетлар ва бюджет маблағлари олувчилари йиғиндисини, бюджетларни ташкил этишни ва тузиш принципларини, бюджет жараёнида улар ўртасида, шунингдек, бюджетлар ҳамда бюджет маблағлари олувчилари ўртасида вжудга келадиган ўзаро муносабатларни ўзида ифодалайди.

Бюджет трансферти-бюджетдан юридик ёки жисмоний шахсга бевосита ёхуд ваколатли орган орқали ажратиладиган қайтарилмайдиган пул маблағлари.

Бюджет харажатлари-давлатнинг, шунингдек, ўз-ўзи бошқариш органларининг функция ва вазифаларини бажарилишини таъминлашга йўналтирилган пул маблағлари.

Бюджет харажатларини амалга оширишни тўхтатиш-(блокировка)-бюджет ассигнованияларига нисбатан бюджет мажбуриятларини лимитини қисқартириш ёки бюджет маблағлари билан қабул қилинган пул мажбуриятларини тасдиқлашдан воз кечиш. Бунда бюджет тизими тўғрисидаги қонунга мувофиқ бюджет ажратмалари бюджет маблағларини бош тақсимловчисига аниқ шартларни бажаргандагина ажратилади. Шунингдек, бюджет маблағларини ноқонуний ишлатиш ҳолатлари аниқланганда бюджет харажатларини амалга ошириш тўхтатилади.

В

Валюта бозори- чет эл валютасини олди-сотдисини ва чет эл валютасидаги қимматбаҳо қоғозларни ҳамда валютавий капитални инвестиция қилиш муносабатларини амалга оширувчи, шунингдек, иқтисодий муносабатларни амалга оширувчи иқтисодий муносабатларни намоён қилувчи марказ ҳисобланади.

Верификация-хужжатнинг ҳақиқийлигини белгилаш жараёни.

Винчестор-каттиқ магнит дискларда хотирада сақловчи жуда кўп ёзувларни ёзилишини таъминлайдиган, юқори ишончли тузилма.

Д

Давлат бюджети-Давлат пул маблағларининг (шу жумладан, давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаштирилган жамғармаси бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Давлат бюджетининг касса ижроси-Давлат бюджетининг касса ижросини ташкил этиш, шунингдек, унинг давлат даромадлари ва харажатларини ҳисобга олиш Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан биргаликда амалга оширилади.

Давлат бюджетининг ғазна ижроси- Давлат бюджетининг барча даромадларини ягона ғазна ҳисобрақамига киритишдан, шунингдек, Давлат бюджетининг харажатларини шу ҳисобрақамдан тўлашдан иборат.

Давлат бюджети маблағларини сарфлаш-тасдиқланган бюджет маблағлари доирасида, харажатлар сметасига мувофиқ Давлат бюджети маблағлари бюджет маблағлари олувчилари томонидан молия йили мобайнида босқичма-босқич, тайинлаш сертификатини муайян даврга ва тегишли суммага расмийлаштириш йўли билан амалга оширилади.

Давлат мақсадли жамғармалари- Давлат бюджети таркибида жамлантириладиган жамғармалар бўлиб, уларнинг ҳар бири учун маблағлар манбалари, ҳар бир манбадан маблағ тушиши меъёрлари ва шартлари, шунингдек, шу маблағлардан фойдаланилиши мумкин бўлган мақсадлар қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Давлат қарзи-давлат томонидан ички маблағ ва хориждан маблағ жалб қилиш натижасида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларининг йиғиндиси.

Дастурли таъминлаш-автоматлаштирилган ахборот тизими бошқарувидаги ҳисоблаш жараёнларини самарали ташкил қилишда фойдаланиладиган дастурлар йиғиндиси.

Депонентлаштириш-пул маблағлари, қимматли қоғозлар ва бошқа бойликларни кредит ташкилотларига сақлаш учун топшириш; ходимларнинг ўз вақтида олинмаган иш ҳақларини пул маблағлари қолдиғини кредит муассасаларига топшириш.

Девальвация-лотинча сўздан олинган бўлиб, қадри тушиш маъносини англатади, миллий валютани чет эл валюталарига ёки халқаро ҳисоб-китоб пул бирликларига нисбатан қадрини тушишидир.

Ж

Жамланган бюджет-Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимининг географик тузилишига мувофиқ, турли даражадаги барча бюджетларнинг йиғиндиси.

Жамғариб бориладиган пенсия таъминоти-фуқароларни шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобрақамларидаги маблағлардан давлат пенсиясига қўшимча равишда пул маблағлари билан таъминлаш.

Жамғариб бориладиган мажбурий пенсия бадаллари-шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобрақамларига мажбурий тартибда киритиладиган пул маблағлари.

Жамғариб бориладиган ихтиёрий пенсия бадаллари-шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобрақамларига ихтиёрийлик асосида киритиладиган пул маблағлари.

Жисмоний шахслар-юридик шахслар мақомини олмасдан фаолият кўрсатаётган ёки ҳар хил сабабларга кўра ишламаётган-пензионерлар, нафақахўрлар ва бошқалардир. Бунда шахсларга Ўзбекистон Республикаси фуқароси, фуқаролиги бўлмаганлар ва чет эл мамлакатлари фуқаролари киради.

И

Идентификация рақами-тизим ичидаги объектни аниқлайдиган код ёки ном берилишидир. Ажратма, солиқлар ва пенсия тўловлари бўйича ахборотларни марказлаштириш учун индивидуал ижтимоий кодларга эҳтиёж туғилади. Молиявий хужжатлаштириш бўйича молиявий ахборотлар ишончилиги ва доимийлиги таъминлаш учун, халқаро андозаларга мос келувчи бухгалтерия ҳисобининг янги андозалари қўлланилиши учун индивидуал ижтимоий кодларни қабул қилиниши тақозо этилади.

Ички маблағларни жалб қилиш-давлат томонидан активларни ички манбалардан (резидент-юридик ва жисмоний шахслардан) жалб этиш ҳамда бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитларини тўлашига кафил сифатидаги мажбуриятлари йиғиндисининг вужудга келишидир.

Инвестиция-фойда (даромад) олиш ёки ижтимоий самарага эришиш мақсадида, давлат, ҳуқуқий ва жисмоний шахслар (инвесторлар) томонидан чекланган имкониятлардан самарали фойланган ҳолда, чекланган эҳтиёжни қондириш учун иқтисодийнинг турли соҳаларига маълум муддатга сарфланган барча турдаги бойликлардир.

Инвестиция лойиҳаси-инвестициянинг йўналтирилган мақсадини амалга ошириш учун технологик жараёнларни, техник ва ташкилий хужжатлаштириш жараёнини, объектларни барпо этиш ва ишга тушириш жараёнини, моддий, молиявий, меҳнат ресурсларининг

харакатини, шунингдек, тегишли бошқарув қарорлари ва чоратadbирларни ўзида мужассамлаштирувчи тизим сифатида қараш мумкин.

Инфляция-муомалда керагидан ортиқча пул пайдо бўлиб, нарх-наво ўсиб, пул кадр-қиймати яъни харид қобилятининг пасайиши, пулнинг обрўсизланишидир.

Инфляцион солиқ-ҳукуматнинг товарлар ва хизматларни сотиб олиши учун зарур маблағларни тўплаш, бюджет тақчиллигини молиялаштириш учун, пул таклифини ошириш йўли билан аҳолининг пул маблағларини билвосита олиши тушунилади.

Инновацион фаолият-ташқил этиш, бошқариш ва молиялаштиришда янги шаклларни қўлланилишига асосланган фаолиятдир.

Инвесторлар- қимматли қоғозларни сотиб оладиган ва бу билан ўзгаларнинг бўш молиявий ресурсларини жойлаштирадиган юридик ҳамда жисмоний шахслар ҳисобланади.

Индоссамент-қимматли қоғоз устидаги ушбу ҳужжат бўйича ҳуқуқларнинг бошқа шахсга ўтказилганлигини тасдиқловчи ўтказма ёзув.

Иқтисодиётни эркинлаштириш-давлатлаштиришдан қайтиш ёки бу давлатнинг иқтисодий фаолиятидаги ҳукмронлигини, монопол мавқеини йўқотиб, иқтисодиётни бошқаришда ягона давлат механизми ўрнига аралаш иқтисодиётга хос бозор механизмига кенг йўл беришни ифодалайди. Иқтисодиётни эркинлаштириш-иқтисодиётни тартибга солишни тўла бозор механизмига топшириш эмас, балки бозор механизми билан давлат аралашувини оптимал даражада бўлишини таъминлашдан иборат.

К

Концепция- (лотинча тушунча, тизим) маълум предмет, ходиса ва жараёнларни тушунтириш услуби, предмет ва бошқаларга қаратилган бош ғоя ва уларни моҳиятини ёритиб берадиган асосий фикрни ёритишда қўлланилади.

Коммуникация-аниқ территорияда ахборотларнинг дистанцион алмашуви жараёнларини ташқил қоидалари ва техника воситаларининг йиғиндиси.

Компьютер вируси- ҳисоблаш тизимини ёки тармоғни ишига салбий таъсир қилиш мақсадида тузилган махсус дастур.

Кредит-бир шахс томонидан, масалан, давлатдан, корхонадан, вақтинчалик фойдаланиш учун, лекин қайтиб бериш ва фоиз тўлаш шарти билан берилган молиявий маблағлар.

Л

Локал ҳисоблаш тармоғи- махсус мутахассислар ўртасида алмашиш учун маълум территория чегарасида ташқил этилган ва каналлар билан бирлаштирилган дастурлаш ва ахборот узатиш ресурслари.

Лизинг - кўчар ва кўчмас объектларга эгалик қилишнинг алоҳида ижара муносабатларига асосланган, тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилган иқтисодий ҳуқуқий, кредит-молиявий муносабатлар мажмуи ва мулкӣ ҳуқуқларнинг йиғиндисидир.

Лизинг муносабатлари-қарз олиш асосидаги ижара муносабатларининг алоҳида тоифасида ифодаланувчи ўзаро боғлиқ иқтисодий-ҳуқуқий, молия-кредит муносабатлари мажмуасидан иборат.

М

Макромолия-давлат, мамлакат миқёсидаги молия алоқаларидан иборат.

Маълумотлар базаси-тартибланишнинг умумий тамойиллари кўзда тутилган ҳолда, аниқ қонун-қоидалар асосида тузилган ҳамда ҳимоя қилинадиган ва сақланадиган маълумотлар йиғиндиси.

Молиялаштиришнинг лимити-жорий молия йили мобайнида ажратиладиган пул маблағларининг чегараси.

Молиявий транзакция-деганда маблағларни электрон кўринишдаги ҳаракати тушунилади.

Молиявий ҳисоботни тайёрлаш- ўз вақтида ғазна ахборот тизимига киритилган, бюджет ташкилотларига етказилган товарлар ва хизматларни ҳажмини тасдиқловчи ҳужжатлар, тўлов ҳужжатлари ва ҳудудий ғазна бўлимларига топширилган бюджет ташкилотларининг ойлик ҳисоботлари асосида барча ҳудудий ғазна бўлимлари маҳаллий бюджетларни бошқариш учун ва уларнинг ижросини назорат учун керакли ҳисоботларни марказий ғазначиликда ўрнатилган махсус компьютер дастури орқали тезда умумлаштиришдир.

Мониторинг-фуқароларга атроф-муҳитини ҳолатидаги ноҳуш ўзгаришларни бўлиши тўғрисида ўз вақтида ахборот бериш ва бошқариш. Бюджет амалиётида мониторинг ўтказиш-бюджетдан ажратилган пул маблағларининг ишлатилишининг охириги босқичигача назорат қилишдир.

О

Операция кун-молия-кредит ташкилотларини иш кунини бир қисми ёки мижозларга хизмат кўрсатиш ва мижозлар билаш ишлаш вақти.

Операция кунида даромадларни ҳисобга олиш-ғазначилик органларидаги маълум лавозимдаги ходимларнинг давлат бюджети маблағларини ҳисоблаш, тақсимлаш ўтказиш ва ҳисобини юритишдан иборат аниқ ҳаракатдан иборат фаолияти.

Р

Республика бюджети-Давлат бюджетининг умумдавлат тусидаги тадбирларини молиялаштиришда фойдаланиладиган қисми бўлиб, уна даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек, молия йилида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи

йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Ревальвация-лотинча сўздан олинган бўлиб, қадрини ошириш маъносини англатади, миллий валютани чет эл валюталарига ёки халқаро ҳисоб-китоб пул бирликларига нисбатан қадрини оширишдир.

Реквизит-ифода этиладиган объектнинг аниқ белгиларини кўрсатадиган ҳужжатнинг ажралмас элементи.

С

Свифт-халқаро битимлар учун муҳим коммуникация тармоғидир. Свифт-хорижий валюта бозоридаги битимлар, тўловларни тасдиқлаш ва қимматбаҳо қоғозлар, халқаро савдо ҳужжатлари ва бошқа молиявий ахборотлар тўғрисидаги маълумотларни узатиш бўйича чегараланмаган имкониятларга эга бўлган тизимдир.

Солиқ оғирлиги-тўловчининг ҳамма солиқлар ва йиғимлар йиғиндисини бюджетга тўлашидир. Солиқ оғирлиги фойдага ёки жами даромадга нисбатан олинади. Бюджетга тўланган ҳамма солиқ ва йиғимларнинг ялпи ички маҳсулотдаги салмоғи ҳам солиқ оғирлигини ифодалайди.

Солиққа тортиш тизими-қонун чиқарувчи идоралар томонидан белгиланган ва ижрочи идоралар томонидан ундириладиган солиқларнинг ташкил этиш усуллари, элементлари ва тамойиллари йиғиндисига айтилади.

Солиққа тортишнинг тенглиги-солиқ тўловчилар солиқларни ўз имкониятларига, яъни уларнинг давлат ёрдамида олинган даромадларига боғлиқ ҳолда тўлаши лозим. Бошқача қилиб айтганда, имкониятлардан келиб чиқиб солиқ тўлаши керак.

Солиққа тортишнинг мақбуллиги-тўловчининг муддатлари, тури ва суммалари ҳар бир кишига, яъни ҳам солиқ тўловчиларга ҳам солиқ олувчиларга тушунарли бўлиши керак.

Солиқ механизми-солиққа тортиш билан боғлиқ бўлган солиқларнинг ташкил қилишнинг барча элементлари, усуллар ва тамойиллар йиғиндиси тушунилади. Бундай элементларга солиқ объекти, субъекти, манбаи, ставкаси, тўлов муддатлари, солиқ ҳуқуқи ва ҳужжатлари киради.

Солиқ сиёсати-давлатнинг солиқ соҳасидаги барча тадбирларини режалаштириш, қонун, фармон ва қарорлар ижросини таъминлаш ҳамда уни ташкил қилишдаги ишлаб чиқилган чора-тадбирлар йиғиндиси.

Солиқ ҳуқуқи-солиқларни белгилаш, амалга ошириш, ундириш ва улар билан боғлиқ бўлган ихтисослашган махсус давлат назоратини амалга ошириш жараёнида юзага келадиган иқтисодий-ҳуқуқий муносабатлар мажмуидир.

Т

Тартибга солувчи солиқлар-бюджет даражасига қараб ажратмалар миқдори белгиланадиган барча турдаги солиқли даромадлар.

Ташқи маблағларни жалб қилиш-давлат томонидан активларни хориж манбалардан-чет эл давлатларидан, норезидент юридик шахслардан ва халқаро ташкилотлардан жалб этиш ҳамда бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитларини-қарзларини тўлашига кафил сифатидаги мажбуриятлари йиғиндисининг юзага келишидир.

Тўлов тошириқномаси-муассасанинг бошқа шахснинг ҳисобрақамига пул ўтказиши кўрсатиладиган ва ушбу муассасага хизмат кўрсатадиган банка берган топшириғи мазмунига кўра тайёрланган ҳисоб-китоб ҳужжати.

Э

Электрон офис-ташкилотлар ва муассасаларда автоматлаштирилган офис фаолиятининг тизими.

Электрон почта-электрон ҳужжатларни масофага узатишнинг шакли.

Электрон ҳужжатларнинг айланиши-автоматлаштирилган ахборот тизимида электрон ҳужжатларнинг шакллантирилиши ва узатилишининг ташкил қилиш схемаси.

Эмиссия-пулларни ва қимматли қоғозларни муомалага чиқариш.

Эмитентлар-қимматли қоғозларни чиқарадиган ва молия ресурсларини жалб қиладиган юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланади.

Ф

Фискал сиёсат-давлат харажатлари ва солиқўа тортиш бўйича чора-тадбирлар кўриш орқали мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ечишга қаратилган сиёсатдир. Фискал сиёсатнинг энг асосий вазифаси -иқтисодий-ижтимоий сиёсатни амалга ошириш учун давлат пуд фондларини марказлашган тарзда ташкил этиш ва ишлатиш орқали иқтисодий барқарорликни таъминлашдир.

Х

Халқаро ҳисоб-китоблар-турли мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар натижасида юзага келадиган пуллик талаблар ва мажбуриятлар юзасидан тўловларни амалга ошириш тизими тушунилади. Ҳозирги кунда мамлакатларнинг юридик ва жисмоний шахслари томонидан кенг халқаро ҳисоб-китобларнинг турли шакллари қўлланилади.

Ҳужжатлар айланиши-хўжалик операцияларини расмийлаштириш ва ҳисоб-китоб маълумотларини ишлашда ҳужжатларнинг белгиланган кетма-кетликда ўтиши.

Хусусийлаштириш-давлатга қаршли мулкнинг фуқаролар ва юридик шахсларга хусусий мулк шаклида берилишидир.

Ш

Шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобрақами-

фуқароларнинг Халқ банкидаги эгаси ёзилган шахсий ҳисобрақами бўлиб, бадал киритувчиларнинг жамғариб бориладиган пенсия бадаллари ва шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобрақамларидаги маблағларга ҳисоблаб қўшилган фоизлар ана шу ҳисобрақамга келиб тушади ва унда ҳисобга олинади.

Шахсий ҳисобрақам-корхоналарнинг ҳисоб-китоб операцияларни кўрсатишга мўлжалланган алоҳида таъминотчилар, сотувчилар ва жавобгар шахслар билан, шунингдек, кредит муассасаларининг мижозлар, молиявий органлар ва солиқ тўловчилар билан аналитик ҳисоб-китоб юритишнинг ҳисоб-рақами.

Ю

Юридик шахс-деб ўзининг ихтиёрида, қарамоғида, фойдаланишида мулкка эга бўлган, ўзининг мажбуриятларини шу мулк билан қайтара оладиган, бухгалтерия баланси ҳамда банкда ҳисобрақамига эга бўлган шахсларга айтилади. Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджетига тўланадиган солиқ ва йиғимларнинг ҳал қисмини юридик шахс солиқлари ва бошқа тўловлари ташкил этади. Статистика органларида уларнинг ўз фаолият кодлари кўрсатилади.

Я

Ягона касса тамойили- бюджет даромадларини барча тушумини, бюджет тақчиллигини манбаларини жалб этиш ва молиялаштириш ва бюджетнинг ягона ҳисобрақамидан барча харажатларни амалга оширишни кўзда тутди.

Ягона ғазна ҳисобрақами- Ғазначилик томонидан бошқариладиган махсус банк ҳисобрақами бўлиб, бу ҳисобрақамга Давлат бюджети маблағлари ҳамда бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари киритилади. Ягона ғазна ҳисобрақамидан Давлат бюджетига маблағларидан назарда тутилган юридик ва жисмоний шахсларнинг харажатлари тўланади, шунингдек, давлат мақсадли жамғармаларининг харажатлари амалга оширилади.

Ягона ер солиғини тўловчилар-қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлар), фермер хўжаликлари, агрофирмалар, бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи бюджетга солиқ тўловчилар ҳисобланади.

Қ

Қарзли молиялаштириш-Давлат томонидан олинаётган қарзлар-бу давлат харажатларини молиялаштириш учун зарур бўлган пул маблағларини молия бозорларидан қарз олиш йўли билан маблағ жалб қилишдаги давлат фаолиятидир. Асосан, давлат қарзлари иккита вазифани бажаради: фискал-давлат ғазнасига пул маблағларини жалб қилиш ва иқтисодий ривожлантиришни рағбатлантиришдир.

Ғ

Ғазначилик-давлат бюджетининг ижросини таъминлашнинг бир шакли бўлиб, унда махсус идора давлат солиқларини йиғимини ва улардан фойдаланишни таъминлайди, маблағлар устидан назоратни амалга оширилади, шунингдек, давлат ташқи ва ички қарзларини бошқаради ҳамда бюджетдан ташқари мақсадли жамғармалар, бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари пул оқимларини мониторингини олиб боради.

Ғазна мажбуриятлари-давлат эммитет бўлган қимматли қоғозлар ёки унинг охириги эгасига маълум белгиланган шартлар асосида номинал суммаси ва фоизларни тўлаши бўйича давлатнинг мажбуриятлари.

Ҳ

Ҳимояланган моддалар-иш ҳақи ва унга тенглаштирилладиган тўловларга-нафақалар, пенсиялар, стипендиялар, моддий ёрдамлар ва бошқа ижтимоий ҳимояга йўналтирилган молиявий маблағлар.

Ҳисоб палатаси-мустақил орган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети ва бюджетдан ташқари мақсадли жамғармаларнинг ижроси, давлат активлари ва пасивларининг ҳолати ҳамда ҳаракати, олтин-валюта захиралари ва ташқи қарзларни бошқариш ҳамда тасарруф этиш мониторинги ва давлат назоратини амалга оширади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Ўзбекистон Республикасининг расмий ҳужжатлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Ўзбекистон, Тошкент. 1992. -32б.
2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси. Т., Ўзбекистон, 1999. Ўзбекистон Республикасининг Молия қонунлари. №7.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет тизими тўғрисида»ги Қонуни. \ Халқ сўзи. 2000. 14 январ.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги Қонуни. \ Халқ сўзи. 2004. 29 октябр.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 25 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил Давлат бюджети тўғрисида»ги 567-сон Қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 28 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2005 йилги Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги 610-сон Қарори. Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тўплами. 2004йил. 52-сон.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3 сентябрдаги 414-сон «Бюджет ташкилотларини маблағ билан таъминлаш тартибини такомиллаштириш тўғрисида»ги Қарори. \ Халқ сўзи. 1999. 4 сентябр.
8. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2004 йил 2 январдаги 1-сон «2004 йил бюджетда кўзда тутилган харажатларни тўлиқ ва ўз вақтида молиялаштиришни таъминлаш ва бюджет маблағларининг мақсадли ишлатилиши устидан назоратни кучайтириш ҳақида» ги Буйруғи.
9. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2005 йил 3 январдаги 1-сон «Ўзбекистон Республикасининг 2005 йилги Давлат бюджетининг даромадлар ва харажатлар параметрларини тақсимлаш, режалаштириш ва ижросини таъминлашдаги молия органлари ва назорат тафтиш бошқармаларининг устивор вазифалари тўғрисида» ги Буйруғи.

Махсус илмий адабиётлар

10. Каримов И. А. Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли». Т.: Ўзбекистон, 1994. 20-бет.
11. Каримов И. А. «Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин». \ \ Тафаккур. 1998. 2-сон.
12. Каримов И.А. «Маънавий юксалиш йўлида». Ўзбекистон, Тошкент. 1998. 463-бет.
13. Каримов И. А. «Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби»». Т.: Ўзбекистон, 1997. 179- бет.
14. Каримов И. А. «Ўзбекистон буюк келажак сари». Т.: Ўзбекистон, 1998. 101-бет.
15. Каримов И. А. «Ўзбекистон XXI аср бўсагасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари». Ўзбекистон, Тошкент. 1997. -327б.
16. Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI асрга интиломда». Ўзбекистон, Тошкент. 1999.
17. Каримов И.А. «Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йўлида». Ўзбекистон, Тошкент.1995. 269-бет.
18. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида сўзлаган нутқи. // Халқ сўзи. 1997. 30 август.
19. Каримов И. А. «Ижобий ишларимизни охирига етказайлик». // Маърифат газетаси 1994. 28 сентябр.
20. Каримов И.А. «Эришилган марраларимизни мустаҳкамлаб, ислохатлар йўлидан изчил бориш-асосий вазифамиз». // Халқ сўзи 2004. 10 феврал № 28.
21. И. Каримов. Мирная жизнь и безопасность страны зависят от единства и твердой воли нашего народа. Узбекистан. НМИУ. 2004.
22. Акпаров И.Г. Казначейская система исполнения бюджета в Российской Федерации. –М.: Финансы и статистика. 2002.
23. Абрамова А. М., Александрова Л. С. Финансы, денежное обращение и кредит: Учебное пособие. - М.: 1999.- 335с.
24. Бюджетная система Российской Федерации: Уч. Под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской – 2-изд. М.: Юрайт, 2000. -615с.
25. Бюджетный федерализм и межбюджетные отношения: проблемы и перспективы развития. – 2-изд. СПб.: Изд. Кодекс INFO, 2001. –146с.
26. Ван Хорн Дж. К. Основы управления финансами. Пер. с англ. М., Финансы и статистика, 1997г.
27. Ваҳобов А., Бурхонов У., Жумаев Н Чет мамлакатлар молияси. Янги аср авлоди. 2003. 327б.
28. Ваҳобов А., Бурхонов У., Жумаев Н Халқаро молия муносабатлари. Тошкент. Шарқ. 2003. 400б.
29. Верхолаз М. А. Влияние степени использования экономического потенциала на состояние местных бюджетов. – 2-изд. Белград, Искра, 2000. -91с.

30. Гизатуллин Х.Н., Зарипова И.Р. Формирование и проблемы расширения самостоятельности местных бюджетов в условиях рыночных отношений. – 2-изд. Уфа, Институт экономики УрО РАН, 2001. -248с.
31. Гатаулин Ш. Солиқлар ва солиққа тортиш: Ўқув қўлланмаси. Тошкент. ЎзР. ДСҚ. Тошполиграфкомбинат. 1996й.-306 б.
32. Дмитриев М. Бюджетная политика в современной России. – 2-изд. М.: Московский Центр Карнеги, 2001. -158с.
33. Дробозина Л.А. Общая теория финансов. М.: “Банки и биржи”, 1999. - 431с.
34. Журавлева Л.В. Бюджетная политика как метод государственного регулирования. – 2-изд. М.: Дело ЛТД, 2001. -264с.
35. Жўраев А. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг самарали йўллари. Тошкент. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Фан нашриёти. 2004.-244б.
36. Жумаев Н., Бурхонов У. Молиянинг долзарб муаммолари. Тошкент. 2003. -385б.
37. Зарипова И.Р., Хафизова В.Р. История развития и современное состояние межбюджетных отношений в России. – 2-изд. Уфа, ГП «Принт», 2001. -181с.
38. Иқтисодий ривожланиш йўналишлари. Чораклик нашр. Ўзбекистон. Июл-сентябр 2000, -ТАСИС, 2000. –85б.
39. Иванова Н.Г., Маковник Т.Д. Казначейская система исполнения бюджетов. -СПб: Петер, 2001. 208с.
40. Игнатъева М. Д., Шарома В.В., Проблемы государственного регулирования переходной экономики. М.: Изд-во МГУК, 1995. Гл 1. Параграф 2,3.
41. Исломов А., Эгамов Э. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Тошкент. Ўзбекистон. 2003. -216б.
42. Йўлдошев М., Турсунов Й. «Молия ҳуқуқи». Тошкент - «Меҳнат» 1999й. 4-боб 35,36,37-б.
43. Ковалева А.М. Финансы. Учебное пособие для студентов экономических направлений и специальностей ВУЗов, – 3-изд. М.: ”Финансы и статистика” 2001. -267с.
44. Королева Н.В. Бюджетно-налоговая политика – как проявление экономической политики. Региональный аспект. – 2-изд. Сыктывкар, Изд. Сыктывкарского Гос. Унив-та, 2000. –196 с.
16. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. - Москва. Прогресс, 1978й. - 494 с.
45. Лавров А. Проблемы становления и развития бюджетного федерализма в России. Становление рыночной экономики в России: Сб.науч.проектов. Вып. 10. М.: 1997-с.41-52.
46. Наговицин А.Г. Бюджетная политика. –М.: Экзамен, 2000. – 512с.
47. Орёшин В.П. Государственное регулирование национальной

экономики (В вопросах и ответах): Учебное пособие. –М.: -ИНФРА-М, 2000. -124с.

48. Преобразование финансовой системы в Республике Казахстан. Вашингтон-Алматы-Манила, 1997-168 стр.

49. Поиск российской модели бюджетного федерализма. – 2-изд. СПб.: Изд. Кодекс INFO, 2001. -172с.

50. Политическая экономия: Толковой словарь. - Москва. Политиздат, 1990й. - 300 с.

51. Приказ Мин Финансов РФ от 5 мая 1997 года №1 36 «О порядке расчетно-кассового обслуживания счетов органов Федерального Казначейства в условиях финансирования распорядителей бюджетных средств через лицевые счета, открытые им в органах Федерального Казначейства».

52. Приказ от 21 февраля 2001 года №14Н и БГ-3-09/51 «Порядок обмена информацией между территориальными органами Федерального бюджета по доходам и налоговыми органами».

53. Приказ Минфина РФ от 30.12. 1999№ 109н «Об утверждении Инструкции о порядке открытия и ведения территориальными органами Федерального Казначейства МФ РФ лицевых счетов для учёта операций по исполнению расходов федерального бюджета».

54. Раззоков А., Тошматов Ш., Ёрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. Тошкент. Молия. 2002. -492б.

55. Рикардо Д. Сочинения, т.1. Начало политической экономии и налогового обложения пер. с англ. Москва. Госполитиздат,-360 с.

56. Романовский М.В. Финансы. Москва. Издательство «Перспектив» 2000. -521стр.

57. Романенков А.И. Федеральное казначейство и бюджетная реформа. Псков: Псковский педагогический институт им. С. М. Кирова. 2000.

58. Россия Федерацияси Президентининг 477-сон «Федерал бюджет маблағлари ишлатилишини назорати кучайтиришнинг чоратадбирлари тўғрисида»ги 1997 йил 12 майдаги Фармони.

59. Россия Федерацияси Президентининг 1556-сон «Федерал бюджет даромадлари ва харажатларини самарали бошқариш, давлат дастурларини молиялаштиришда тезкорликни ошириш, тушумлар устидан назоратни кучайтириш, давлат маблағларини мақсадли ва иқтисод қилиб ишлатиш учун Россия Федерацияси Молия вазирлигига бўйсинувчи Федерал ғазначилик органларининг марказлаштирилган тизими тўғрисида»ги 1992 йил 8 декабрдаги Фармони.

60. Россия Федерацияси Молия Вазирлигининг 265-сон «Россия Федерацияси Молия Вазирлигининг, Россия Федерацияси Молия Вазирлиги назорат-текширув бошқармасининг, Федерал Хазначилик бошқармасининг, Россия Федерацияси субъектлари билан ўзаро алоқадорлиги, корхона ва ташкилотларда ревизия ва текширувларни ўтқизишнинг тартибини тасдиқлаш тўғрисида» 1998 йил 28 декабрдаги

буйруғи.

61. Сабанти Б.М. Финансы современной России. Учебное пособие. –Спб.: Изд-во СПбУЭФ, 1993.

62. Совершенствование бюджетного регулирования в России: Сб. науч. трудов. Под ред. д.э.н., проф. А.Е. Карлика. СПб.: Шанс, 1999. - 218с.

63. Сумароков В.Н. Государственные финансы в системе макроэкономического регулирования. М.: “Финансы и статистика”, 1999. - 220с.

64. Федеральный бюджет и регионы: опыт анализа финансовых потоков / Моск. Центр Ин-та «Восток-Запад». – М.: Диалог–МГУ, 1999. – 235 с.

65. Финансы: Уч. для вузов. Под ред. М.В. Романовского, О.В. Врублевской, Б.М. Сабанти. М.: Юрайт, 2000. – 520 с.

66. Эрнст Джонс. Деловые финансы.-М.: Диалог, 1998-450с.

67. Хван Л.Б. Солиқ ҳуқуқи. Тошкент. Консаудитинформ. 2001. - 432б.

68. Хусанов О. Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. Т.: «Шарқ» 1996.-280б.

69. Поукок М.А., Тейлор А.Х. Финансовое планирование и контроль. Пер. с англ. М., Инфра – М, 1996.

70. Практика государственного управления во Франции: Государственное Казначейства. Сборник документов Франко-российского сотрудничества №8. 255 стр.

71. Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қўлланма. Биринчи китоб. Тошкент. Ўқитувчи. 2002. -288б.

72. Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қўлланма. Иккинчи китоб. Тошкент. Шарқ. 2002. -416б.

73. Шарифходжаев М.Ш., Срожиддинова З.Х., Туляганова Н.Б. Бюджетная политика Республики Узбекистан. Учебное пособие. Ташкент. 2001. 90с.

74. Шерри Де Ковни, Кристин Такки Стратегии хеджирования. ИНФРА-М. Москва. 1996. –208 стр.

75. Ўлмасов А., М. Шарифхужаев. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қўлланма. Меҳнат. Тошкент. 1995. -529б.

76. Юрцева Т.В. «Экономика некоммерческих организаций». М.: Юрист, 2002-320с.

77. Фуломов С., Убайдуллаева Р., Ахмедов Э. Мустақил Ўзбекистон. Т.: Меҳнат. 1999.-310 б.

78. Фуломов С., Абдуллаев А., Сотволдиев А. Иқтисодиёт илми асослари Ўзбекистон. Т.: Молия. 2002.-224 б.

79. Ғозибеков Д.Ғ. ва бошқалар. Лизинг муносабатлари назарияси ва амалиёти. Тошкент. Ўзбекистон Республикаси Банк-Молия Академияси. 2004. -308б.

80. Яхёев Қ.А. Ўзбекистоннинг солиқли ва солиқсиз тўловлари.

Назарий 1-қисм, Тошкент. Тошкент молия институти 1994й. - 38 б.

81. Яхёев Қ.А. Ўзбекистан солиқлари. Назарий қисм. Қўлланма. - Тошкент. молия институти. 1993й. - 34 б.

82. Яхёев Қ.А. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. Тошкент. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 2000. - 164 б.

Журналлар ва рўзномалар

83. Алимухамдов Р. Казначейство: планирование и организация деятельности. Рынок, деньги и кредит №3-4 54-стр.

84. Алимухамдов Р. Организационная структура региональных управлений казначейства. Рынок, деньги и кредит. 2003. №6 41-42-стр.

85. Абдуллаев Ж. Мақбул вариантни топиш керак. // Солиқлар ва божхона хабарлари, 1996й.- № 40. 11 б.

86. Абрагимова С. Солиқларга хурмат қолмади //Солиқлар ва божхона хабарлари, 1996й. № 38.- 2 б. 11.

87. Артеменко А. Солиқ сиёсати: камбағал ва бемор бўлсак ҳам, бирга бўлганимиз яхши". // Тадбиркор, 1992й. № 5. 7 б.

88. Ахадов А. Солиқ қонунлари муаммолари // Солиқ тўловчининг журнали, 1996, 11-сон, 6 б.

89. Бекмуродов М. Солиқ тизими ва жамоатчилик фикри. // Солиқ тўловчининг журнали, 1996й. 7-сон.

90. Болтабоев Т. Давлат харажатларини бошқаришда ғазначилик тизими аҳамияти. // Бозор, пул ва кредит. 2003. №6. 43-44б.

91. Воронин Д.В. Эффективная система планирования и кассового исполнения государственного бюджета // Банковское дело.1997. №11.

92. Деревянченко Т.А. Казначейство-государственный контролер исполнения федерального бюджета Финансы. 2000 год. № 4 29-стр.

93. Жалолов И. Билвосита солиқлар механизмини такомиллаштириш // «Солиқ тўловчининг журнали», 2000й.- № 10, 39 б.

94. Жўраев С. Солиқлар бошқарув қуроли. // Иқтисод ва ҳисобот», 1994й.- № 7-8, 49 б.

95. Маликов Т.С. Ислоҳ ва уни амалга ошириш моддалари. // Иқтисод ва ҳисобот.1998. №1, 2.17.

96. Маликов Т.С. Солиқ ва имтиёз диалектикаси. // «Иқтисод ва ҳисобот», 1996й. № 7. - 19-23 б.

97. 18. Маликов Т.С. Солиқ ва имтиёз диалектикаси // Миллий тикланиш, 1996й. № 23 (52).

98. Матвеева Ю.В. Проблемы внедрения единого счета Федерального казначейства. // Финанси. 1998. №7. 27-29стр.

99. Олимжонов О.О. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида солиқ сиёсати".// Ҳаёт ва иқтисод, 1992й. № 5.

100. Олимжонов О.О. Иқтисодий мустақиллик ва солиқлар". //

Ҳаёт ва иқтисод, 1992й. № 3. -22 б.

101. Смирнов А. Возражение и развитие казначейской системы исполнения бюджета. // Финансы. 1999. № 2.

102. Пишков Б.В. Сольский Казначейское исполнение муниципального бюджета: год спустя // Финансы. 2000 год. № 8- 13-стр.

103. Номозов Р. О роли казначейской системы. //Рынок, деньги и кредит. 2001. №3-4 51-стр.

104. Нистеренко Т.Г. Завершается создание казначейской сиситемы. // Финанси. 1998. № 12.

105. Ўзбекистон Республикасида солиқларнинг рағбатлантирувчи аҳамиятини янада кучайтиришнинг асосий йўналишлари тўғрисида. //Халқ сўзи, 1994. 30 ноябрь.

106. Эргашев Ш. Умумдавлат солиқлари: моҳияти ва аҳамияти. // Солиқ тўловчининг журнали, 2001й.- № 09. 17б.

107. Экономика Узбекистана. Аналитический обзор за 2003 год. 2004. №4

108. Черник Д.Г. Налоги в рыночной экономике. // Финансы. 1992.№ 3.

109. Яхёев К.А. Солиқлар иқтисодиётни бошқарувчи куролдир. // Иқтисод ва ҳисобот. 1993й. № 11-12. - 36 б.

110. Қосимова Г. А. «Молия тизимидаги ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари». «Ўзбекистонда Банк тизимини эркинлаштиришнинг долзарб масалалари ва жаҳон тажрибаси» мавзусидаги халқаро илмий амалий анжуман материаллари. Тошкент. Банк-молия академияси. 2000 йил. 25 май. 04 б.т.

111. Қосимова Г. А. Ҳазначилик тизимини жорий этишда хориж тажрибаси // Бозор, пул ва кредит. 2003. №3. 25-29б.

112. Қосимова Г. А. Ҳазначилик тизимини ахборот билан таъминлаш // Бозор, пул ва кредит. 2003. №6. 45-47б.

113. Қосимова Г. А. «Бюджет тизимини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари». «Ўзбекистон банк-молия тизими ислохотларини чуқурлаштириш муаммолари ва уни иқтисодиётни ривожлантиришдаги таъсирини кучайтириш» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент. Банк-молия Академияси. 2003 йил. 3 июн. 409-411 б.

114. Қосимова Г. А. Давлат молиясини бошқариш ислохотлари. Жамият ва бошқарув. 4-сон. 46-48 бет.

115. Қосимова Г. А. «Давлат бюджети солиқли даромадлари тушумининг Ҳазначилик тизимидаги назорати». «Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида солиқ тизими ва суғурта фаолиятини такомиллаштириш йўллари» мавзусидаги халқаро илмий амалий анжуман материаллари. Тошкент. Тошкент Молия институти. 2004 йил. 11-12 феврал. 60-61 б.

116. Қосимова Г. А. Ҳазна мажбуриятларининг хусусиятлари. // Бозор, пул ва кредит. 2004 йил. №7-8. 27-28 б.

117. Қосимова Г. А. «Ғазначилик тизимида ижтимоий соҳага ажратилган бюджет маблағларининг самарадорлигини ошириш». «Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти ўсишини таъминлашда молия-кредит механизмларининг самарадорлигини ошириш муаммолари» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуманда Тошкент. Молия нашриёти. 2004 йил. 25 май. 248-250б.

118. Қосимова Г. А. Ғазначилик-бюджет тиниқлигидир. // Мулкдор. 2004 йил. 21 май. 23(502)-сон. 14 б.

119. Қосимова Г. А. Маҳаллий бюджетларни бошқариш. Жамият ва бошқарув. 2004йил 3-сон. 24-25 бет.

120. Қосимова Г. А. Ғазначилик-бюджет ижросини таъминлашнинг янги усули. Иқтисодиёт ва таълим. 2004йил 3-сон. 85-87 бет.

121. Қосимова Г. А. Ғазначилик фаолиятининг ҳуқуқий базасини яратиш. Хўжалик ва ҳуқуқ. 2004 йил 12-сон.

122. Қосимова Г. А. «Молиявий тизимни тартибга солиш ҳақида» // Ўзбекистон Иқтисодий Ахборотномаси. 1999 йил. август.

123. Қосимова Г. А. «Бозор иқтисодиётида ижтимоий йўналтирилган бюджет сиёсати» «Ўзбекистон Республикасида банк-молия тизимини такомиллаштириш ва унинг жаҳон молия бозори интеграциясига қўшилиши» мавзусидаги халқаро илмий амалий анжуман материаллари. Тошкент. Банк-молия академияси. 1999 йил. 19 май.

124. Қосимова Г. А. Давлат молиясини бошқариш ислохотлари. Жамият ва бошқарув. 2003йил 4-сон. 46-48 бет.

125. Қосимова Г. А. Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида давлат бюджети солиқли даромадларининг аҳамияти. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида солиқ тизимини ва суғурта фаолиятини такомиллаштириш йўллари. Тошкент Тошкент Молия институти. 2004 йил 11-12 феврал.

126. Қосимова Г. А. «Ғазначилик тизимида ижтимоий соҳага ажратилган бюджет маблағларининг самарадорлигини ошириш. «Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти ўсишини таъминлашда молия-кредит механизмларининг самарадорлигини ошириш муаммолари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент. Банк-молия Академияси. 2004 йил. 25 май.

127. Қосимова Г. А. Харажатларни бошқариш асоси. Жамият ва бошқарув. 2005йил 1-сон. 31-33 бет.

128. Қосимова Г. А. Давлат бюджети харажатларининг ижтимоий йўналтирилганлиги. Солиқ тўловчининг журнали. 2005йил 5-сон. 47-48 бет.

129. Қосимова Г. А. Методологические вопросы внедрения казначейской системы исполнения бюджета в Республике Узбекистан. 2005йил 8-сон. 72-76 бет.

130. Қосимова Г. А. «Ғазначилик фаолиятининг ташкил этишининг

долзарб муаммолари. «Ўзбекистон Республикаси банк ва молия тизимларида ислохотларни чуқурлаштириш муаммолари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент. Банк-Молия Академияси. 2005 йил. 15 июн.

«Internet»тармоғи бўйича тавсия этиладиган веб-сайтлар

131. [http: //www.bankofenglang.co.uk](http://www.bankofenglang.co.uk)
132. [http: //www.federalreserve.gov](http://www.federalreserve.gov)
133. [http: //www.cer.uz](http://www.cer.uz)
134. [http: //www.review.uz](http://www.review.uz)
135. [http: //www.uzland.uz](http://www.uzland.uz)
136. [http: //www.nalog.ru](http://www.nalog.ru)
137. [http: //www.finansy.ru](http://www.finansy.ru)
138. [http: //www.finance.rambler.ru](http://www.finance.rambler.ru)

Қосимова Гулёра Ахматовна

1960 йил Тошкент шаҳрида таваллуд топган. 1983 йилда Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университетининг савдо иқтисоди факультетини тамомлаган. 1997-1998 йилларда Ўзбекистон Республикаси Банк-Молия Академиясининг давлат молиясини бошқариш факультетини битирган. Институтни тамомлагач, Тошкент шаҳар ҳокимияти Молия Бош Бошқармасида, кейин Юнусобод тумани ҳокимияти молия бўлимида бюджет бўлими бошлиғи лавозимларида ишлаган.

2001 йилда «Ижтимоий-маданий соҳаларни ривожлантиришда бюджет сиёсатининг роли» мавзусида номзодлик десертациясини ёқлаган.

Қосимова Г. Буюк Британиянинг «Fohrnborough Uniyersiy of Technologies»да ўз малакасини оширган. Ҳозиргача 35 дан ортиқ илмий мақолалари чоп этилган. Ҳозирда Тошкент Молия институтининг «Молия» кафедрасида доцент лавозимида ишламоқда.